

ПИЛИП ОРЛИК І СПРАВА МАЗЕПИНЦІВ:

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА
ВІЙСЬКОВІ КОНТЕКСТИ

Матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції
до 350-ліття народження Пилипа Орлика

ПИЛИП

ОРИК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПИЛИП ОРЛИК І СПРАВА МАЗЕПИНЦІВ:
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ, ПОЛІТИЧНІ
ТА ВІЙСЬКОВІ КОНТЕКСТИ**

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції
до 350-ліття народження Пилипа Орлика

Київ – 2024

УДК: 32+355.018 [П. Орлика] “XVIII ст.”

**Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
27 червня 2024 р., протокол № 6**

Пилип Орлик і справа мазепинців: інтелектуальні, політичні та військові контексти: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 350-ліття народження Пилипа Орлика, Київ, 15-16 грудня 2022 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. – 236 с.

ISBN 978-617-7399-76-5

Пропонований читачеві збірник сформований на основі доповідей, проголошених в ході роботи Міжнародної науково-практичної конференції на відзначення 350-річчя народження видатного українського політичного і військового діяча, інтелектуала і дипломата Пилипа Орлика. Її було проведено 15 грудня 2022 р. у приміщенні «Медіацентру» при ДП «Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв» Міністерства закордонних справ України. Конференція проходила у змішаному форматі, з поточною онлайн-трансляцією (її повний запис доступний нині за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=1zSmllvzi2U>).

Відповідальний редактор: Валерій СМОЛІЙ

Редактори-упорядники: Ярослав ЗАТИЛЮК, Валентина МАТЯХ

Рецензенти: Валерій СТЕПАНКОВ – доктор історичних наук, професор

Геннадій БОРЯК – член-кореспондент НАН України, професор

ISBN 978-617-7399-76-5

© Інститут історії України НАНУ, 2024

ЗМІСТ

<i>Валерій Смолій. Переднє слово.....</i>	<i>5</i>
<i>Віктор Горобець. Моделі соціального й політичного облаштування козацької держави за Конституцією 1710 р.: як візія майбутнього корелювалась із минулим і тогочассям Гетьманату?.....</i>	<i>8</i>
<i>Сергій Багро. «Status», «państwo», «держання»: особливості окреслення поняття держави в козацькій політичній риториці</i>	<i>29</i>
<i>Олесь Кульчинський. Козак на османському терені: підґрунтя до політики Пилипа Орлика та мазепинців.....</i>	<i>65</i>
<i>Олексій Кресін. Значення нововіднайдених шведських документів для пізнання діяльності Пилипа Орлика: юридичні аспекти</i>	<i>83</i>
<i>Андрій Гурбик. Традиція українсько-шведських відносин у 1640–1650-х роках</i>	<i>92</i>
<i>Олександр Гуржій. Українсько-російське протистояння та роль у ньому Запорозької Січі (перша чверть XVIII ст.).....</i>	<i>118</i>
<i>В'ячеслав Станіславський. Турецькі новини про блокування військ Станіслава Лещинського на Поділлі навесні 1709 р.</i>	<i>133</i>
<i>Олександр Пономарьов. Нові документальні дані про смерть Івана Ломиковського та політичні зміни в Дунайських князівствах</i>	<i>142</i>
<i>Василь Кононенко. Ставлення Пилипа Орлика до Речі Посполитої в 1710–1722 рр.</i>	<i>160</i>
<i>Валентина Соболев. Програма гетьмана Пилипа Орлика (з «Діарія» 1727 р.).....</i>	<i>169</i>
<i>Мирослав Трофимук, Олександра Трофимук. Політичний заповіт Пилипа Орлика</i>	<i>189</i>

<i>Ольга Ковалевська. Повсякденне життя мазепинців в еміграції (на прикладі родин Орликів та Герциків).....</i>	<i>201</i>
<i>Олена Дзюба. Мемуарна література першої половини XVIII ст. про репресії російського уряду проти козацьких старшин</i>	<i>219</i>
<i>Ольга Гончар. Ідейні «метаморфози» Миколи Костомарова у працях «Мазепа» і «Мазепинці»</i>	<i>228</i>
<i>Про авторів.....</i>	<i>235</i>

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Наприкінці тривожного і складного для України 2022 р., коли над Києвом, як і багатьма її іншими великими чи малими населеними пунктами, лунали безкінечні сигнали повітряних тривог, українська земля здригалася від вибухів нищівної ворожої зброї, а все суспільство з'єдналося у спільному пориві протистояння російській агресії, в науковому житті відбулася важлива подія, вочевидь, багато у чому знакова зі зрізу дослідження національної державотворчості. Власне, йдеться про те, що Інститутом історії України Національної академії наук України було зініційовано і реалізовано потужний науковий захід, присвячений 350-річчю від дня народження багатогранно обдарованої природою особистості, якій згодом судилося зайняти почесне місце в плеяді видатних політичних і державних діячів України, на яких щедрою виявилася доба раннього нового часу.

Мова йде про Пилипа Орлика – непересічного політика й інтелектуала кінця XVII – першої половини XVIII ст., одного з найближчих соратників українського гетьмана Івана Мазепи, який перейняв по ньому не лише гетьманську булаву, а й весь тягар протистояння експансіоністським загрозам українській державності, що походили від північно-східної, побудованої на азійський кшталт, Московської деспотії. Оцінюючи внесок Пилипа Орлика в український державотворчий процес, Борис Крупницький свого часу зауважив: «На його прапорі була виписана незалежна й соборна Україна... Це була спадщина, яку він перебрав від Мазепи і якій він зівстався вірним ціле своє життя». За словами того ж Бориса Крупницького, «своє звання гетьмана, шефа нації, він відчував, як відповідальний обов'язок, в жертву якому треба було принести свою персональну долю. І брався він за свої завдання з чисто українською впертістю: скільки разів бачив свої плани зруйнованими, скільки невдач пережив на своїм віку, і все ж таки знову піднімався, набирався нової енергії і шукав нових шляхів – і так до кінця свого життя».

Полтавська вікторія Петра I 1709 р. назавжди перекреслила для Пилипа Орлика шлях повернення на простори України. Прирікши його на складне життя політичного емігранта, доля лише двічі – у 1711 та 1714 рр. – подарувала йому короткоплинну зустріч з батьківщиною.

А отже його практична діяльність як українського гетьмана в екзилі виявилася фактично зосередженою у сфері дипломатії та в царині політичної культури. Йому судилося стати першим з українських політиків, який виніс українське питання на перші щаблі тогочасного міжнародного життя, намагаючись протиставити російському царату широку коаліцію провідних гравців європейської геополітики тогочасся.

Загалом життєвий шлях і діяльність цього непересічного українського державника, воєначальника, дипломата, як і його багатий інтелектуальний доробок, відбито широким спектром створених у різний час історіографічних джерел. Останніми роками підготовлено низку важливих у науковому відношенні різноформатних праць, продуктивно опрацьовується документальний та поетично-літературний спадок так званої Орлекіани. Зокрема, у 2011 р. український загал отримав вагомий подарунок від вітчизняних науковців – історико-джерелознавчий фоліант під назвою «"Пакти і Конституції" Української козацької держави», присвячений унікальній пам'ятці української політичної думки, що вперше у письмовій формі декларувала механізми врегулювання відносин між носіями верховної влади в Україні та основними суб'єктами національної політичної системи, закладала юридичні підвалини функціонування як суспільства, так і українського державного організму. Її положення обіцяли перетворитися на визначальний фактор формування подальшої державної доктрини як на міжнародному, так і внутрішньополітичному рівнях.

На жаль, сьогодення, фактом російської агресії деформувавши звичні соціальні, політичні та геополітичні практики, ніби на певний час повернуло нас в реалії Орликової доби, що виявилася напрочуд суголосною з тими безпековими питаннями, в яких після 24 лютого опинилася Європа. Тим самим історія вкотре крізь призму минулого накреслює не лише перед науковцями, а й сучасним політикумом, найширшим суспільним загалом контури майбутнього. Яким воно буде не лише для України, а й всього світу, не в останню чергу залежить від виваженості винесених з минулого висновків.

Маю надію, що надані ювілейною річницею імпульси спрямують пошуки вчених у конструктивне русло вироблення нових концептуальних підходів щодо оцінки не лише формату тих політичних практик, що були запропоновані Пилипом Орликом та першою хвилею української політичної еміграції в XVIII ст., а й загалом

концептуального переосмислення всього політичного та інтелектуального спадку тієї далекої й водночас напрочуд наближеної до нас епохи.

На моє глибоке переконання, сучасна українська соціогуманітаристика має достатній інтелектуальний потенціал для того, щоб вже найближчим часом спробувати дати відповіді на цілу низку тогочасних спірних питань, що мають тяглість у сьогодення, спробувати віднайти витоки сучасних викликів в тенденціях національного державотворення та європейської політичної культури раннього нового часу, історії і практиках вітчизняного та європейського геополітичного дискурсу.

Сподіваюся, що активізації праці у цих напрямках сприятиме і поява пропонованого збірника, на сторінках якого відбито лише незначну частку піднятих учасниками конференції 2022 р. гострих дискусійних питань, виважене розв'язання яких допоможе запобігти появі нових ідеологічних стереотипів і понятійних конструктів, що не завжди коректно враховують (або й зовсім ігнорують) здобутки напрацювань попередніх поколінь вчених.

*Академік НАН України
Валерій СМОЛІЙ*

**МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОГО Й ПОЛІТИЧНОГО ОБЛАШТУВАННЯ
КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ 1710 Р.:
ЯК ВІЗІЯ МАЙБУТНЬОГО КОРЕЛЮВАЛАСЬ ІЗ МИНУЛИМ І
ТОГОЧАССЯМ ГЕТЬМАНАТУ?**

Коли йдеться про «Пакти й Конституції...» 1710 р., то, зважаючи на унікальність цього джерела для ранньомодерної української політичної і правничої думки, в дослідників підсвідомо виникає бажання вести мову якщо не як про першу у світі модерну конституцію (це, звісно, більшою мірою прерогатива публіцистів), то вже точно як про цілковито модернізаційний проєкт. Зокрема, Василь Кононенко (академічне дослідження котрого з проблематики Конституції 1710 р. на сьогодні є чи не найновішим в українській історіографії) нарахував у документі «18 слів і понять із контекстами, які містили модернізаційні нововведення»¹.

Верифікація дослідником модернізаційних інтенцій в акті домодерної доби, варто наголосити, стала доволі важливим здобутком. Адже, як засвідчують дослідження зарубіжних колег, оперті на матеріали з реформування середньовічної й ранньомодерної Європи, зазвичай навіть найбільш прогресивні домодерні реформатори уникали згадок про новаторство пропонованого ними того чи іншого нововведення. Більше того, будь-яке фактичне новаторство намагалися замаскувати демонстративно шанобливим ставленням до давнини і свідомим ігноруванням декларацій про новизну. Можливо, це впливало з авторитету Ветхого Заповіту, де, як відомо, у Книзі Екклесіаста погляд на майбутнє задекларовано в доволі песимістичному світлі – якщо розцінювати майбуття саме в контексті продукування чогось якісно нового: «Що було, те і буде, і що робилося, буде робитися, і немає нічого нового під сонцем» (Екл. 1:9).

Отже, риторика реформ (чи, точніше, «направи»), опредметнена в текстах домодерних часів, це зазвичай не візіонерство й декларування перемін старого на нове, а радше – впровадження нового, але в риторичній формі нібито повернення до старовини.

¹ Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проєкти козацької адміністрації 1687–1764 рр. Київ, 2017. С. 83.

І, до речі, вже найперший погляд на Конституцію 1710 р. також формує враження, що й справді йдеться про повернення до «золотої доби» козацької демократії, де не було «корупцій», «накупнів», а всі важливі справи вирішувалися спільно, із загальної ради. Тож аби досягти благоденствія, потрібно всього лише повернутися до того стану, що існував раніше. У лексичних зворотах тогочасної доби Конституція 1710 р. постала «тылко для поправы и подвигнення *уналых правъ* (тут і далі виділення мос – В. Г.) своих и волностей войсковых» (преамбула)².

Та й, за великим рахунком, уже сам факт підготовки цього документа є апеляцією до старовини, до традиції, до звичаю. Адже, як пам'ятаємо, практика формулювання козацтвом своїх вимог до верховної влади витоками сягає річесполитських часів, а чи не найбільш концептуально довершеними прикладами з цього типологічного ряду є Зборівський договір 1649 р. та Гадяцький 1658 р. Починаючи ж із березня 1654 р., традиція розвивалась уже у форматі взаємин із царською владою Московії й утілювалася в так званих гетьманських статтях – 1659, 1663, 1665, 1669, 1672, 1674, 1687 рр. І лише восени 1708 р. при обранні на гетьманство Івана Скоропадського за ініціативи Петра I традиція ця обривається³.

Стосовно ж значення таких короткотермінових соціокультурних традицій для суспільств традиційних, домодерних, то серед істориків права, котрі мають змогу спостерігати процеси рецепції античного римського права середньовічними й навіть модерними державами Європи, нерідко побутує доволі зневажливе ставлення до цього феномена. А ось за моїми спостереженнями, для козацької старшини, для її політичної культури апеляція до часів Богдана Хмельницького насправді була принципово важливою – як у контексті збереження власної легітимності, так і самої козацької держави. Тож коли у другій половині 1722 р. щойно заснована Петром I в Україні Малоросійська колегія, виконуючи накази центральної влади, чинила активні спроби залучити фінанси Гетьманату до загальноімперської казни, наказний гетьман Павло Полуботок цьому противився та аргументував свою поведінку саме часами Б. Хмельницького. Так, за наказом гетьмана було

² «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А. Смолій; упоряд. М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів, 2011. С. 87.

³ Авторське бачення динаміки розвитку процесу див.: Горобець В. «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

опитано козака-старожила Стародубського полку Івана Бризкала, котрий «близько ста роков од рожденія свого маючи» й пам'ятаючи часи переходу під владу царя, «под совестію християнскою сказал..., как гетман Богдан Хмелнишкой поддался з Украйной всероссийскому монарху, и тогда... жадных податей ни з ратушей украинских, ни з млинов, ни з горілчаних казанов, ни з пасек, ни з індукти в казну государа не давали»⁴.

І саме ґрунтуючись на цих свідченнях, а отже на традиції, Павло Полуботок в офіційному обґрунтуванні заперечення ініціатив президента колегії С.Л. Вельямінова класифікував залучення українських податків до царської скарбниці як акт протиправний⁵. Не менш шанобливе ставлення до традиції спостерігаємо й у тих випадках, коли козицький суд, зокрема полковий, часто-густо ігнорував норми Литовських статутів чи німецького права, віддаючи перевагу прецедентним рішенням із практик використання звичаєвого права в козацькому судочинстві⁶.

Отож, наголошу, сам факт підготовки «Пактів і Конституцій...» формально є продовженням певної політико-правової традиції, а деклароване в них повернення до старовини вповні адекватно відображувало панівні в козацькому середовищі соціокультурні уявлення про витоки козацьких вольностей.

Але в якій мірі риторична форма «повернення до правильної старовини» була адекватною історичним реаліям? Тобто, в якій мірі закріплені в документі устроєві норми відображали наявні проблеми та в якій мірі пропонована форма «поправи упалых правъ» справді відтворювала той стан справ, що панував у Гетьманаті в його «золоту добу»? І який час, власне, сприймався як ця сама «золота доба»?

Згаданому перед цим В. Кононенку модернізаційні інтенції «Пактів і Конституцій...», як він сам зізнається, вдалося віднайти «завдяки запозиченню елементів методик укладення конкордансів, які передусім використовуються у філологічних дисциплінах»⁷. Я ж спробую відшукати відповіді

⁴ Российская государственная библиотека. Научно-исследовательский отдел рукописей. Ф. 256. Д. 76. Л. 69, 71 об.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 1. № 55585. Арк. 2.

⁶ Ширше про це див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ, 2009. С. 229–246.

⁷ Кононенко В. Модернізація Гетьманщини... С. 83.

на поставлені питання, послуговуючись традиційними методами історичного аналізу – передовсім порівнюючи положення Конституції 1710 р. із тим станом справ, який проступає з аналізу історичного матеріалу часів, що передували їй ухваленню, – як у далекій, так і близькій ретроспективі. В такому контексті часи гетьмана І. Мазепи навесні 1710 р. могли сприйматися козацькою старшиною, яка громадилася на краю османської ойкумени – в Бендерах, уже як сучасне, щоправда, втрачене сучасне. І виглядає так, що саме воно було чи не найбільш потужним резонатором процесу підготовки «Пактів і Конституцій...». Адже, попри озвучений уже у преамбулі Конституції пієтет по відношенню до «славної пам'яті гетьмана ясновельможного Іоана Мазепи»⁸, сам по собі документ значною мірою є антимазепинським за своїм спрямуванням. Принаймні в тому сенсі, що мав на меті «направу» пізньомазепинських порядків, коли, скажімо, демократична за своєю суттю процедура обрання на полковництво, характерна для першої половини гетьманування І. Мазепи, поступилася місцем практикам прямого призначення на старшинство гетьманом⁹.

Тож варто погодитися з підходом тих дослідників, котрі вбачають прямий зв'язок між появою «Пактів і Конституцій...» та результатами роботи Бендерської комісії 1709 р. Створена для залагодження суперечок щодо майна померлого Івана Мазепи комісія насправді верифікувала наявність серйозних внутрішніх проблем і суперечностей в облаштуванні Гетьманату. Як можна дійти висновку з представленого як протекторові України шведському королю Карлу XII «Покірного меморіалу Запорозького Війська до святого королівського маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р., чи не найбільше козацьку старшину непокоїли авторитарні тенденції у правлінні І. Мазепи. Тож вона прагнула повернути демократизм у політичний устрій Гетьманату передовсім через конституювання засад виборності гетьмана й козацької старшини, обмеження влади регіментаря функціонуванням інституту старшинської ради, відділення приватного гетьманського від державного Військового скарбу, контроль над видатками з якого мав делегуватися старшині, тощо¹⁰.

⁸ «Пакти і Конституції»... С. 81, 83.

⁹ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским и выд. О. Бодянским. В 2 ч. Ч. 2. Москва, 1859. С. 29.

¹⁰ Возняк М. Бендерская комісія по смерті Мазепи // Мазепа: Збірник. Т. 1. Варшава, 1938; Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994;

Власне, всі порушені у цьому документі проблеми в тій чи іншій мірі знайшли своє відображення й розвиток у «Пактах і Конституціях...» 1710 р. Більше того, в тексті цього акта, попри виразний демонстративний пієтет на адресу «славной памяти гетмана ясновельможного Іоана Мазепи», повторено й положення стосовно потреби подолання згаданих у «Покірному меморіалі...» негативних авторитарних тенденцій у правлінні спочилого в Бозі регіментаря, хіба що при цьому ім'я Мазепи прямо не називалося, а приховувалося під зрозумілим усім евфемізмом – «прежднии гетмани Войска Запорозкого, застаючи под самодержцами московскими». Значно більш чітко сформульовано оцінку результатів діяльності цих «прежднии гетмани»: «привлащати себѣ дерзали, над слѣшност и право, самодержавную владзу, которою / были значне надвередили давные порядки, права и волности войсковіе не без / всенародной тяжести»¹¹.

Яким же чином планувалося виправити ці значно пошкоджені «давные порядки»? На думку В. Кононенка, «автори "Договорів та постанов" 1710 р. запроваджували безперечні новації... обмежували владу (гетьманів) Генеральним військовим судом, генеральним підскарбієм, постійною старшинською радою та представницькою генеральною радою... значні права в полках отримали полковники, а Військо Запорозьке Низове – широку автономію»¹². Але чи перелічені дослідником заходи справді є такою уже незаперечною новизною? На моє відчуття, ґрунтоване на аналізі політичних практик Війська Запорозького другої половини XVII – початку XVIII ст., такі оцінки є все ж надто радикальними, а, відповідно, декларована новизна – не такою вже й очевидною.

Почну з найбільш явного факту в контексті передовсім реактивності пропонованих змін, а водночас і консерватизму у сенсі змістовного наповнення – не намаганні авторів «Пактів і Конституцій...» упровадити новації, а радше відродити те, що було перед цим. І саме таким критеріям уповні відповідає вже стаття 1-ша Конституції – «о вѣри святой право-славной восточного исповѣданія», яка, на моє переконання: а) традиційна;

Кресін О. «Бендерська комісія» 1709 року і питання про політичні та правові основи організації влади у Гетьманщині // *Держава і право*. 1999. Вип. 3; Його ж. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ, 2002.

¹¹ «Пакти і Конституції»... С. 85.

¹² Кононенко В. Модернізація Гетьманщини... С. 85.

б) реактивна; в) консервативна. Адже за самою формою представлення – це апеляція до минулого: саме ще з часів перебування України у складі Речі Посполитої, в умовах розгортання Контрреформації та, відповідно, обмеження (на користь римо-католицької й унійної) прав православної церкви, розташування церковного блоку на самісінькому початку документа, відразу за преамбулою – традиційне для практик формулювання козацтвом своїх вимог до влади¹³. Власне, автори Конституції також наголошують на давності традиції захисту козацтвом православної віри. Навіть більше, штучно задавнюючи традицію, вони «нагадують», що «народъ валечный козацкий, за владѣнія еще кагановъ козарскихъ отъ / Столицѣ Апостолской Константинопольской просвѣщенный zostаль». Утім, наголос усе ж робиться на більш очевидному для козацької спільноти символі – часах «славной памяти гетманъ Богданъ Хмельницкий», коли гетьман, разом із Військом Запорозьким, «не за что иное, опрочъ правъ и волностей войсковых, унялся и првднуо противъ / Рѣчи Посполитой Полской воздвигнуль войну, только во первых за вѣру свтую право / славную, якая рожнимии тяжестями насилствована была от власти полской / до уні зъ костеломъ рымскимъ»¹⁴.

Доволі традиційно виглядає й набір піклувань про православну віру. Скажімо, до нього залучено, серед іншого, заборону «іновѣрцемъ сожитія на Украинѣ, а найбарзѣй зловѣрїю жидовскому»¹⁵. І це є чи не прямою апеляцією до умов Зборівської угоди 1649 р., які передбачали заборону «жидам» бути державцями, орендарями або ж і просто «мешканцями в українських містах, де козаки будуть мати свої полки»¹⁶. Відповідно, коли в битві під Берестечком 1651 р. коронній армії поталанило здобути перемогу, до Білоцерківського договору було вписано положення протилежного характеру: «Жиди в маєтках його королівської милості та шляхетських як раніше мешкали й оренду мали, так і тепер будуть мати»¹⁷.

Єдине, що тут є справді новаційним по відношенню до практик XVII ст., так це те, що серед тих агентів, від яких Військо Запорозьке вимагало захисту, не помічаємо уніатів. Зазвичай же козацькі жадання

¹³ Плехій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005.

¹⁴ «Пакти і Конституції»... С. 87, 89.

¹⁵ Там само. С. 89.

¹⁶ *Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku*. Kraków, 2002. S. 41.

¹⁷ *Ibid*. S. 45.

обов'язково включали конкретизацію щодо дискримінації цієї спільноти. Так, про «знесення» унії в Короні Польській та у Великому князівстві Литовському і про повернення церковних маєтків православним йшлося у Зборівській угоді¹⁸. А вже Гадяцька у версії 16 вересня 1658 р. однозначно конституювала ліквідацію унії, «що викликала досі замішання в Речі Посполитій»¹⁹. Навіть у Білоцерківському договорі 1651 р. хоч і не йшлося про ліквідацію унії як такої, але все ж містилася норма про повернення «релігії грецькій», якої «тримається Військо його королівської милості Запорозьке», згідно з давніми правами, кафедр, церков і монастирів²⁰ – зрозуміло, які перед цим у них були відібрані королівською владою на користь уніатів.

Як новацію у цьому тематичному блоці можна сприймати появу положення, що зобов'язувало гетьмана домагатися повернення Київської митрополії до лона Константинопольського патріархату, під екзаршу константинопольську «первобытнюю власт». Постановка цього завдання розглядалася в контексті повернення київському митрополичому престолу «большей... поваги» й поліпшення управління духовними справами. А ось до його реалізації планувалося приступити після звільнення «Сѣтчизны от ѿга московского». Саме тоді гетьман мав звернутися до «Столицѣ Апостолской Константинопольской» із проханням відновити «реліція и послушенство синовское до помянутого Апостолского Константинопольского θрону, от которого проповѣдію евангелскою вѣри святой каволической просвѣщена и мощнена быти ўдостоилася»²¹.

Однак знову ж таки самоочевидно, що вимога ця реактивна – спровокована нав'язаними Москвою у 1685–1686 рр. змінами церковної юрисдикції Київської митрополії. Так само самоочевидним є й те, що тут не йшлося про якусь фактичну новацію, а лише про повернення «до старовини» – вельми недалекої, варто наголосити, з перспективи історичного часу.

Аналогічним за своєю суттю й формою подачі було змістове наповнення статті 3-ої, в якій констатувалася потреба відновлення українсько-кримського союзу («колѣгаці военной и потвержене вѣчной

¹⁸ Ibid. S. 41.

¹⁹ Ibid. S. 51.

²⁰ Ibid. S. 45.

²¹ «Пакти і Конституції»... С. 89.

пріязни»²²). Автори документа подавали це саме як відновлення попереднього стану – «отновленіе давнего з панством Крымскимъ братерства, колѣгаціи военной»²³, «поневаж намъ всегда пріязнь сусѣдская панства Крымского ест потребна, от которого / помощи нераз Войско Запорожское до обороны своей засягало, теды иле под сей часъ / возможно будетъ, мѣеть ясневѣлможный гетманъ у наяснѣйшого хана его мил. Крымского... колѣгаціи военной и подтвержене вѣчной пріязни»²⁴.

І варто визнати, що історичні знання про часи військової співпраці з Кримом гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка й інших козацьких провідників не залишають простору для сумнівів із цього приводу.

Відвертою апеляцією до попередніх порядків було також запровадження, а точніше, відновлення інституту генерального підскарбія: «абы за уволненемъ, дасть Богъ, Сѣтчизны / нашой з ярма московского увагою гетманскою и соизволеніемъ общимъ былъ / обраный подскарбій енералный – чоловікъ значный и заслужоный, маетный и благо / совѣстный, которыи бы Скарбъ Войсковый своємъ дозорѣ мѣлъ, млынами и всякими / приходами войсковыми завѣдовалъ и оныѣ на потребу публичную, войсковую, / а не на свою приватную, за вѣдомомъ гетманскимъ оборочалъ»²⁵.

Адже цей інститут і справді функціонував ще у часи гетьманування Івана Брюховецького, а можливо, навіть раніше – за Богдана Хмельницького. Власне, автори Конституції також акцентують увагу на цій інформації, навіть дещо гіперболізують наявний досвід, стверджуючи константність цієї норми: «Поневаж передъ симъ Войску Запорожскомъ *всегда* бывали подскарбій енералный»²⁶.

Так само (якщо не в категоріях вічності, то принаймні давності традицій) обґрунтовується в Конституції 1710 р. й закріплення за Військом Запорозьким Низовим Трахтемирова з усіма угоддями та перевозом на Дніпрі, «*поневаж здавна* до Войска Запорожского Низового належалъ и

²² Там само. С. 91.

²³ Там само. С. 93.

²⁴ Там само. С. 91.

²⁵ Там само. С. 103.

²⁶ Там само.

шпиталемъ оного назывался»²⁷. Те саме стосується й Переволочанського перевозу та Кодаської фортеці: «Также Днѣпръ увесѣ... ѿт Переволочной внизъ, перевозъ Переволочанский и самый / городъ Переволочную городомъ Кербердою и рѣка Ворскло млынами, полку / Полтавскомъ знайдучимися, и фортецу Кодаскую ж приналежитостями повиненъ будеть ясневѣлможный гетманъ / и по немъ будучі уряду того гетманского паслѣдники ведлугъ давных правъ и привилеєвъ при Войску Запорожскомъ (Низовому) заховати»²⁸.

Хоч, як пам'ятаємо, у часи гетьманування І. Мазепи влада автономії не надто зважала на засаду «здавна належали» Кошу й усіляко намагалася поширити свої прерогативи на стратегічно важливі землі Вольностей Війська Запорозького Низового, що, власне, провокувало неабияку напругу у стосунках гетьманського уряду та Запорозької Січі²⁹. Тож саме дії І. Мазепи можна класифікувати як упровадження новацій, можливо, навіть «модернізаційних реформ». Натомість декларації авторів Конституції 1710 р. знову ж таки є дистильовано консервативними за своїм духом, такими, що знаменують повернення до старовини³⁰.

Відверто консервативним за своїм духом і реактивним за походженням є й важливе положення про реанімацію інституту військової ради: «завше, якъ в бою, такъ и покою, о общомъ ѿчыстомъ добрѣ ... обыкли отпраоватися рады». Причому пропонується доволі цікава, не характерна в контексті попереднього акцентування уваги на власному досвіді Війська Запорозького й, відповідно, авторитеті своїх давнин, аргументація: з одного боку, апеляція до досвіду Гетьманату («таковой збавенный порядокъ ... при гетманахъ перед симъ, ведлугъ давных правъ и волностей непремѣнно содержался») та водночас – заувага, що такий порядок справно функціонує навіть «в панствахъ самодержавныхъ»³¹. Зрозуміло, що згадка про темпоральні межі побутування цієї практики – «при гетманахъ перед симъ» – є відвертим

²⁷ Там само. С. 95.

²⁸ Там само.

²⁹ Круницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. Київ, 2001. С. 45–48.

³⁰ Окремо не зупинятимусь на причинах таких реверансів козацької старшини Гетьманату в бік Запорозької Січі, про що вже багато писалось і справедливо вказувалося на особливу роль останньої навесні 1709 р., після переходу на бік Карла XII. А крім того, мусимо мати на увазі чисельне переважання запорожців у таборі в Бендерах, а не гетьманців.

³¹ «Пакти і Конституції»... С. 97.

докором на адресу І. Мазепи, за врядування котрого інститут ради прийшов у занепад, натомість апелювання до практик самодержавних «панств» – зрозуміло, є натяком на розвиток станово-представницьких органів у Шведському королівстві.

Власне, ця стаття містить чи не в найбільш концентрованому вигляді критику І. Мазепи та його попередника, щоправда, без називання прізвищ: «Однакъ, кгда нѣкоторі Войска Запорожского гетмани, привлачивши себѣ неслушнѣ и безправнѣ самодержавную владзу, узаконили самовластіемъ такое право: такъ хочу, такъ повзлѣваю, черезъ какое самодержавіе, гетманскому урядови / наприличное, уросли многіе Гѣтчизнѣ и Войску Запорожскомъ нестроенія, правъ и волностей разоренія, посполитые тяжести, насилные и накупные урядовъ войсковыхъ роспораженія, легкое старшины енеральной, полковниковъ и начного товариства поважене»³².

Норми цієї статті, варто наголосити, мають надзвичайно важливе, підставове значення, адже саме вони, по суті, формують центральну вісь, несучу конструкцію державної влади оновленого Гетьманату. І в ній, як помічаємо, автори Конституції також декларують повернення до життя та закріплення – що цікаво, «вѣчне» – моделі домінації засад колективної волі при ухваленні важливих рішень, подаючи це як очевидне повернення до «обыклого порядку». Щоправда, вже деталізуючи це нібито «повернення» до старовини, зокрема, уточнюючи механізми реалізації засад дорадчості, задіяна у процес законотворчості козацька старшина наочно демонструє переконливу ілюстрацію того, як законотворці-реформатори ранньонового часу вміли під звичайну «старовину» маскувати насправді важливі новаційні впровадження. Адже вже сама модель старшинської ієрархії, що нібито існувала у Вітчизні в її «золоту добу», коли «первенствующими были совѣтниками енеральная старшина... по ныхъ засѣобыклымъ порядкомъ послѣдующі полковники городовіе»³³, насправді, на моє глибоке переконання, не була відображенням реального стану справ, а радше відбивала ситуативний розклад сил, що склався на квітень 1710 р., причому саме в тій частині Війська Запорозького, яка перебувала в Бендерах. У реаліях же «класичного» Гетьманату другої половини XVII – початку XVIII ст. полковники були більш впливовими за генеральних старшин. Тож джерела й

³² Там само. С. 97.

³³ Там само.

містять чимало прикладів бажання останніх перемістися на полковництво. Натомість зворотні процеси розглядались як пониження статусу (за поодинокими, не тривалими у часі, а отже й не репрезентативними винятками)³⁴. У випадку ж із «Пактами й Конституціями...», крім названої статті, ще й стаття 9-та присвячена істотному посиленню ролі та значення інституту генеральних старшин, оскільки вона монополізує виняткове право саме цієї групи «всякіє sprawy войсковые... гетману доносити и деклараци отбирати»³⁵.

Так само не верифікується в документах попередньої доби й інститут постійних «енералных совѣтников». Персональний склад мав формуватися з представників полків: «надто каждого полку по одной значной, старинной, блгоразум- / ной и заслужоной особѣ мѣють быти до Общей Рады енералні совѣтники за / согласіємъ гетманскимъ и браны». Функціональні ж обов'язки радників полягали в тому, аби «до Общей Рады енералні совѣтники за / согласіємъ гетманскимъ и браны зъ которыми всѣми енералными особами, / полковниками и енералными совѣтниками должень будет теперешный яснѣ- / велможный гетманъ и его сукцессорове о цѣлости Сѣтчизны, о добрѣ оной поспо / литомъ, и о всякихъ дѣлехъ публичныхъ радитися, ничего без их соизволенія и совѣту приватною»³⁶.

Показово, що, впроваджуючи цю безумовну новачію в політичне життя Гетьманату, автори Конституції також згадують про категорію вічності, щоправда, цього разу вже не в ретроспективному, а перспективному контексті: «такое право, которое мѣеть быти / вѣчне Войску Запорожскомъ заховано»³⁷.

Як відверта новачія виглядало й уписування цих радників у структуру полкового управління: «Особливе енералны совѣтники, каждый з них своемъ полку, з которого на радецтво избѣрется, силенъ будет совокупне з паномъ полковникомъ городовымъ постѣрѣгати порядковъ и оныѣ общимъ совѣтомъ управлять, застановляючися за кривды и тяжесты людскіе»³⁸.

Адже тут ішлося про впровадження інституції, яка мала спільно з полковником управляти полком, а вірогідніше, виступати своєрідним

³⁴ Ширше про такі практики див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату... С. 115–122.

³⁵ «Пакти і Конституції»... С. 97.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. С. 101.

балансиром старшинської влади – як інакше зрозуміти формулювання «застановляючися за кривды и тяжесты людскіє»? І у цьому контексті я повертаюся до згаданої на початку тези В. Кононенка стосовно того, що нібито «Пакти й Конституції...» розширювали владні повноваження полковників. На моє переконання, і піднесення ролі генеральної старшини в державі, і налагодження контролю за діяльністю полкової влади в результаті запровадження інституту радників, навпаки, повноваження полковників суттєво звужували. І саме такий алгоритм удосконалення моделі владної взаємодії на полковому рівні, видається, був справді вельми актуальним для Гетьманату. Адже ті владні можливості, якими були де-факто наділені полковники, особливо у часи раннього Мазепи та «всього» Скоропадського, насправді неабияк шкодили процесу наведення доброго ладу в козацькій державі й нерідко ставали приводом для втручання імперської влади у справи автономії³⁹.

Цікаво, що спробу реалізувати щось подібне на практиці вчинить не уряд І. Скоропадського, за правління якого самовладдя полковників і їхня зневага до центральної гетьманської влади набудуть чи не найвищих показників упродовж історії автономії, а імперський центр – запровадивши влітку 1722 р. в полках Гетьманату інститут великоросійських комендантів, які будуть наділені дещо подібними до радників функціями, але, зрозуміло, принципово відмінними інтенціями, адже йтиметься вже не про зміцнення порядків в автономії, а про підпорядкування останньої імперії та нівелювання ролі місцевої адміністрації⁴⁰.

А ось як певне поєднання старовини та новизни можемо трактувати положення про конституювання обов'язкових трьох щорічних Генеральних рад – «первая / о Рождествѣ Христовомъ, другая о Воскресеніи Христовомъ, третья о Покровѣ Пресвятой / Богородици»⁴¹. Для Гетьманату така практика не була характерною. Для Січі ж – звичною. І тут, як й у випадку із закріпленням за Січчю Пониззя Дніпра і Трахтемирова, що було економічною платою запорожцям за їхню політичну позицію та військову прислугу, поширення норми про обов'язковість щорічного триразового скликання рад можна трактувати як виразну данину січовим порядкам –

³⁹ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ, 1998. С. 64–68; Його ж. Іван Мазепа. Київ, 2022. С. 175–224.

⁴⁰ Горобець В. Присмерк Гетьманщини... С. 209–221.

⁴¹ «Пакти і Конституції»... С. 99.

цього разу традиціям політичного облаштування. А ще – як удоволення політичних амбіцій Коша. Адже конституювалася й обов'язкова присутність послів Січі, чого запорожці безуспішно добивались від городової старшини з часів Богдана Хмельницького та Івана Виговського.

Але водночас, зрозуміло, конституювання обов'язкових трьох скликань упродовж року Генеральної ради – з чіткою регламентацією її інституційного складу та застереженням за нею функцій вищого уставодавчого органу – можна розглядати й як ефективну протидію можливому самодержавству гетьмана, що, власне, і декларувалось як завдання цього тематичного блоку Конституції. Водночас це було важливим поступом у справі перетворення Генеральної ради на становий парламент. Так само очевидним є й те, що традиційна Генеральна рада Війська Запорозького, опис якої у джерелах чи не найбільш повно представлено щодо подій 1663 р. – ніжинської Чорної ради⁴², не надто корелюється з тією моделлю, що була представлена в «Пактах і Конституціях...», де чітко прописано й періодичність скликання, і засади представництва: на ради «не только панове полковники старшиною своею и сотниками, не только / со всѣхъ полковъ енералны совѣтники, лечь и от Войска Запорожского Низового для прислу / хованья и совѣтованья послы мѣють и повинни будут за присланемъ къ себѣ от гетмана / ординансу прибувати, ничего назначеного термѣну не ухибляючи, где что-колькокъ будет / от ясневельможного гетмана до Общей Обрады предложено о томъ всемъ блгосовѣстно, без / жадныхъ приватного своего и чужого пожитку респектовъ, без дшегубной завѣсти, и вражды, со / вѣтовати обовязаны будут такъ далеце, жебы ничего не было тыхъ радахъ убли / женемъ чести гетманской, публичною Сѣтчизны тяжестію и разореніемъ, а не дай / Боже, и пагубою»⁴³.

Як важлива новація, що засвідчувала неабиякий поступ політичного самоусвідомлення, сприймається згадка у цій самій статті про обов'язкову для старшин, які вступають на уряд, «формальную присягу ведлугъ роты публичне ухваленной», аби «скутечнѣйшая была / секретныхъ и публичныхъ радахъ междоусобная ясневельможного гетмана / старшиною енеральною, полковниками и енеральными совѣтниками поуфалост»⁴⁴.

⁴² Горобець В. Гетьман Брюховецький: Життя у славі, владі та ганьбі. Київ, 2019. С. 81–100.

⁴³ «Пакти і Конституції»... С. 99.

⁴⁴ Там само.

Причому присяга мала складатися «на вѣрность к Сѣтчизнѣ, на зычливість реиментарови своєму, на захоуанє повинностей своих, якіє-коллекъ до уряду чієго належатимут»⁴⁵. До цих пір присягу при сходженні на старшинський уряд складали перед королем⁴⁶, згодом – царем⁴⁷.

Певні секуляризаційні мотиви – що, безперечно, виглядає також доволі новаційно – можна розгледіти у статті 9-ій, якою гетьману заборонялося «для респетовъ... маєтностей и добръ войсковых.. самовластно себѣ привлащати и иншимъ мнѣй Войску Запорожскомъ заслужонымъ, а **найбарзѣй чернцямъ, попамъ, ... роздавати**»⁴⁸.

Щоправда, далі в тексті статті згадувались і «вдови бездѣтныє, урядники посполиті и войсковыі мѣлки, слуги свої гетманскі и особи приватныє»⁴⁹. Тобто, йшлося все ж про цілком звичні, традиційні намагання перешкодити гетьманові роздавати своїм конфідентам маєтності й угіддя, що перебували в корпоративній власності Війська Запорозького. Хоч зауважений наголос саме на ченцях і священниках є свідченням цілком нової тенденції – власне, у діловодстві Гетьманату попередніх років узагалі не верифікуються якісь обмежувальні заходи щодо господарювання духовних осіб.

Відверто реактивно виглядає й заборона на утиски старшиною «людемъ войсковымъ и посполитымъ збытѣчныє тяжѣсти, налоги, утѣмѣнѣня и здырства», примушування до виконання робіт на свою користь⁵⁰. Не можна сказати, що це була якась принципово нова вимога, але актуальність таких заборон стрімко зростала пропорційно до процесів консолідації старшинської верстви й розширення можливостей її представників для позаекономічного примусу підвладного населення.

Те саме можна сказати і про декларування гарантій збереження засад вільної елекції, й відповідно заборони гетьману «жадними, хочъ бы

⁴⁵ Там само. С. 99, 101.

⁴⁶ Ugody polsko-ukraiński... С. 44–45.

⁴⁷ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). Київ, 1961. С. 323–325; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. Т. 3. Москва, 1954. С. 560–565; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. С. 119; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 122. Арк. 4.

⁴⁸ «Пакти і Конституції»... С. 109.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. С. 105, 107.

найболшими не уводячися датками и респектами, никому за коррупції урядовъ полковничихъ и иныхъ войсковыхъ и посполитыхъ пачалствъ не вручать и насилно на оныя никого не настановлять, лечь всегда якъ войсковые, такъ и посполитые урядники мѣють быти волними голосами, особливе зась полковники, обираны»⁵¹.

Адже право вільної елекції було одним з підставових для розвитку політичної культури козацтва, однак ще від часів Богдана Хмельницького виразно проявлялася тенденція до його обмеження. А вже за гетьманування І. Самойловича й пізнього (sic!) І. Мазепи вільна елекція, принаймні полковників, по суті, перейшла в розряд речей антикварних. І у цьому контексті вельми ілюстративною видається репліка полтавського полковника Івана Іскри в розмові з генерал-фельдмаршалом Б.П. Шереметевим 1701 р. щодо перспектив переміщення старшини на вакантне по смерті Івана Обидовського ніжинське полковництво: «Есть в нас в Батурині властитель, кому сходит, тому и дастъ»⁵². Зауваження І. Іскри, поміж іншого, цікаве й тим, що саме товариство та старшина Полтавського полку найдовше з усіх полків Гетьманату зберігали за собою привілей вільного переобрання полкової влади. Ще один із перших дослідників історії Полтавщини ранньомодерної доби Олександр Лазаревський зауважував із цього приводу, що Полтавський полк з огляду на цілий ряд чинників – близькість до Запорозької Січі («А запорожцы де с полтавцы живут советно, что муж с женою»⁵³), особливості ведення степового типу господарювання тощо – «становив виняток із решти Малоросії»⁵⁴, і в ньому аж до кінця XVII ст. вибір полковника дійсно залежав від волі товариства⁵⁵.

Решта конституційних норм – про необтяження «роботизнами» козацьких удів і сиріт; про недопущення економічного розорення міст та

⁵¹ Там само. С. 107.

⁵² Источники малороссийской истории... Ч. 2. С. 29.

⁵³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией. Т. 6. Санкт-Петербург, 1869. С. 99.

⁵⁴ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. 1891. Т. 34. № 9. Отд. 1. С. 360–361.

⁵⁵ Авторське бачення проблеми див.: Горобець В. Виборність старшини як політико-культурна цінність і маркер автономії козацького Гетьманату // Roczniki Humanistyczne. 2022. Т. 70, № 2. S. 25–39; Його ж. Традиції самоврядності козацької України в контексті інтеграційних практик Російської імперії: новації XVIII ст. // Вивлююлика: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies. 2022. Vol. 10. P. 38–59.

відповідно потребу проведення генеральної ревізії маєтностей (ідея, до якої повернеться вже гетьман Данило Апостол); недопущення поширення переходів козаків і посполитих у протекціоністи й підсусідки; застереження за Києвом та іншими містами їхніх маґдебурзьких прав; упорядкування підводної повинності; скасування орендних зборів і стацій найманого війська; дотримання нормативних розмірів евекти й індукти – це все відповіді на нагальні потреби суспільного життя та намагання нівелювати негативні тенденції, що завдавали шкоди спільному інтересу Війська Запорозького чи окремим соціальним групам і верствам у господарському або соціальному плані. Причому – відповіді не через упровадження якихось новацій, а переважно саме через відновлення зневажених у попередні роки вже чинних правил. В одних випадках, коли причиною цього зневаження було свавілля попередніх гетьманів і старшини, відновлення пропонувалося негайне; в інших, коли проблеми виникли через московське втручання, у відповідних статтях «Пактів і Конституцій...» вносився припис: «за уволненемъ, дай Боже, от подданства московского»⁵⁶. А ще зустрічаються в тексті документа й менш темпорально визначені «направи», коли лише декларується якийсь соціально привабливий намір, без конкретики щодо його сутнісних параметрів і термінів упровадження. Зокрема, саме такий алгоритм помічаємо у статті, присвяченій скасуванню орендних зборів і стацій найманого війська. Намір реалізувати цю норму, що мала високий рівень підтримки у середовищі рядового козацтва, декларувався, але оскільки реальне скасування оренд і стацій відразу ж породило б складну проблему віднайдень джерел фінансування найманого війська, її вирішення переносилося на невизначене майбуття: «о томъ на Енеральной Радѣ общая будетъ увага и постановлене»⁵⁷.

У «Пактах і Конституціях...» існує ще один цікавий момент, на який слушно звернув увагу В. Кононенко⁵⁸, але який поки що не знайшов пояснення в літературі, – відмінності, що їх містили україно- та латиномовний тексти. При цьому версія на латині виглядає більш новаційно. Так, скажімо, якщо в кириличному варіанті йшлося лише про підтвердження маґдебурзьких прав Києву й тим міським громадам, які ними володіли

⁵⁶ «Пакти і Конституції»... С. 103, 109 та ін.

⁵⁷ Там само. С. 113.

⁵⁸ Кононенко В. Модернізація Гетьманщини... С. 88–89.

раніше («во всѣхъ правах и привилеях слүшне наданых непорушимо жебы захованы были»), що цілком вписувалось у традицію шанобливого ставлення гетьманських урядів до самоврядних прерогатив, наданих за привілеями великих князів і королів⁵⁹, то положення про самоврядування міст Гетьманату містить цікаве доповнення: «дбаючи про офіційне полегшення долі народу, охоче готовий встановити такий порядок, щоб у будь-якому місті був присяжний Скарбник, залежний від Полкового Скарбника, котрий відповідав би за всі громадські прибутки й видатки і опікувався б ними, а також контролював рахункові книги, з яких мав би складати рахунок за кожен рік»⁶⁰.

Версія про помилку в перекладі на латину виглядає малоімовірною. Положення щодо запровадження інституту підскарбія в кожному місті, причому в моделі, коли цей «міський» підскарбій мав бути підзвітний полковому підскарбієві, виглядає як цілком продумане, логічне нововведення, що повністю вписувалось у популярну на той час в Європі політику камералізму, тож пропозиція мала всі шанси бути правильно оціненою оточенням Карла XII. Певності ж щодо такого розуміння з боку міських громад, котрі володіли самоврядними правами, було не так багато. І, вочевидь, саме цим і можна пояснити невідображення / приховання в тексті україномовному та відповідно залишення дослідникам простору для спекуляцій щодо можливого небажання авторів Конституції дратувати українські стани ось такими фіскальними новаціями. Адже, як зауважувалося перед цим, стосовно всіляких оренд, стацій, індукт, евект (що сприймалися як способи посилення фіскального гніту) конституціоналісти поспішили проголосити їх знесення, навіть до кінця не уявляючи, яким чином можна компенсувати втрачені в результаті цього кошти.

Ведучи мову про спрямування пропонованої «Пактами й Конституціями...» «направи» державного устрою Гетьманату, а отже, і зразків для наслідування, варто звернути увагу й на положення, яке мало на меті усунути зловживання від такої вже традиційної в Україні, але не популярної серед тяглих верств населення підводної повинності: «Ясновельможний Гетьман виявлятиме благодатну турботу про стягнення

⁵⁹ Як промовистий виняток із цього правила можна розглядати хіба що певні ексцеси з часів гетьманування І. Брюховецького. Див.: Горобець В. Гетьман Брюховецький... С. 208–210.

⁶⁰ «Пакти і Конституції»... С. 287.

на нашій батьківщині публічної підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, встановлюючи її такою, якою вона є в зарубіжних країнах, де вона ніколи не буває настільки безбожно обтяжливою для народу. Для розвезення ж листів, за прикладом і звичаєм зарубіжних країн, Ясновельможний Гетьман мусить встановити у підпорядкованих йому полках державних гінців за казенний кошт, про що ширше й детальніше буде обмірковано й вирішено на Генеральній Раді»⁶¹.

Тобто за взірць брався досвід європейських країн, принаймні на етапі декларування намірів.

І, нарешті, повертаючись до сакраментального: в який типологічний ряд можна вмістити «Пакти й Конституції...» 1710 р.? Перша модерна конституція? Пакти-конвенти? Гетьманські статті? З одного боку, вже з самої назви («Договоры и постановленя / правъ и волностей войсковыхъ / межи ясновелможнымъ его милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ, / повоизбраннымъ Войска Запорожского гетманомъ, и межи еeneralними особами, полковниками и тимъ же Войскомъ Запорожскимъ сполною обоихъ сторонъ обрадою утвержденные и при волной елекції формальною присягою от того жъ / ясновелможного гетмана / подтвержденные»⁶²) виразно проступає той факт, що суб'єктами правового акта виступають два актори – гетьман як обраний політичним народом правитель та власне цей самий політичний народ, а суть полягає у закріпленні певних зобов'язань правителя в постелекційний час. Тобто, так, як це зазвичай і передбачалося в пактах-конвентах виборних монархів Речі Посполитої.

Водночас у преамбулі міститься важливе доповнення: «договорили и постановили з ясновелможнымъ его милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ, новообранным гетманомъ, **абы не только его велможност за щасливого гетманского своего владѣнія / всѣхъ тых тут послѣдующих пунтами изображенных, а собою поприсяженных договоровъ и / постановлений ненарушимо додержать, лечъ и за иных предъ будущих гетмановъ Войска Запорожского, чтобъ оныя непремѣнно захованы и содержаны были**»⁶³.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. С. 77.

⁶³ Там само. С. 87.

Тобто, цей сегмент тексту вже виразно сигналізує про генетичний зв'язок Конституції 1710 р. не стільки з пактами-конвентами, які являли собою особисті домовленості обраного монарха з політичним народом республіки й відповідно окреслювали коло персональних зобов'язань того чи іншого конкретного електа; а радше – Генріховими артикулами 1573 р., які загалом визначали порядок владних відносин у державі та місце в ньому королівської особи, набули універсального звучання і стали частиною присяги всіх наступних правителів.

Послугуючись же історичними аналогіями, в реаліях Гетьманату за своїм функціоналом певні подібності з пактами-конвентами викликають радше традиційні гетьманські статті, які укладали козацькі регіментарі (від Юрія Хмельницького до Івана Мазепи) з московським царем. При цьому Березневі статті Богдана Хмельницького 1654 р. виступали в ролі певного рамкового стандарту. Хоч, зрозуміло, як будь-яка інша асоціація, ця також хибує. Адже контрагентами гетьманських статей були не новообраний гетьман – з одного боку та політичний народ – з іншого, а царська влада й гетьман спільно з політичним народом. Аналогії ж викликають саме темпоральні рамки правочинності гетьманських статей, які впродовж другої половини XVII ст. обов'язково втрачали правову силу разом зі втратою регіментарем булави. При цьому статті Б. Хмельницького зберігали свою принаймні символічну значимість за всю історію існування козацької державності.

Доволі цікаво виглядає зіставлення змісту «Пактів і Конституцій...» 1710 р. та Генріхових артикулів 1573 р. Якщо першим пунктом артикулів король обіцяв у жоден спосіб не перетворювати трон на спадковий, не визначати свого наступника, не намагатися вплинути на його обрання, а єдиною можливою формою виборів могла бути вільна елекція, то в українському варіанті також ішлося про винятково процедуру вільного обрання очільника Гетьманату. Ба більше – вільну елекцію всієї козацької старшини.

Якщо в Речі Посполитій сейм закріплював за собою право контролю за внутрішньою і зовнішньою політикою республіки, в Гетьманаті такі ж повноваження покладалися на Генеральну раду. Якщо раніше зібрання сеймів залежало винятково від волі монарха, то відтепер король гарантував скликання вального сейму не рідше, ніж раз на два роки, а його сесії мали тривати 6 тижнів. У Гетьманаті також сформувалася традиція, коли

Генеральна рада скликалася переважно з волі гетьмана, але впродовж уже декількох десятиліть у них таких жадань не виникало. Відповідно Конституція 1710 р., за прикладом артикулів 1573-го, зобов'язувала правителя періодично скликати ради, не визначаючи їх тривалості, однак вони мали відбуватися аж тричі на рік.

Якщо при королі обов'язковою ставала рада з 16 сенаторів, то при гетьманові – колегія генеральних радників. Відповідно, королю заборонялось ухвалювати важливі рішення без згоди сенаторів-резидентів, гетьману – без погодження з генеральними радниками. Так само, як Генріхові артикули гарантували дотримання в непорушності шляхетських привілеїв, «Пакти й Конституції...» стояли на сторожі козацьких прав і вольностей. І як король залежав від прав політичного народу Республіки, так само гетьман є виразником волі Війська Запорозького.

Щоправда, на відміну від артикулів, пакти не містили згадки про право рокошу – якщо правитель порушував права політичного народу. Власне, рецепцію права рокошу в Конституції 1710 р. верифікувати можна, але включена до неї норма була все ж значно м'якшою в порівнянні з першоджерелом і передбачала лише можливість за неправомочні дії критикувати гетьмана (приватно чи публічно) та щонайбільше накладати «виговор»: «И если бы что противного, здорожного, правамъ и волноستمъ войсковымъ / вредытелного и Гѹтчизнѣ неполезного усмотрено было ясневелможномъ гет / ману, теды тая ж старшина енеральная, полковники и енералны совѣтники / мощны будут волными голосами чи то приватне, чили когда нужная и неотволочная потреба укажет, публичне на Радѣ его велможности выговорити и о / нарушене правъ и волностей ѹтчистыхъ упоминатися, без ѹближения и наименшого повреждения высокого реиментарского гонору. О якіе выговоры / не мѣеть ясневелможный гетманъ уражатися и помсты чинити, овшемъ / развращенная исправить старатиметься»⁶⁴.

Відсутнє й положення про релігійну толерантність, яка гарантувалася в артикулах включенням до них уже другим пунктом акту Варшавської конфедерації. Власне, за формальною ознакою, цей пункт присутній у Конституції 1710 р. Інша справа, що за своїм духом він заперечує рівноправ'я конфесій. Утім, це абсолютно логічно кореспондувалося з

⁶⁴ Там само. С. 101.

відповідними нормами, закріпленими у правових актах гетьманської влади ще з часів Зборівської угоди 1649 р.

Текст «Пактів і Конституцій...» містить цілий ряд другорядних норм. Скажімо, про скасування певних торговельних зборів, знесення підводної повинності тощо. Очевидно, що вони не мали значення уставодавчих, отже їх присутність сигналізує певну алогічність документа, що мав би претендувати на статус справді конституційного акта. Утім, хіба не те саме можна сказати і про положення Генріхових артикулів щодо заборони королю самостійно, без згоди коронних сенаторів, обирати собі дружину, не шукати причин для відмови від подружніх обов'язків чи для розлучення?

Тож, рівно в тій мірі, як ми сприймаємо Генріхові артикули 1573 р. певним ранньомодерним варіантом конституції, що відіграла вельми поважну роль в еволюції шляхетської станової демократії та устрою Речі Посполитої загалом, так само «Пакти й Конституції...» 1710 р., покликані врегулювати владні та соціальні відносини в козацькій «речі посполитій» і закріпити права й привілеї козацтва як повноцінного політичного народу Гетьманату, вповні заслуговують саме на таке сприйняття – як певний ранньомодерний варіант конституції.

Документ містив у собі відповіді на нагальні, актуальні виклики поточної політики, демонструючи тим самим своє реактивне єство, а інколи й відверто заграючи з виборцями. Водночас у ньому верифікуються певні візіонерські посили, котрі, втім, не варто перебільшувати. Адже, на відміну від численних відвертих новацій артикулів 1573 р., акт 1710 р. більшою мірою конституював норми, які у вигляді звичаєвих практик функціонували на ранніх етапах існування козацької державності, але у процесі її розвитку через різні причини були занедбані чи спотворені.

«STATUS», «PAŃSTWO», «ДЕРЖАННЯ»:
ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ
В КОЗАЦЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ РИТОРИЦІ¹

Для позначення козацького політичного формування середини XVII–XVIII ст. історики віддавна використовують поняття держави. Однак дискусії довкола коректності такого визначення досі не вщухають. Одні звертають увагу на особливий управлінський апарат, права і представницьку позицію козаків, інші вказують на відсутність у них «свого» суверена та пошук зовнішнього протектора. Таке різнопланове фокусування засвідчує брак у науковому просторі сталого уявлення про природу держави ранньомодерного часу. Цей концепт, хоч і мав довгу історію, проте його сучасне розуміння набуло поширення лише в XIX ст. Вочевидь, проблема не зводиться до власне козацького випадку, вона значно ширша. Будь-яка спроба пояснити минувшину модерними категоріями до певної міри передбачає умовність термінології. До того ж відмовитися від неї доволі складно. Адже для того, щоб бути зрозумілою, історична оповідь мусить апелювати до знань, досвіду та кругозору сучасного читача. Проте навіть у цьому випадку розуміння особливостей використання поняття держави в козацькій політичній риторичі надзвичайно важливе.

Складність такого дослідження має декілька вимірів, які необхідно враховувати. По-перше, залежно від потреби козаки могли послуговуватися староукраїнською, церковнослов'янською, польською та латинською мовами. Більше того, джерела нерідко збережені лише в перекладі або переказі – московською, німецькою, шведською, італійською чи османською турецькою, що значно ускладнює інтерпретацію відповідних концептів. По-друге, слова, які сьогодні вказують на один концепт різними мовами – *state* англійською, *państwo* польською, *государство* російською та *держава* українською, мали відмінну історію трансформації та

¹ У цьому тексті розроблено тези, фрагментарно представлені в моєму дисертаційному дослідженні: Багро С. Поняття вітчизни в козацькій політичній риторичі (друга половина XVII – початок XVIII ст.). Київ, 2019. Принагідно висловлюю щире вдячність Назарові Білецькому, в дискусії з яким удалося не тільки детально обговорити основні положення праці, а й суттєво їх скоригувати та доповнити.

насичення сенсами. Через те їх відповідники в ранньомодерний час не варто наперед сприймати як указівку на один і той самий концепт. По-третє, оскільки значення використаних у джерелах термінів були для того часу самоочевидними, потреби в додатковій артикуляції їх сенсів не існувало. Тому далеко не завжди без віднайдення додаткових контекстів можна з певністю твердити, що саме під ними малося на увазі. По-четверте, необхідно враховувати не тільки семантичне поле, в якому вживається певний термін, але й референта, на якого він указує. До сьогодні з цього приводу в історіографії існують різночитання. З одного боку, більшість дослідників сходяться на тому, що «козацькою державою» слід уважати Військо Запорозьке, з іншого – під нею також розуміють Україну або визначають нетиповим для джерел терміном – Гетьманщина².

Хоча дослідники наголошують на специфіці ранньомодерної державності, та, на жаль, студій з історичної семантики, безпосередньо присвячених розгляду базових понять, які б на неї вказували в козацькому політичному дискурсі, досі не існує, що, вочевидь, і зумовлює подібного роду різночитання. Враховуючи всі наведені застереження, необхідно визначити коло слів-знаків, які вказують на концепт, окреслити формування семантичного поля кожного з них та простежити, з яким об'єктом його прийнято співвідносити в козацькому просторі.

Масив збереженої політичної кореспонденції, договорів, універсалів, дипломатичних інструкцій та інших способів презентації політичної позиції козацької спільноти загалом дає можливість дослідникам відстежити основні поняття, якими ця спільнота визначала й пояснювала себе. Та все ж на цьому тлі помітно виділяються «Договори і постанови...» 1710 р. Сам по собі текст виступає важливим свідченням політичної репрезентації Війська Запорозького. До того ж він відомий і в оригіналі, і у сучасних йому латинському й польському перекладах³.

² Показовим тут є використання всіх відповідних указівок у межах енциклопедичного видавничого проєкту Інституту історії України НАН України: Галушко К. Українська козацька держава у 2-й половині 17–18 ст. Українські землі у складі Речі Посполитої // Енциклопедія історії України: Україна–Українці. Кн. 2. Київ, 2019. С. 150–175; Його ж. Українська національна революція середини 17 ст. // Там само. С. 138–150; Його ж. Українські землі в середині 16–середині 17 ст. // Там само. С. 119–138; Гуржій О. Гетьманщина // Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ, 2004. С. 102–103; Сас П. Військо Запорозьке // Там само. Т. 1. Київ, 2003. С. 542–545.

³ У 2011 р. Інститут історії України НАН України здійснив найбільш повне видання «Договорів і постанов...», що включає детальну історію пам'ятки, публікацію оригіналу

Порівнюючи варіанти, можна знайти відповідники козацьких термінів у різних мовах. Латина консервувала античні уявлення про світ та в ранньомодерному європейському просторі вважалася найавторитетнішою для передачі релігійних, політичних, судових, наукових і мистецьких понять. Латинський переклад «Договорів і постанов...» свідчить, що козацька риторика вбирала у себе цю багату практику. Зіставлення лексики цього джерела з іншими політичними документами може дати необхідний контекст для розуміння загальної картини використання понять у козацькому політичному дискурсі.

Так, зокрема, в шостому пункті документа на тлі опису повноважень гетьмана подано інформацію про «правильний» політичний світопорядок усередині Війська Запорозького. З цього розпочато прописування норм принципового виокремлення інституційної / публічної ролі козацьких урядників від сфери їхніх приватних зацікавлень. Тож не дивно, що тут подано розлоге пояснення того, як слід сприймати «козацьку державу» та чим вона відрізняється від інших.

Договори і постанови	Pacta et Constitutiones
«Если в Панствах самодержавных хвалебный и состоянию публичному полезный заховуется порядок, в том порядок же завше, як в бою, так и в покою, о общом отчыстом добре приватные и публичные обыкли отпраоватися Рады, в которых и самыи самодержавцы притомностью своею продкуючи, не возбраняются соизволение свое под общее министров своих и	Si in absolutis Dominiis gloriosus ac statui publico utilis observatur in hoc ordo tam in sago, quam in toga, de communi patriae commodo privata ac publica absolvi soleant consilia, in quibus et ipsi absoluti Domini praesentia Maies-tatis Suae eminendo non renituntur consensum suum communi Ministrorum Consiliariorumque suorum arbitrio et laudo submittere;

та інших його списків, а також перекладів: «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення і 20-річчя незалежності України) / Відп. ред. В.А. Смолій; упоряд. М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів, 2011. Крім того, 2022 р. Т. Таїрова-Яковлева опублікувала ще один польськомовний варіант документа, вочевидь, сучасний оригіналу: Пилип Орлик і мазепинці: Джерела / Упоряд. Т. Таїрова-Яковлева. Київ, 2022. С.157–196. Лексика цього тексту дуже близька до староукраїнського варіанта оригіналу та не має принципових розходжень у тих контекстах, про які йтиметься далі.

советников здане и ухвалу подлагати. А чому ж бы в волином народе таковий збавенный порядок немел быти захован, который любо в Войску Запорожском при гетманах перед сим, ведлуг давных прав и волностей, непременно содержался, однак кгда некоторіи Войска Запорожского гетмани, привлецивши себе нелушне и безправне **самодержавную владгу, узаконили самовластіем такое право:** «Так хочу, такъ повеліваю», через якое **самодержавіе, гетманскому урядови неприличное,** уросли многіе в отчизне и в Войску Запорожском нестроенія, прав и волностей разоренія, посполитые тяжести, насилные и накупные урядов войсковых роспораженя, легкое -старшины енеральной, полковников и значного товариства поважене».⁴

et quidni in libera natione talis salutaris observaretur ordo? Qui et in Exercitu Zaporoviensi anteactis temporibus pro veteri libertatum iure penes Ducales fasces continebatur et continuebatur, tamen cum nonnulli. Exercilus Zaporoviensis Duces usurpata sibi contra omne fas et aequum **absoluta potestate, statuerint propria autoritate hanc legem: SIC VOLO, SIC IUBEО.** Quo **despotico iure Ministerio Ducali incompetente** introducti sunt in patriam et Exercitum Zaporoviensem multi disordines, legum et libertatum eversiones, publica gravamina, violentae et appretiatuae officiorum militarium dispositiones, levis Generalium, Colonellorum et insignium commilitonum aestimatio.⁵

Як видно, очолюючи Військо Запорозьке, гетьман мав не тільки дбати про його інтереси, але й дослухатися до волевиявлення козацького загалу. Порушення цієї норми загрожувало б руйнуванням «природного» стану речей у спільноті. Для опису ситуації автори тісно пов'язали між собою кілька різних понять, які сьогодні трансформувалися в єдиний концепт держави. Так, вони вказували, що різні «панства» / «dominium»

⁴ Цит. за факсиміле: «Пакти і Конституції» Української козацької держави... С. 95, 97.

⁵ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. 1847. № 3. С. 8.

мали різне «состояніе публичное» / «statui publico». У «панствах самодержавных» / «absolutis dominiis» усталився порядок, який на перше місце висував волю самодержця. Однак для козацької спільноти така практика не була характерною, тому гетьман не міг поводитися подібним чином. Тобто в козацькій спільноті існувало сформоване уявлення про свій статус / стан («status») та «панство» («dominium»).

Status / стан

Латинське слово «status» ще з античних часів мало доволі широкий спектр використання. За його допомогою могли апелювати до перебігу справ у найрізноманітніших сферах діяльності, фізичного чи ментального здоров'я, норм поведінки, доречності певного вчинку чи явища, суспільного порядку, позиції окремої соціальної верстви та багатьох інших контекстів. Кілька прикладів із цієї палітри присутні безпосередньо в латинському варіанті «Договорів і постанов...», де це слово вжито 6 разів у різних відмінках⁶. Крім наведеного вище фрагмента, його використано у преамбулі та пункті 3-му на позначення певного «стану речей» у конкретний момент часу⁷, а в 9-му і двічі у 14-му пунктах – на окреслення соціальної й політичної верстви⁸. Останнє поле значень у загальноєвропейських політичних практиках, зрештою, стало тим підґрунтям, завдяки якому «status» трансформувався в концепт держави в мовах із помітною латинською основою, приміром, англійській («state»), французькій («état»), італійській («stato»).

Початок модерного уявлення про державу (state) Квентін Скіннер виводить від праці Томаса Гоббса «Левіафан» 1651 р.⁹ В європейській середньовічній традиції право на найвищу управлінську владу зазвичай пов'язували або з монархом та його божественним мандатом, або з республікою, тобто громадянською спільною, яка делегує владні повноваження правителю. Можливості обох суб'єктів власне й визначав їхній «status». Він указував на стан, достоїнство та символічну вищість володаря, його королівства чи республіки. Цьому сприяло посилення самостійності середньовічних європейських міст і поширення античної ідеї цінності

⁶ Крім наведеного вище фрагмента, див.: Там же. С. 4, 11, 13–15.

⁷ Там же. С. 4, 6.

⁸ Там же. С. 11, 13–15.

⁹ Skinner Q. The state // Political innovation and conceptual change. Cambridge, 1989. P. 90–131.

«загального блага». Слово «status» могло використовуватися для позначення усталеної у спільноті владної організації, а згодом навіть указувати на розгалужену систему управління. У XVII ст. теоретики законності абсолютної монаршої влади поєднали різні погляди на природу держави та витворили нове уявлення про неї як суб'єкт, відокремлений і від громади, і від володаря, якому ті мусять коритися. Слід зауважити, що ця інтелектуальна інтерпретація потребувала часу для поширення. Вона співіснувала з усталеними уявленнями про державу – республіку – спільноту та державу – монарха до кінця XVIII ст., остаточно закріпивши за собою лідерство лише в XIX ст.

В історіографії існують також альтернативні погляди на ситуацію. Так, наприклад, Алан Гардінг простежував розвиток ідеї держави (state) через комунікативні практики влади¹⁰. В античності поняття «status» розглядали в першу чергу як форму правління. Аристотель, зокрема, писав про три добрих (монархія, аристократія, політея) і три недосконалих (тиранія, олігархія, демократія) політичні режими. Саме через них і визначався публічний стан. Ідеї цього філософа набули популярності у середньовічній Європі. Вільям Мербек переклав його праці латиною, а Тома Аквінський осмислив у нових реаліях. Згодом у виданні праць Аквінського XV ст. відбулася заміна аристотелівських визначень режимів на поширені в інтелектуальному дискурсі латинські варіанти. Відповідно, аристократія почала називатися «optimus status», олігархія – «paucorum status», а демократія – «popularis status». Усі ці категорії стали загально-прийнятими для пізніших політичних теоретиків. На них також спирався Нікколо Макіавеллі. Проте в його роздумах категорія «status» набуває більшого емпіричного виміру: один і той самий режим у різних країнах міг мати різні прояви. Так, наприклад, і французький король, і османський султан були монархами, однак принципи та практики їхнього правління очевидно різнилися. У Просвітництві з'явилася ідея того, що управління державою значною мірою залежить від її обширу й кількості людей, тобто від природного та географічного факторів. Проте більш важливим для тогочасних теоретиків була ідея еволюційності, яка, зокрема, передбачала те, що режими розвиваються від простіших (не ієрархічних) до складних (ієрархічних) форм. Важливою рушійною силою у цьому процесі було

¹⁰ Harding A. *Medieval Law and the Foundations of the State*. Oxford, 2002.

право. Створення нових законів трансформувало суспільний стан, а отже, й поняття держави / статусу. Така історична візія схиляє до висновку, що розширення уявлення про «status» правителя чи політичних громад відбувалося поступово через переосмислення їхніх повноважень.

Тобто, в історичній науці можна виділити дві базових інтерпретації розвитку концепту «state». К. Скіннер бачить швидку зміну значень в ідейному полі європейської політичної думки завдяки появі інтелектуального продукту з пропозиціями «нового» розуміння «старих» категорій у середині XVII ст. Натомість А. Гардінг концентрує свою увагу на поступовій адаптації політично-правових практик відповідно до вимог простору й часу, що провокувало до повільного накопичення додаткових сенсів довкола звичних понять, зумовлюючи їх трансформацію. А проте обидві візії не заперечують того, що й монархічна, і республіканська традиції мали взаємний вплив одна на одну. Ототожнена з верховним правителем «держава» вимагала засвідчення йому абсолютної вірності. Натомість для республіканського варіанту найвищою цінністю була «res publica».

Обидві категорії нерідко поєднувалися, хоч і не ототожнювалися, в річпосполитському дискурсі, в якому фактично формувалася козацька політична спільнота. Реально король і Річ Посполита були різними суб'єктами політичної дії, кожен із власним статусом, тобто, окремими джерелами «держави». Вони часто виступали разом, відстоюючи спільні інтереси. В політичній риториці їх згадували поряд як представницьку та ціннісну пару. Подібним чином у козацькому дискурсі виступала пара: гетьман і Військо Запорозьке. В обох випадках політична спільнота делегувала повноваження своєму представникові для обстоювання власних інтересів. Та все ж цей процес відбувався на помітно різному статусному рівні. Загалом можна сказати, що в домодерних уявленнях будь-яка персона чи об'єднання мали певний «status», проте їх державну сутність прийнято фіксувати тоді, коли вони виступали як окремий суб'єкт в ієрархізованій мережі міжнародних політичних комунікацій. Тож напрошується необхідність поглянути на позиціонування гетьмана й Війська Запорозького саме у цьому контексті.

У квітні 1657 р. Богдан Хмельницький писав листа імператорові Священної Римської імперії Фердинандові III. В ньому автор запевняв, що «ми» вдячні монархові за милість, та обіцяв не робити ніяких радикальних

політичних кроків, якщо тільки не виникне небезпеки для «нашої» цілості: «Cui **nos** cum de gratitudine manemus solliciti, hactenus tamen in locum iusto pensandi praestiti beneficii nostram elocamus propensionem: spondentes non alio nos contentos fore intermediate nec alterius alicuius quam suae caesariae maiestatis innixuros consilio, si tamen securitati **integritatique status nostri** nulla inferatur iniuria»¹¹.

Важливо, що слово «status» співвідносилось тут з абстрактним «ми» («nos» – нас), козацькою спільнотою, а не персоною гетьмана. Цей документ добре знаний, проте історики по-різному розуміли його деталі. Іван Крип'якевич та Іван Бутич передали слово «status» як «держава» в українському перекладі джерела. Натомість Теодор Мацьків для англійської публікації використав термін «nation». Обидва переклади відповідають концептам, які лягли в основу чи не найвпливовіших дослідницьких напрямів в українській історіографії – так званих народницької й державницької шкіл. Відбулося так не через помилку чи злий умисел. Кожна з інтерпретацій по-своєму має рацію, адже на свій манер тлумачить середньовічне та ранньомодерне явище, яке трансформувалося до невпізнаності у сучасній політичній реальності. Тому в ньому можна знайти основу для різних модерних концептів. Коли «status» / стан виокремлюється з-поміж інших, отримує привілеї, створює власну владну ієрархію та починає представляти весь простір країни, його можуть позиціонувати або як політичний народ, або як державу.

Звертаючи увагу на різні прояви одного процесу, дослідники знаходять у ньому сутності, які відповідають ідейним засадам їхніх візій. Концепт народу був надзвичайно важливим в історіографії XIX – початку XX ст., у часи постання української модерної нації. Зрештою, на його базі Михайло Грушевський створив схему та гранднаратив української історії¹². Підхід ученого та його вчителів, по суті, опонував до

¹¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Ред. І. Бутич, І. Крип'якевич. Київ, 1961. С. 577–578 («Якому ми, хоч і зворушені почуттям вдячності, однак поки що у відповідь оголошуємо лише нашу схильність як слід зважити запропоновану милість; ми обіцяємо, що доки це триватиме, ми не будемо спиратися ні на чії поради, окрім його цісарської величності, за винятком тих випадків, якби безпеці й цілості нашого статусу загрожувало насильство»).

¹² Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. Вип. I. Санкт-Петербург, 1904. С. 298–304; Його ж. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 1. Київ, 1991; Т. 2. Київ, 1992; Т. 3. Київ, 1993; Т. 4. Київ, 1993; Т. 5. Київ, 1994; Т. 6. Київ, 1995; Т. 7. Київ, 1995; Т. 8.

запропонованого ще Миколою Карамзіним шаблону імперського бачення минулого крізь призму поняття «государство»¹³. Та вже наступне покоління дослідників, у тому числі й учні М. Грушевського, на тлі революційних подій і боротьби за українську державу дедалі більше звертали увагу на її вираження в минулому, інколи прямо вказуючи на нехтування попередниками такою важливою тематикою¹⁴. Невдовзі багато хто з українських учених опинився у вимушеній еміграції, а вільний доступ до їхнього доробку фактично унеможливився у захопленій більшовицькими військами Україні. Тож не дивно, що згодом народницька традиція освоювалася тут краще, ніж державницька, натомість остання отримала помітний розвиток у діаспорі. Таке розмежування не варто абсолютизувати, адже взаємовплив різних напрямів дослідження одне на одного, безперечно, теж мав місце. Проте вітчизняні історики отримали можливість широкого ознайомлення з науковими доробками В'ячеслава Липинського та інших державників лише з розпадом СРСР. Це мало значний вплив на історіографію і спричинило велику хвилю переосмислень звичних інтерпретативних шаблонів.

Незважаючи на такі глобальні зрушення, пишучи про козацьку державу, сучасні українські дослідники не часто звертаються до поняття «status». Вочевидь, це пов'язано з особливостями його сприйняття в народницькій течії та її пізнішій рецепції. Тут можна припустити існування двох пов'язаних між собою факторів впливу. По-перше, варто враховувати специфіку фокусування на соціальних процесах, обумовлених впливами гегельянської філософії; а по-друге, мову, якою намагалися пояснити реальність минулого. Латинський термін польською перекладався як «stan», українською як «стан», а російською як «сословие». Ще з XIX ст. його зазвичай розглядали майже виключно як

Київ, 1995; Т. 9. Кн. 1. Київ, 1996; Т. 9. Кн. 2. Київ, 1997; Т. 10. Київ, 1998; Т. 11. Київ, 2000.

¹³ Див.: Карамзин Н. История государства Российского: В 12 т. Санкт-Петербург, 1816–1829.

¹⁴ Див., наприклад: Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). 1924. Т. CXXXIV–CXXXV. С. 161–184.

елемент соціальної стратифікації домодерних «суспільств»¹⁵. Водночас, якщо польський та український еквіваленти були придатні для того, щоб указати на політичний режим чи правову якість спільноти, то російський варіант перекладу потребував для цього принципово іншого слова – такого, як, приміром, «состояние». Більше того, термін «status» указував не тільки на певну верству, а й на її місце у взаємодії з іншими суб'єктами. Цю якість доцільно перекласти українською буквально як «статус». Лише спільнота чи монарх, котрі мають ієрархічну вищість та домінують у політичному просторі, представляючи його у зовнішніх зносинах, по суті, асоціюються з домодерною державою¹⁶. Труднощі перекладу, поряд із пріоритетністю наукових зацікавлень, частково обумовили практику розподіляти один концепт на складові, які, зрештою, почали зображуватися абсолютно різними сутностями. З одного боку, розподіл уваги між окремими аспектами одного поняття може допомогти краще їх пізнати, а з іншого – поступово втрачається розуміння їх цілості.

Як наслідок, в українській історіографії практично відсутнє усвідомлення того, що дослідницькі категорії «суспільного стану» й «держави» в ранньомодерному сприйнятті були сконцентровані в одному семантично багатогранному понятті – «status». Наприклад, словник Івана Максимовича 1724 р. подавав такі відповідники латинського терміна: «статья», «чинь», «стань», «стоянье», «постоянье», «возрасть»¹⁷. Як видно, потенціал використання цієї категорії був доволі різноманітним. Тому історики мали можливість сприймати її по-своєму у залежності від предмета власного дослідження. На тлі поширених уявлень про стратифікацію домодерних «суспільств» вивчення козацького «стану» зазвичай передбачало увагу до його соціального походження, виокремлення в ньому дрібніших верств, рівня закритості спільноти й, зрештою, її ієрархічної позиції у взаємодії з іншими. Такий підхід помітний ще в дослідженнях

¹⁵ Цей напрям інтерпретації досі домінує в історіографії, що зафіксовано в енциклопедичному виданні Інституту історії України НАН України: Стани // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012. С. 797–801.

¹⁶ Мова про описані вище республіканську та монархічну традиції політичної думки.

¹⁷ Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський (1718–1724): У 2 ч. / Фотопередрук О. Горбача. Ч. II. Рим, 1991. С. 1236.

XIX ст.¹⁸, однак за радянських часів він значною мірою абсолютизувався¹⁹. Інтерпретації дослідників могли різнитися, проте логіка наукових пошуків у цьому напрямі залишалася незмінною. Подібні елементи мислення можна помітити також і в істориків-державників, якщо вони висловлювалися на відповідну тематику²⁰. Водночас козацька держава традиційно пізнається в кількох розрізах. Перш за все, це вивчення управлінських інституцій і практик функціонування в політичному просторі²¹. Крім того, це увага до політичних перипетій другої половини XVII ст. або до представницької позиції Війська Запорозького як суб'єкта міжнародного права²². При цьому кореляція між соціальним проявом козацької спільноти та її державотворчим шляхом цілком усвідомлюється дослідниками²³. Хоч обидва історіографічні напрями фокусувалися на різних проявах одного домодерного концепту, в межах кожного з них зроблено чимало цінних наукових спостережень.

¹⁸ Див., наприклад: Антонович В. Содержание актов о козаках 1500 по 1648 год // Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). Ч. 3. Т. 1. Киев, 1863. С. I–СХХ; Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1894. Кн. VIII. С. 57–115; Его же. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого, как причина этих войн // Военно-исторический вестник. 1913. Кн. 4. С. 5–23; Максимович М. Исторические письма о козаках приднепровских // Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1. Киев, 1876. С. 277–316.

¹⁹ Див., наприклад: Шевченко Ф. Народ і класи в період Визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні. Вип. 2. Київ, 1973. С. 44–55; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959.

²⁰ Див., наприклад: Крип'якевич І. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (до 300-річчя з дня смерті) // Український історичний журнал. 1957. № 1. С. 94–105; Його ж. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 33.

²¹ Тренд для першого напрямку задав Іван Крип'якевич у відомій серії статей: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. 1925. Т. 138/140. С. 67–81; 1926. Т. 144/145. С. 109–140; 1927. Т. 147. С. 55–80; 1931. Т. 151. С. 111–150.

²² Серед великих праць зі значним вмістом політичної історії див., наприклад: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 2: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Філадельфія; Пенсильванія, 1980.

²³ Останній найбільш детальний розгляд історії формування козацького стану з урахуванням появи козацької держави див.: Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2006.

Не заглиблюючись у дискусію про походження українських козаків, наголосимо, однак, що вже перші джерельні згадки, які фіксують їх наприкінці XV – у першій половині XVI ст., покликані вказати на специфічну групу людей, яка вирізнялася з-поміж інших за своїми якостями, а отже, і станом / статусом²⁴. В іншому випадку не було би потреби впроваджувати нове визначення для звичної верстви бояр, міщан чи селян. У домодерному уявленні існувало тісне пов'язання між статусною роллю суб'єкта і сферою його компетенцій та зайнятістю. Козаки традиційно постають у джерелах як військовий лицарський люд²⁵. За спостереженням Олексія Сокирка, вони були найманцями²⁶. При цьому козацьке середовище поповнювалося вихідцями з інших станів, але це не визначало його функціональної сутності. Соціальні ліфти у впорядкованому просторі Речі Посполитої були важкодоступні. Однак потреба у військовій службі на прикордонні відкривала нові можливості. Вимоги козацьких гетьманів нерідко супроводжувалися вказівками на лицарський статус запорожців²⁷. Так, зокрема, Іван Куцкович писав до галицького старости Юрія Струся 11 травня 1602 р. про необхідність захисту козацьких маєтностей «od kazdego zosobna stanu», наголошуючи, що «liudziom rycerskim» належить таке право²⁸. Відповідно можна зробити висновок, що козаки від початку бачили себе належними до лицарського стану Речі Посполитої.

В історіографії поширене уявлення про те, що лицарська справа була прерогативою шляхти. Саме так остання і здобула свою привілейовану

²⁴ Огляд різних версій і теорій про походження див.: Василенко М. «Малороссия» // Василенко М. Вибрані твори: У 3 т. Т. 1: Історичні праці. Київ, 2006. С. 282–284; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 66–74; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 97–102; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. С. 22–35; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996. С. 34–35.

²⁵ Огляд перших згадок про козаків див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 82–109. Про раннє позиціонування козаків як лицарів див. докладніше: Леп'явко С. Козацькі війни... С. 41–42; Брехуненко В. Передмова // Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Київ, 2016. С. 8–14.

²⁶ Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ, 2006. С. 50–51.

²⁷ Див., наприклад: Документи українського козацтва... С. 59, 61, 80, 83–84, 90, 94, 107, 139.

²⁸ Там само. С. 131.

позицію, займаючись війною²⁹. Проте повністю ототожнювати шляхетство й лицарство не варто. Адже паралельно існували служилі стани, компетенцією яких також було військове ремесло. Показово, що в Литовському статуті розділялося військове та земське право (2-й і 3-й розділи), доповнюючи одне одного. Важливо відзначити, що це були різні юридичні норми. Навіть в актовому формулярі у залежності від тематики один і той самий суб'єкт міг паралельно виступати як стан шляхетський, коли мова стосувалася земського права, і як стан лицарський, коли йшлося про військову організацію³⁰. Не маючи шляхетського статусу, козацька спільнота, однак, послуговувалася військовим правом. Тож не дивно, що її представники послідовно зараховували себе до лицарського стану.

Після виступу Зебжидовського в 1606 р. лицарський стан отримав загалом значне розширення своїх прав і представницької політичної позиції в Речі Посполитій³¹. Вочевидь, козаки теж скористалися цим, проявивши невдовзі активність в обороні православної віри. Так, 1610 р. вони виступили проти діяльності в Києві унійного священника Антонія Грековича та навіть внесли до київського гродського суду протестацію з обґрунтуванням власної позиції. Цей акт Сергій Плохій уважав першим свідомим втручанням козаків у релігійне протиборство на території України. До цього вони виступали у своєрідній ролі інструмента в політичній грі князя Острозького, однак відтепер перетворювалися на самостійного патрона київської православної церкви³². З новими нормативно-правовими актами, такими, як Куруківська угода 1625 р., статусний рівень Війська Запорозького міг розширюватися ще більше. Та в будь-якому випадку мова йшла про взаємодію з іншими станами Речі Посполитої. Лише з виступом Богдана Хмельницького та перебиранням на себе права говорити від імені «всього народу

²⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. С. 17–35.

³⁰ Див., наприклад, частоту відповідних згадок: Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. 39, 41, 43, 47–49, 53–54, 84, 131, 153, 175, 310.

³¹ *Volumina Legum*. Vol. 2. Petersburg, 1859. S. 436.

³² Плохій С. Наливайкова віра. Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 145–147. Публікації джерел див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). Т. 2: 1599–1637 гг. Санкт-Петербург, 1865. С. 58–61, 65–67.

руського» Військо Запорозьке стало, так би мовити, суб'єктом міжнародного права.

На відповідні згадки можна натрапити вже в перших латиномовних листах Богдана Хмельницького до «чужоземних» володарів. Так, у зверненні до Юрія Ракоці від 1 січня 1649 р. гетьман згадував, що його посланець усно розповість про справи «всього нашого стану»: «*Cetera autem tabellario oretenus de omni nostro rerum statu referre commisimus, modo cum toto exercitu suo se ipsius gratiae celsitudinis suae commendo*»³³. Незважаючи на те, що автор «припоручав» себе з усім військом ласці адресата, тобто згадував два суб'єкти, він усе ж включав обох до одного стану.

Саме такий рівень комунікації дозволяє інтерпретувати концепт «status» як домодерну козацьку державу. В історіографії побутує думка, що для її утвердження необхідно було б визнання інших суб'єктів політичної взаємодії. З цим проблем у Війська Запорозького не було. За час свого гетьманування Б. Хмельницький установив дипломатичні контакти з багатьма іноземними правителями. В коаліції проти Речі Посполитої він активно комунікував, зокрема, зі шведським королем Карлом X. При цьому, завдяки відносно добрій збереженості джерел, відомі не тільки фрагменти козацьких запитів до монарха, але й реакція на них шведської сторони. Київська археографічна комісія ще в XIX ст. опублікувала значний масив документів, додавши до шведсько- та німецькомовних текстів переклади російською, які, однак, не були послідовними у використанні термінології. Одні й ті самі поняття могли передаватися там у різний спосіб. Хоч перекладачі використовували поняття «государство», з ним поводитися доволі легко та, вочевидь, не наважувалися вільно прикладати до козацької політичної спільноти³⁴. Латинські тексти перекладені не

³³ «Решту відносно всього нашого стану справ ми доручили послу доповісти усно. Тепер доручаю себе з усім своїм військом ласці вашої високоності» (Документи Богдана Хмельницького... С. 93).

³⁴ Пор. використання цього терміна в перекладі: Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.). Киев, 1908. С. 144 («свободное государство» – «en fry Statum»); С. 156–157 («государство» – «fry Staat»); С. 159 («обоими государствами» (Швеції й Москви) – «begge Ryckemes»); С. 166 («козацких государственных людей» – «Cossackernes Staat»); С. 252 («между их государствами» (Швеції та Молдавії) – «begge deras stater»); С. 253 («для того и другого государства» – «bägge deras Staters»); С. 258 («обоими государствами» (Швеції й

були, та М. Грушевський, оповідаючи про перебіг цих дипломатичних зносин, прямо передавав слово «status» як «державу»³⁵. Тобто, дослідники віддавна зчитували відповідні контексти, хоч і згадували їх побіжно, оскільки ті не перебували у центрі їхнього історіописання.

В листі до козацького очільника від 15 липня 1656 р. король Карл X, зокрема, зазначав: «Scivimus, intercessisse inter Magnum Muscorum Ducem et Gentem Zaporovianam aliquam conjunctionem, sed talem, quam gentis Vestrse libertas salva et integra maneret. Hoc ergo libero Vestro **Statu** freti commercia literarum cum Ill. V. alijsque ex gente Zoporoviana etiam conscio Magno Muscorum Duce palam instituere voluimus»³⁶.

Шведський монарх не тільки з великою поштивістю звертався тут до Б. Хмельницького, але й, незважаючи на його союз із «московю», позиціонував Військо Запорозьке як окремий суб'єкт політичного діалогу з державним статусним рівнем. Згодом він наголошував на тому, що від московського царя для козацької держави-«status» може бути не менше небезпеки, ніж від польського короля³⁷. В листі до гетьмана Івана Виговського від 10 травня 1658 р. король також згадував про Швецію, Москву та Військо Запорозьке як трьох різних суб'єктів політичної взаємодії: «Pertineret hoc non modo ad certiolem utriusque **Status** Sveciae Moscoviaeque incolumitatem, sed et ad Nostras pariter ac Milititae Zaporovianae vires contra communes hostes firmandas et roborandas»³⁸.

У спілкуванні з Військом Запорозьким Карл X постійно підкреслював, що діє спільно з козаками для досягнення єдиної мети в боротьбі з польським королем і Річчю Посполитою. При цьому він раз у раз згадував,

Москви) – «*begge Ryckernes*»); С. 270 («*обоим государям и их государствам и землям*» (Швеція і Крим) – «*bägge Potentater och deras Konungaryken och Länder*», а також с. 273 – «*bägge Potentater och deras Konungaryken och Stater*»; С. 274 («*для их государства*» – «*deras Staat*»); С. 275 («*для татарского государства*» – «*för Tatariske Staten*»).

³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1166, 1281, 1285–1286, 1293–1294, 1327–1328, 1332.

³⁶ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 127 («Розуміючи, що так втручалися б у будь-яке поєднання поміж великим князем московитів і народом запорозьким, але лише так, щоб народу вашого вольність здорова й цілісна залишалася б, ми, ознайомившись із потоком листів від вашого вільного стану, хочемо установити угоду з вашою ясновельможністю та іншими з народу запорозького, а також великим князем московитів»).

³⁷ Там же. С. 208.

³⁸ Там же. С. 353 («Стосується це певним чином не тільки згоди обох станів Швеції та Московії, але й взаємно з міцними і кріпкими мужами лицарства запорозького проти спільних ворогів»).

що цей процес супроводжувався шкодами й негараздами обох станів / держав («in detrimentum et noxam utriusque status»)³⁹. Показово, що подібне формулювання, а саме: згадки про «всі стани» Речі Посполитої, було широко вживане в республіканському просторі. Та, незважаючи на те, що у цьому випадку також використовувалося слово «status», мова йшла про інший рівень комунікації. По суті, раніше Військо Запорозьке теж могло позиціонуватися як один зі станів / «status» Речі Посполитої. Але тепер, після довгих воєнних кампаній, його суб'єктність змінилася.

Карл X розумів ідею відокремлення та вивільнення козаків від Корони Польської. В інструкції послам Якобу Тернешельду й Готарду Веллінгу шведською мовою він прямо згадував, що, від'єднавшись від її політичного тіла, вони вбачають вільний стан-державу / «state» в Україні в межах трьох воєводств – Київського, Чернігівського і Брацлавського⁴⁰. Поняття «status» у посольській кореспонденції короля використано не тільки по відношенню до себе, «москви» чи козаків, а й також у позиціонуванні Трансильванії і Криму⁴¹. Зважаючи на весь комплекс джерел, можна з певністю говорити, що на державному рівні комунікації важив не так «status» гетьмана, як «status» Війська, яке він представляв.

Важливо розуміти, що гетьман був керманичем політичної спільноти, а не її «господарем». Велику увагу його управлінській зверхності надавали історики-державники. В. Липинський навіть писав слово «Гетьман» із великої літери, підкреслюючи у такий спосіб символічне значення цього уряду⁴². Таке дослідницьке бачення, вочевидь, має кількашарове підґрунтя. По-перше, модерний концепт держави великою мірою базувався на переосмисленні й розширенні монархічної представницької традиції. Тож уявлення про існування козацької держави саме по собі породжувало спокусу побачити її, зокрема, і в особі очільника. По-друге, Богдан Хмельницький справді почав поводитися як володар козацького простору. Та все ж він був головним його управлінцем, а не власником.

³⁹ Використання цього риторичного кліше див., наприклад: Там же. С. 138, 220, 334–335, 352.

⁴⁰ Там же. С. 144.

⁴¹ Див., наприклад: Там же. С. 63, 117, 131, 220, 326.

⁴² Див.: Липинський В. Повне зібрання творів. Т. 2.

Інституційна роль очільника Війська Запорозького змінювалася з часом. У XVI ст., згідно з військовими артикулами та 2-им розділом Литовського статуту, «старшого» підрозділу найманців призначав великий гетьман і затверджував монарх⁴³. Однак запорожці активно опиралися цій нормі, наполягаючи на обранні ватажка з власної спільноти. Після серії компромісних конституційних упродовжень їхня вимога фактично перетворилася на одне з базових прав⁴⁴. Хоча «старшого» козацького війська з часом все частіше називали гетьманом, його статусна роль не дорівнювала великому коронному гетьману⁴⁵. Проте після переможної кампанії Б. Хмельницького з укладанням Зборівського договору, коли козаки почали користуватися не тільки військовим, а й земським правом, функції козацького очільника значною мірою розширилися, а його статус досяг сенаторського рівня. Згодом у контактах зі шведським королем Богдана Хмельницького окреслюють титулатурним атрибутом «*illustrissimus*», що перекладається староукраїнською як «ясновельможний»⁴⁶. З одного боку, подібний атрибут міг використовуватися для таких правителів, як молдавський господар, а з іншого – у цій самій позиції в Речі Посполитій виступали найвищі дигнітарії (воєводи, каштеляни, сенатори, повноважні послы).

В історіографії велика увага приділяється чуткам про «висвячення» Б. Хмельницького патріархом Паїсієм у 1649 р., через яке начебто відбулося значне розширення гетьманського статусу⁴⁷. Однак показово, що подібного роду твердження зафіксовані лише в таборі козацьких опонентів. Тобто, цілком вірогідно, що вони відображали страхи перед

⁴³ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. Одеса, 2003. С. 272.

⁴⁴ *Volumina Legum*. Vol. 2. S. 310–311, 465–466; Vol. 3. S. 122, 157; Документи українського козацтва... С. 116–117, 180–182, 284.

⁴⁵ Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI – перша половина XVII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20. Львів, 2011. С. 119–129.

⁴⁶ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 73, 76, 86, 109, 119–120, 123, 127, 129, 167; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 546–547.

⁴⁷ Останній у часі найбільш детальний розбір цієї ситуації див.: Плохій С. Наливайкова віра... С. 268–301.

ворогом. Натомість із боку гетьмана не знаходимо аналогічних обґрунтувань вищості своєї влади. Поодинокі згадки, де його окреслено як «господаря»⁴⁸, відкриті до інтерпретацій не тільки через те, що збереглися лише в перекладі, а й тому, що подібне позиціонування вибивається з поширеної формулярної практики. Титулування гетьмана у джерелах словом «dux» також не слід інтерпретувати як указівку на князівський статус, адже так називали уряди коронних і козацьких гетьманів задовго до часів Богдана Хмельницького. Оскільки відповідне окреслення використовували як синонім до терміна «generalis», то, вочевидь, у даному випадку за ним криється буквальна вказівка на «військового очільника»⁴⁹.

Для того, щоб зрозуміти, чи мав гетьман необхідний «статус», щоб його можна було б асоціювати з «державою», слід поглянути на його суб'єктність у міжнародних стосунках. Найяскравіші приклади контактів Б. Хмельницького з Карлом X уже наводилися вище. На їхній основі можна твердити, що гетьман не позиціонував себе як окремий від козацької спільноти «становий» суб'єкт, а належав до неї та був виразником її політичного запиту. Більше того, будь-які пізніші спроби гетьманів виступати в ролі «господарів» України сприймалися політичною спільнотою як порушення їхнього «status». Так, наприклад, підлаштовуючись під політичні практики османців, Петро Дорошенко у контактах з ними уподібнювався до молдавських і волоських господарів⁵⁰. Однак це викликало негативну реакцію козацького загалу. Опоненти гетьмана вказували, що той неправомірно захотів для себе вічного «панства»⁵¹. Згодом велике збурення спричинила новина про титулування Юрія Хмельницького «князем»⁵². Саме надмірне використання владних повноважень стало

⁴⁸ Див.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. 3: 1651–1654 гг. Москва, 1953. С. 25–26.

⁴⁹ Білецький Н. Фактори семантики європейської титулатури XVII ст. // Українознавство. 2016. № 2. С. 52–71.

⁵⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 260–261; Kołodziejczyk D. What is inside and what is outside? Tributary states in Ottoman politics // *The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries*. Leiden; Boston, 2013. P. 429–430; Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out of Ottoman orbit, 1648–1681 // *Ibid*. P. 139–147.

⁵¹ Акты ЮЗР. Т. 9. Санкт-Петербург, 1877. С. 44–47.

⁵² Акты ЮЗР. Т. 13. Санкт-Петербург, 1884. С. 101–103, 108; Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским и выд. О. Бодянским: В 2 ч. Ч. 1. Москва, 1858. С. 304.

основою доносу на гетьмана Івана Самойловича⁵³. Зрештою, у цитованому на початку пункті 6-му ««Договорів і постанов...» йшлося про те, щоб подібні ситуації більше не виникали, бо для Війська Запорозького не властиве «состояние» «панств самодержавних». Важливою характеристикою існування козацької держави-«status» була свобода, яка унеможлиблювала насичення гетьманського уряду монархічними властивостями.

У даному випадку під категорією «status / состояние», вочевидь, слід розуміти уявлення про правильний політичний порядок, який традиційно відображався в домовленостях із монархами. Порушення встановленої у такий спосіб норми вкрай негативно сприймалося спільнотою. Це добре видно з реакції на Московські статті Івана Брюховецького 1665 р., зокрема, з пунктів про розміщення московських воєвод в українських містах та збір податків у царську казну⁵⁴. У Глухівських статтях Дем'яна Многогрішного зазначалося, що саме через такі нововведення «война зачалась»⁵⁵. Тому руйнівне положення скасовувалося, а компетенції зі збору податків поверталися до гетьмана. Як наслідок, очікувалося, що «Украина в первое состояние придет»⁵⁶. Тобто комплекс козацьких прав визначав внутрішній стан політичної спільноти.

Важливим аспектом у збереженні порядку була зовнішня протекція монархів, компетенції яких все ж мали обмеження. Згідно з «Договорами і постановами...», козаки вважали неприйнятним «деспотичний» прояв влади московського царя («absolutum despoticum moschoviticum imperium»). Вони пов'язували з ним негативний стан своєї спільноти, апелюючи до відповідної лексики: «ярмо» («jugum impositum»), «неволя» («libertas derogata»), «руйнування» («ruina inlata»)⁵⁷. Тобто існувало чітке уявлення про несумісність «вільного» козацького народу або Війська Запорозького з деспотичним режимом («Cosacos in regularem militiam transformare, urbes haereditati suae adigere, iura ac libertates evertere, Exercitum Zaporoviensem in

⁵³ Там же. С. 297–304.

⁵⁴ Див. пункти 1-й і 5-й Московських статей 1665 р.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ; Львів, 2004. С. 266–267, 270–271.

⁵⁵ Там само. С. 450, 462.

⁵⁶ Там само. С. 450, 462.

⁵⁷ «Пакти і Конституції»... С. 127.

inferioribus partibus Borysthenis degentem eradicare, et nomen eius in aeternum delere»⁵⁸. Це дозволяє припустити, що козаки бачили свій «status» / державу головню як «політею» Аристотеля, або як «popularis status». Однак у «Договорах і постановах...» міститься тенденція до об'єднання всіх позитивних статусів за аристотелівською характеристикою: монархії, аристократії, політеї. В середині спільноти кожна з цих категорій представляли гетьман, старшина та козацький загаль відповідно. Такий спосіб збирання різних сутностей в одному політичному режимі, вочевидь, сприймався як найбільш вдалий у відображенні «світопорядку». Автори документа мислили логікою, стандартною для європейського політичного простору, та разом із тим усвідомлювали унікальні характеристики власного стану.

Важко не помітити, що поза латиномовними джерелами поняття статусу-держави рідко де фіксується. Річ у тім, що староукраїнською мовою воно, як правило, не передавалося. Про це яскраво свідчить текст «Договорів і постанов...» 1710 р. У цитованому фрагменті з пункту 6-го слово «status» в оригіналі подано як «состояніе». Однак в усіх інших випадках його опущено. У преамбулі до латинської фрази «in praesenti turbido **statu**» знайдено відповідник – «сєе время трудное», і подібним чином у пункті 3-му «in praesenti rerum **statu**» передано як «сєй чась»⁵⁹. Латинський відповідник пункту 14-го, де «status» ужито двічі, докладніший за український⁶⁰. Тож відсутність прямої аналогії тут цілком зрозуміла. Однак у пункті 9-му, де загалом відповідники передано набагато детальніше, теж бачимо опускання цього терміна в оригіналі. Фразу «**status equestris et plebei**»⁶¹ подано як «старшины войсковой и посполитой»⁶². Під словом «**equestris**» початково розуміли вершників, котрі згодом стали привілейованими військами, тож, очевидно, саме з його допомогою автори позначили тут козацьку військову старшину, протиставляючи її плебсу. Тобто, з одного боку, автори «Договорів і постанов...» цілком розуміли категорію «status» та навіть мислили нею, проте староукраїнська граматики

⁵⁸ Там само. С. 129.

⁵⁹ «Пакти і Конституції»... С. 83, 91; Переписка и другие бумаги шведского короля... С. 4, 6.

⁶⁰ Переписка и другие бумаги шведского короля... С. 13–15.

⁶¹ Там же. С. 11.

⁶² «Пакти і Конституції»... С. 105.

не вимагала його передачі. Можна припустити, що це відбувалося через її більшу флексивність порівняно з латинською (подібно до того, як в українській мові сьогодні традиційно опускається форма дієслова-зв'язки «бути», а в англійській вона є обов'язковим елементом у структурі речень). Та з наведених прикладів видно, що семантичне наповнення цього концепта вкладалося в позначення референта. В нашому випадку мова про козацьку спільноту, або Військо Запорозьке.

Dominium / państwo / государство

Ще один важливий домодерний концепт, сенси якого відбилися у сучасному розумінні держави, позначався різними мовами як «państwo», «государство» або «dominium». Кожне з цих слів фактично вказувало на власність володаря, яким був «пан», «государ» чи «dominus» відповідно. Взаємозамінність такого роду термінів можна простежити на прикладі «Договорів і постанов...» 1710 р. В латинському варіанті джерела «панство» могло перекладатися як «imperiū»⁶³ і «regna»⁶⁴, та найбільш вживаним відповідником все ж був термін «dominium»⁶⁵, який тут-таки використовували також для вказівки на поняття «владение»⁶⁶. Саме слову «dominium» надано перевагу в перекладі конструкта «Панство Кримське»⁶⁷. Своєю чергою «Imperiū» найчастіше використовувалося як латинський відповідник «государства» у словосполученні «Государство Московське»⁶⁸. «Regna», в буквальному перекладі – «Королівства», використано для вказівки на володіння шведського короля⁶⁹ та при перекладі конструкта «державі польській»⁷⁰. Таким чином, помітно, що в «Договорах і постановах...» слово «панство» частіше використовувалося як певний загальник для окреслення будь-якого володіння, а от слово «государство» разом з епітетом «самодержавне» вказувало на конкретний

⁶³ Переписка и другие бумаги шведского короля.... С. 1.

⁶⁴ Там же. С. 1, 6, 12.

⁶⁵ Там же. С. 1, 5, 8, 16.

⁶⁶ Там же. С. 1.

⁶⁷ Там же. С. 2, 6.

⁶⁸ Там же. С. 2, 4–7.

⁶⁹ Там же. С. 6.

⁷⁰ Там же. С. 2.

специфічний його прояв, хоча поза джерелом обидва терміни мали схожий контекст використання.

Крім того, в «Договорах і постановах...» можна зауважити, з яким простором козацька спільнота співвідносила себе. У пункті 2-му документа зазначено: «Яко всякое панство цѣлостію границъ ненарушимою состоится и утверждается, так и Малая Россія, Сѣточизна пша, жебы в своих границях ... не была згвалчена и нарушена»⁷¹. Як видно, «панством» тут потрактована козацька батьківщина – Мала Росія. Та далі в пункті цей самий об'єкт представлено вже під назвою «Україна». Про цілість «границъ войсковыхъ» мусить дбати гетьман під протекцією шведського короля. Таке окреслення дозволяє відзначити кілька важливих орієнтирів для подальшого розгляду. По-перше, під «панством» слід розуміти певний простір із власними кордонами. По-друге, козаки мають кілька назв для нього. По-третє, той самий простір вони вважають своєю вітчизною. Показово, що представлений тут опис не містить указівки на присутність «пана»: ані гетьман, ані король не виступають у ролі власників Малої Росії – України, хоча з наведеного вище слововжитку можна зауважити, що його властиво тут очікувати. Все це дає підстави найперше окреслити семантичне поле концепта, потім перейти до розгляду конкретно об'єкта, означеного тут, та, зрештою, подумати про пов'язання його з козацькою політичною спільнотою.

Хоча термін «państwo» етимологічно подібний до слова «господарство» та похідного від нього – «государство», за спостереженнями Андраша Золтана, вони мали свої особливості поширення. На землях Русі, яка була частиною політичного простору Речі Посполитої, вказівки на «господарство» в позначенні володінь пана-короля витіснилися польським варіантом – «państwo». Натомість в московському політичному просторі визначення «господар» трансформувалося в форму «государ», що, вочевидь, відобразилося також на позначенні володінь монарха⁷². Засади використання цих термінів у різних політичних культурах визначали також відмінності у стратегіях їх вжитку.

⁷¹ «Пакти і Конституції»... С. 89–91.

⁷² Zoltan A. Polskie państwo a rosyjskie gosudarstvo // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Filologia Rosyjska. № 10. 1982. S. 111–115; Золтан А. К предыстории русск. «государь» // Из истории русской культуры: Киевская и Московская Русь. Т. 2. Кн. 1. Москва, 2002. С. 554–590.

В республіканській традиції власниками – «панами» або «господарями» – могли бути громадяни різних статусних рівнів. У ролі «панства» виступали як найдрібніші маєтності шляхти, так і великі магнатські володіння, існування котрих не конфліктувало з покорою магнатів королю й Речі Посполитій загалом⁷³. Суверени ж зі своїми «панствами» у ширшому плані також входили до мережева політичних взаємозалежностей, де найвищим «паном» для всіх уважався «Бог». Натомість у московській політичній культурі єдиним суб'єктом політичної дії та фактичним володарем усього підкореного простору був лише цар як помазаник Божий.

Загалом титул «господар» у значенні «правитель» закріпився як апеляція до великого князя литовського ще в XV ст. У найраніших руських актах його слововжиток щодо монарха є калькою з грецького титулу «δεσποτης», який ще з VI ст. почав указувати ексклюзивно на особу ромейського імператора / цезара. Своєю чергою того ж змісту могло набувати й латинське слово «dominus», коли вживалося щодо короля⁷⁴. Поряд із таким слововжитком в актах функціонувала варіація цього ж слова – «господин», котра якраз не була ексклюзивною й могла не тільки прикладатися до правителя, а й використовуватися як увічливе реципроне звертання до нобілітету, духовенства. Крім того, для позначення Бога вживалася форма «Господь». Вона прийшла зі старослов'янських перекладів Біблії і християнських богословських та літургічних текстів. Слід зауважити, що канцеляристський контекст і функціонування в ньому титулу «господар» не прибирав варіативності семантики цього слова у живій мові, що обумовлювалося його походженням.

До московської канцеляристської практики титул «господар» прийшов у XV ст. й уживався в тому ж значенні та в тих самих контекстах, як і в руських актах Великого князівства Литовського. Та вже у XVI ст. він набув іншої форми – «государ»⁷⁵. Достеменно невідомо, чому так сталося. Та все ж можна звернути увагу на те, що слово «(г)осподар» найчастіше в

⁷³ Про магнатські «панства» див.: Kowalski M. Księstwa Rzeczpospolitej: państwo magnackie jako region polityczny. Warszawa, 2013.

⁷⁴ Білецький Н.Р. Зміст титулів «князь» і «княжа» в руських актах XIV – початку XVII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. 21/22. Т. 24/25. Львів, 2018. С. 346.

⁷⁵ Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба: Історія і культура. Вип. 2. Львів, 2008. С. 27.

документах записувалося з використанням титли, яка дозволяла не передавати голосні звуки. Крім того, при спрощенні випадала літера «п». Так з'являлися специфічні форми написання титулу – «гдѣрь» / «гѣдѣрь». Їхня зворотна розшифровка, природно, могла призвести до появи ще одного варіанту запису – «государ». Подібну трансформацію вчені віддавна фіксують, наприклад, у переінакшенні слова «цесар» на «цар»⁷⁶. Альтернативну версію подав Борис Успенський, пробуючи довести, що іменник «государ» утворився від дієслова «судити», а отже, не був семантично пов'язаний з терміном «господар»⁷⁷. Проблема такої інтерпретації полягає в тому, що обидва слова вживалися паралельно в одних і тих самих формулах, контекстах та значеннях, що виглядає вкрай малоімовірним, якщо вони осмислювалися по-різному. Не виключено, що такий пошук унікальності питома російської лексики обумовлений певною сакралізацією теми для російських дослідників.

У риторичних практиках весь обшир володінь монарха міг зображуватися як його єдине «панство» чи «государство». Та водночас підвладні землі потрапляли в розпорядження правителя за різних обставин, тож кожна з них розглядалася також і як окремий об'єкт власності зі специфічним статусом. Визначення того, якими «панствами» / «государствами» володів монарх та яку інституційну роль по відношенню до них виконував, окреслювалися в титулі. Титул убирав у себе прояви різних іпостасей правителя, а не заганняв підвладні землі в один стандарт. Тому в даному випадку потрібно відстежувати не тільки семантику позначень монарха, але й урахувати його особливості взаємопов'язання з об'єктом, яким він управляв. Один і той самий атрибут міг мати різні практичні прояви та контексти формування. Не рідко для того, щоб заволодіти певною землею й людьми, правитель вимушений був переймати «владну мову» відповідного регіону, щоб не порушувати місцевий політичний традиційний лад. У такий спосіб позиція та владний статус монарха легітимізувалися як у зовнішніх дипломатичних стосунках, так і у внутрішніх.

⁷⁶ Vykypěl B. Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích. Praha, 2011. S. 118.

⁷⁷ Успенский Б. Государь: история и этимология слова // Вопросы языкознания. 2023. № 1. С. 14.

Прагматика самовизначення в титулатурі польських королів та московських царів мала як подібності, так і певну специфіку. Серед іншого, королі охарактеризовували себе як «панів й дідичів» («dominus et haeres») по відношенню до власних володінь, підкреслюючи тим самим спадковість свого правління. Царі теж уживали подібну формулу – «отчич і дедич», отримуючи право на владу від батька та діда відповідно. Незважаючи на те, що обидві формули виконували, по суті, одну функцію, їх важко назвати абсолютно тотожними. Адже слово «пан» означало не те саме, що «отчич». Натомість прямий його відповідник – «государ» – наводився в титулі царя кілька разів із різною метою. Загалом це було чи не найуніверсальнішим означенням монарха, адже апелювало до семантики володіння своїм домом / власністю, вказувало на спадкоємність, а також уможливлювало включення людей, котрі живуть у певній землі, – і як підданих його двору, і як гостей у ньому, піклування над якими вважалося священним для домодерних суспільств. Саме тому його вживали на початку як певний загальник поряд з іншими окресленнями статусу («государ, цар и великий князь»). Більш детально інституційна роль правителя розписувалася далі – в залежності від того, якого виду «господарства» знаходилися в його розпорядженні. Наприклад, для Москви, Новгорода чи Смоленська він – «великий князь», для Казані, Астрахані, Сибіру – «цар», для Пскова, Іверської чи Кабардинської земель – «государь». Усі ці інституційні ролі визначали характер правління на певній території як «до», так і «після» її підкорення московським князем. Тобто, концепт «государства» міг використовуватися не тільки як загальник до всіх чи кожного окремого володіння «государя», як це відображено у використанні терміна «панство», але й мати ще більш вужче уявлення про статусну позицію конкретного володіння.

В історіографії існує традиція вважати, що модерне розуміння поняття держави в московський політичний дискурс увів Петро I. Таке бачення частково ґрунтується на інтерпретації фрагмента з промови царя, нібито виголошеної перед Полтавською битвою. У ній адресату пропонувалося йти в бій не стільки за самого Петра, скільки «за государство, Петру врученное»⁷⁸. Не заглиблюючись в дискусію про

⁷⁸ Письма и бумаги Петра Великого. Т. 9. Вип. 1. Москва, 1950. С. 226.

авторство та достовірність цієї промови, відзначимо, що зображення володінь монарха як цінності для його підданих не було чимось новим та унікальним. Ще однією підставою твердити про семантичні зміни в той час слугує впровадження, так би мовити, «подвійної» присяги – окремо «государю» і «государству». Однак Клаудіо Інгерфлом в своїх студіях яскраво продемонстрував, що це не стало повсюдною та послідовною нормою⁷⁹. На основі таких непевних свідчень твердити, що держава більше не асоціювалася з особою монарха, не є коректно. Навпаки, подібні згадки проводили пряму паралель між ними. Зауважуючи етимологічні особливості слова «государство», російські дослідники зазвичай намагаються розглядати його у певній паралелі з концептом «status».⁸⁰ Такий підхід, вочевидь, спирається на ретроспективне бачення ситуації та розуміння того, що, зрештою, обидва терміни трансформувалися і почали позначати модерне поняття держави.

Для того, щоб зрозуміти, в якому вимірі слід сприймати Малу Росію, означену вище в «Договорах і постановах...» як козацьке «панство», необхідно хоча б побіжно розглянути уявлення про Русь як володіння. Через перерозподіл територій по монгольській навалі різні правителі з найпотужніших родів Східної Європи могли позиціонувати себе володарями її окремих частин. Наприклад, Данило Галицький став королем Русі, а його некороновані спадкоємці називали себе «герцогами» («duces») того ж простору. За спадщину Юрія-Болеслава II після 1340 р. водночас боролися Гедиміновичі, П'ясти й Анжу⁸¹. Руське королівство перестали вважати за цілісне, а тому землі, які до нього входили, стали особистими доменами правителів. По смерті Казимира Великого в 1370 р. Галицька, Львівська, Перемишльська, Сяноцька землі й Західне Поділля перейшли під владу угорського короля, котрий призначив опольського князя

⁷⁹ Інгерфлом К. Историографический миф о верности «государству» при Петре Великом. Опыт применения Begriffsgeschichte к русской истории // Эволюция понятий в свете истории русской культуры. Москва, 2012. С. 252–278. Ingerflom C. Loyalty to the State under Peter the Great? Return to the Sources and the Historicity of Concepts // Loyalties, Solidarities and Identities in Russian Society, History and Culture, University College London, 2013. S. 3–19.

⁸⁰ Див., наприклад: Хархордин О. Что такое «государство»? Русский термин в европейском контексте // Понятие государства в четырех языках. Санкт-Петербург, Москва, 2002. С. 152–217.

⁸¹ Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів... С. 19.

Владислава намісником на теренах «Галичини», а Поділля відійшло князям Коріатовичам⁸². До своєї смерті в 1383 р. Луцькою й Володимирською землями володів Дмитро-Любарт, Белзька відійшла мазовецьким Пястам, а Берестейська та Дорогичинська землі в 1413 р. були приєднані до Троцького воєводства.

У 1385 р. найвпливовіший із роду Гедиміна Ягайло погодився на унію з Короною Польською й одружився з Ядвігою, яка за династичною угодою між її двоюрідним дідом Казимиром III зі своїм племінником угорським королем Людовиком Анжу була спадкоємицею Польського королівства⁸³. В 1386 р. решта великих князів із роду Гедиміновичів склали присягу Ягайлу. Відтепер він і його нащадки мусили успадкувати усі фамільні князівства. Натомість у 1401 р. Вітовт Кейстутович, двоюрідний брат Ягайла, внаслідок міжусобиці виборює собі право на литовський трон і погоджується, що за відсутності нащадків Велике князівство Литовське успадкує Ягайло⁸⁴. Так королівство Русь в його землях, роздроблених шляхом шлюбів і воєн упродовж XIV ст., закріплюється в руках Гедиміновичів частково в територіях, що належали польському королю, а частково – великому князеві литовському.

Окрема земля на теренах Русі зазвичай віддавалася в «поживотне» володіння комусь із найближчих родичів великого князя, і її володар починав себе титулувати «князь і господар», або «князь і дідич»⁸⁵. По смерті Ягайла сталася остання велика міжусобиця між великими князями Свидригайлом Ольгердовичем і Сигізмундом Кейстутовичем⁸⁶. Оскільки першого підтримала переважно православна шляхта, а другого – здебільшого католицька, їхнє протистояння відбилося в титулі «великий князь литовський, руський і жемайтійський», який із 1440-х років часто зустрічається у діловодстві великокнязівської канцелярії. Наприкінці XV ст.,

⁸² Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів... С. 23; Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. Київ, 2012. С. 29.

⁸³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4. С. 128–129.

⁸⁴ Там само. С. 145–146.

⁸⁵ Про удільний устрій руських земель у Великому князівстві Литовському див.: Чубатий М. Державно-правове становище українських земель Литовської держави // ЗНТШ. Т. 144–145. Львів, 1926. С. 54–59.

⁸⁶ Любавський М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910. С. 70–71.

коли більшість конкурентних гілок Гедиміновичів вигасла, нащадки Ягайла вже почали призначати для управління своїми «панствами» воєвод і старост зі своєї ради. Бічні та дрібні відгалуження потужних родів, які віддавна мали князівську кров або пам'ять про спорідненість із монархами, перетворилися на специфічний найвищий середньовічний шляхетський стан «княжат» («*príncipes*»), характерний для всієї Європи.

Паралельно у середині XV ст. в титулатурі московського царя, який також володів кількома «руськими» князівствами, з'явилося визначення – «господарь всея Руси», тобто у широкому розумінні «Русь» можна було потрактувати як його «господарство». Однак, що саме під цим терміном малося на увазі, не зовсім ясно. Традиційно вважається, що мовилося про весь символічний простір киево-руського спадку, проте далі в титулі згадувалися окремі його частини з власним статусом. Цього не мусило бути, адже два визначення одного й того самого володіння розмивало інституційні засади управління ним. Тому не виключено, що у це визначення міг закладатися інший сенс, наприклад, позначення православної людності, підданих монарха, подібно до того, як кримський хан був «великия орди великим царем». До того ж не підвладні цареві території Русі, по суті, були «панством» інших володарів. Зважаючи на це, спробуємо обережно зауважити, що титулатурний епітет «всея Руси» перш за все вживався київськими митрополитами, а не тільки князями. Через це можна запідозрити практику поширення цього терміна на сакральний простір, що підпорядковувався церковному ієрарху, на управління котрим у пізньому середньовіччі претендували московські правителі як помазаники Божі. Релігійна схизма, пов'язана з Флорентійською унією, відбилася й на сході Київської митрополії. Не погодившись із позицією константинопольського патріарха, московські ієрархи обрали «митрополитом московским и всея Руси» рязанського єпископа Іону. Не виключено, що ці обставини повпливали на появу відповідної згадки й у титулі монарха. В такому випадку мова, вочевидь, ішла про символічний простір православних. Хоча, зрозуміло, висловлені припущення все ж потребують детальнішого дослідження.

Принциповим чином ситуацію змінив Богдан Хмельницький. Допоки він як представник Війська Запорозького комунікував усередині політичного простору Речі Посполитої, то традиційно використовував терміни «Україна» або «Русь» для окреслення власного територіального

інтересу⁸⁷. Вже в 1649 р. на переговорах із «польськими» комісарами він нібито заявив, що відтепер говоритиме не тільки від свого, але й від імені «всієї Русі», розширивши, тим самим, власну представницьку позицію⁸⁸. Однак подібне позиціонування в контактах із московським царем було важче реалізувати, адже в титулі монарха вже існувало подібне визначення, яке вказувало на інший об'єкт. Вочевидь, через це гетьман звернувся до практики зносин духовництва з московськими правителями. Як правило, церковні ієрархи в таких випадках використовували альтернативний термін «Мала Русь». Він мав свою довгу історію, та, зважаючи на його грецьке походження, правомірно припустити, що початково вказував на осердя, першовитік Русі⁸⁹. Звичайно, термін усе ще був актуальним, коли мова йшла про компетенції Київської православної митрополії, однак тепер з його допомогою гетьман сам почав апелювати до руського минулого козацтва, нагадуючи цареві, що той був правонаступником києворуських князів і мав захищати свою царську «отчину»⁹⁰. Спершу це було своєрідним зондуванням ґрунту для контакту, а з початку 1654 р. Б. Хмельницький уже послідовно прописував у титулі монарха його статус самодержця «всієї» Великої та Малої Росії⁹¹. М. Грушевський про це писав: «Титул "всєї Великої і Малої Росії", так би сказати, піднесено

⁸⁷ Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст. // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. Київ, 2012. С. 9–43.

⁸⁸ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. Москва, 1954. С. 104–114.

⁸⁹ Про поширення назви «Мала Росія» див. докладніше: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Москва, 1822. С. 135; Максимович М. Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси // Максимович М. Вибрані твори. Київ, 2004. С. 342; Шевченко І. Політика візантійського патріархату у Східній Європі в XIV ст. // Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. Львів, 2001. С. 75–98; Яковенко Н. Вибір імені... С. 25–30; Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Український історичний журнал. 1990. № 2. С. 77–85; Його ж. Історія України-Руси. Т. 1. С. 1; Т. 3. С. 273; Стороженко А. Малая Россия или Украина // Труды подготовленной по национальным делам комиссии, малорусский отдел. № 1. Одесса, 1919. С. 52–64; Соловьёв А. Византийское имя России // Византийский временник. Т. 12. Москва, 1957. С. 134–146; Его же. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. 1947. № 7. С. 24–38.

⁹⁰ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. С. 77–85; Затилюк Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. 2011. № 5. С. 28–30.

⁹¹ Документи Богдана Хмельницького... С. 316–617.

московському цареві від України»⁹². Нова варіація замістила в титулі царя згадку про його статус самодержця «всєя Росїї». Таким чином, відтепер Малу Росію, як й інші складові монаршого титулу, можна було потрактувати як одне з його «государств» / «панств», на зразок того, як раніше це відбувалося з різними частинами старожитної Русі.

Та все ж відкритим залишається питання, на якій основі Б. Хмельницький зміг не тільки ініціювати, але й реалізувати таку переміну. Річ у тім, що у середньовічній і ранньомодерній рецепції римського права існувало уявлення про «universitas» як особи, відокремленої від сукупності осібних її представників. Одним із підвидів цієї легальної сутності був «populus» – народ. Зважаючи на це, юристи визначали, що так можна пояснити право на «dominium» для всієї політичної спільноти громадян, яке зазвичай стосувалося приватного, а не публічного права. Утім, будучи «persona ficta», народ як «колективний пан» мусив виражати цю легальну сутність через реальну людину-репрезентанта⁹³. Якщо у середньовіччі такою особою вважали священне тіло короля, то для ранньомодерного періоду з його перевідкриттям античних традицій на цю роль могла підходити й несакральна фігура. Козацька спільнота після перемог Богдана Хмельницького розширила свою представницьку позицію та почала, крім військового, також підлягати земському праву, а весь власницький простір України (Малої Русі) перейшов під їхню юрисдикцію. Зрештою, саме гетьман як очільник спільноти виражав «universitas» Війська Запорозького, яке своєю чергою було реальним власником свого «панства». Недаремно на Земському соборі 1653 р. вирішено було задовольнити запит козаків і прийняти їх під зверхність монарха з «городами и землями»⁹⁴. Вочевидь, уявлення про те, що козацький політичний народ має право ними розпоряджатися, було присутнє в переговорному процесі. Згодом на практиці його раз у раз закріплювали договірними статтями. При цьому козаки визнавали зверхність монарха як спадкового володаря Малої Русі, допоки це не суперечило їхнім уявленням про право на управління у власному просторі. Тож хоча концепти «панства» й «государства» традиційно передбачали

⁹² Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. С. 78.

⁹³ Lee D. Popular sovereignty in early modern constitutional thought. Oxford, 2016. P. 127–131.

⁹⁴ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 413–414.

існування «пана» або «государя» відповідного статусного рівня, побу-тували контексти, відповідно до яких їх можна було потрактувати як компетенцію козацької держави.

Держання / держава

Слово «держава» згадується в «Договорах і постановах...» 1710 р. лише двічі. Однак так само, як і в попередніх випадках, воно не асоціюється напряду з сучасним концептом. Мабуть, найближчим до сьогоденного розуміння є вказівка на польську «державу» Болеслава Хороброго та Стефана Баторія⁹⁵. В латинському варіанті тут подано звичне – Королівство Польське («Regum Poloniae»). У пункті 10-му згадано також про «персональну» державу⁹⁶, однак з латинського тексту зрозуміло, що йшлося про родинне приватне домогосподарство⁹⁷. Однокореневі слова «держати» й «державці» використовувалися для вказівки на маєтки, їхніх прямих власників або орендарів. У латинському варіанті вони були представлені відмінками слова «possessio» (посесія): «possessione», «possessionem», «possessorum», «possessoribus», а також «tenutiariorum», утвореного від «tenuo» («держу»).

Такий набір контекстів цілком відповідає комплексу поширених практик використання цього терміна. Він походив від уявлення про дію, яка позначалася словом «держати» («possessione», «tenutiarium») та мала на увазі – тримати у власності⁹⁸. На практиці це можна було реалізувати отримавши землю або в тимчасове (бенефіціальний / ленний наділ), або у спадкове (алодіальний наділ) володіння⁹⁹. Подібне використання слова «держава» міститься і в документах Богдана Хмельницького¹⁰⁰.

Візантиніст і дослідник політичної термінології у староболгарській мові Дмитр Ангелов зазначав, що початково в найдавніших староболгарських текстах слово «держава» означало «**власт**», «**сила**»,

⁹⁵ «Пакти і Конституції»... С. 79.

⁹⁶ Там само. С. 107.

⁹⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля... С. 12.

⁹⁸ Етимологічний словник української мови: В 7 т. Т. 2: Д–Копії. Київ, 1985. С. 39; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. Т. 1. Київ, 1977. С. 295–297; Słownik staropolski. T. 2. Z. 4 (10). S. 303–314.

⁹⁹ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 201.

¹⁰⁰ Документи Богдана Хмельницького... С. 168, 321, 535.

«мощ», «владичество»¹⁰¹. При цьому фахівець зауважував, що найчастіше воно виникало в релігійних текстах. Давні автори використовували його, щоб вказати на міць та владу Бога, Христа чи Святого Духа. В ряді випадків воно могло стосуватися навіть диявола, в якого була своя «адова държава». Безперечно, таке уявлення про світопорядок поширювалося не тільки на сакральну сферу, але й на цілком земні практики. Тож володарювання та міць / сила правителів як помазаників Божих також позначалися словом «держава» – на меншому рівні компетенцій, відповідно до того простору, який вони, власне, «держуть» під своїм контролем і силу якого можуть направити проти власних ворогів. Більше того, подібна термінологія у XIII–XIV ст. переноситься на ще нижчі владні позиції бояр чи інших місцевих феодалів. Зрештою, слово «держава» почало позначати земне володіння, територію чи певну область з етнічною характеристикою, як це видно у згадках про «болгарську», «сербську», «грецьку», «литовську» «держави». На цій підставі дослідник схильний твердити, що сучасне розуміння держави сформувалося вже у XIV ст. Водночас наведені приклади відкриті до інтерпретації. Та й зводити до територіальної характеристики модерне розуміння концепта не варто. Натомість дослідник не наводить жодного прикладу, де «держава» виступала б у ролі суб'єкта дії, відмежованого від володаря чи політичного народу.

Оповідь Д. Ангелова сконструйована таким чином, щоб складалося враження, ніби одні контексти поступово витісняють та залишають у минулому первинні значення. Однак джерела показують протилежну картину. Виокремлені дослідником контексти перебувають у широкому вжитку до кінця XVIII ст. Лише з поширенням модерного ідеалу держави, перед якою відповідав би й монарх, і політична спільнота громадян, вони поступово відходять на задній план. Важливо наголосити на певній паралелі відповідного слововжитку не тільки на болгарських землях, а й в інших просторах, де активно використовували церковнослов'янську мову, основу котрої складала власне староболгарська. Вочевидь, саме під її впливом у більшості слов'янських мов одне й те саме слово впродовж тривалого часу накопичувало схожі сенси.

¹⁰¹ Ангелов Д. «Българска земя», «Българска страна», «Българско царство», «Българска държава», «България» // *Palaeobulgarica* / Старобългаристика. 1979. № 3. С. 15–19.

Традиційно вважається, що при перекладі текстів церковно-слов'янською мовою з грецької термін «держава», як правило, використовувався для передачі слова «кратос». Воно, своєю чергою, позначало тверду й міцну владу перш за все в сакральному контексті. Так, зокрема, Бог «*παντοκράτωρ*» в перекладі був «вседержитель». Оскільки монархи мали менше сили та влади, то їхнє «держання» було обмеженішим. Тому в текстах руського духовництва щодо князівської (царської) влади використовували означення «самодержець» («*αυτοκράτορ*»)¹⁰². Утім, «державою» визначали не тільки власність монархів¹⁰³, але й володіння нижчого порядку. Тобто вона була такою, якою дозволяли міць та сила державця в конкретних обставинах. Тут цілком можна помітити паралель із уявленням про статусну роль суб'єкта та його «господарство». Грецьке слово «кратос» до певної міри отримало подібний семантичний розвиток зі словом «держава», і сьогодні вони обидва вказують на одне й те саме поняття.

Усю палітру окреслених значень можна зустріти в «Літописі» Самійла Величка, який неодноразово використовував слово «держава». Вкрай показовий його переклад латиномовної цитати 58-го псалма зі щоденника Шимона Окозького. В оригіналі було подано: «*Fortitudinem meam ad te custodiam, quia Deus susceptor meus es: Deus meus, misericordia ejus praeveniet me*»¹⁰⁴. Слово «*Fortitudinem*» вказує на міць або силу. Очікувано, що у грецькому варіанті тексту тут містився термін «кратос». Загалом перекладач дозволяв собі відходити від букви першоджерела, та й у даному випадку передав фрагмент не повністю, проте зберіг загальноприйнятий відповідник: «Державу мою к тебѣ сохраню, Гсди»¹⁰⁵. Не так важливо, чи зазиравав Величко до якогось псалтиря для правильного перекладу, чи сам мислив подібним кліше. В обох випадках можемо говорити про доступність і поширення відповідної аналогії для нього. Проте в око відразу впадає, що найчастіше він пише про державу польського короля та московського царя у протиставленні одна одній. В таких випадках мова

¹⁰² Stöckl G. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven // *Saeculum*. 1954. No. 5 (JG). S. 112–113.

¹⁰³ Ісасвич Я. До історії титулатури володарів... С. 28–29; Золтан А. К предыстории русск. «государь». С. 588; Словник староукраїнської мови. Т. 1. С. 295.

¹⁰⁴ Okolski Sz. *Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskim w r. 1637: tudzież Kontynuacya dyaryusza wojennego w roku 1683*. Krakow, 1858. S. 102.

¹⁰⁵ Величко С. Літопис. Київ, 2020. С. 76.

йшла про владу або протекцію зверхника, на що вказує семантично близьке використання слів, як, наприклад, у клішованих згадках про намір короля Яна Казимира забрати Україну «под власть свою з под держави» царя¹⁰⁶. Очевидно, з особами монархів слід також пов'язувати відкриті до інтерпретації згадки про «державу» «полскую», «лядскую», «московскую», «росийскую» чи «шведскую». Натомість гетьманську владу Величко не характеризував у відповідних термінах. Вочевидь, подібні визначення залежали від авторської перспективи. З іншої позиції картина могла виглядати інакше. Так, наприклад, ніжинські міщани у статтях чолобиття до царя просили, щоб той не віддавав справи їхньої компетенції «в козацьку державу и власть»¹⁰⁷. З одного боку, видно, що відповідний слововжиток був можливий, з іншого – показово, що коли мова йшла про справи публічні, а не приватні, то це стосувалося повноважень козацької спільноти загалом, а не гетьмана особисто.

Традиційно гетьманство було адміністративним урядом, носій якого відповідав за судову та військову владу над Військом Запорозьким. Завдяки розширенню повноважень Богдан Хмельницький став правителем, але не власником-держателем усіх козацьких земель. За урядом гетьмана впродовж наступних десятиліть закріплювалися обширні маєтності й землі, але тримачі булави у цьому випадку могли бути тільки їх «державцями» («possessores»). «Панами» ж вони були лише для своїх приватних чи родових земель. Навіть княжіння Юрія Хмельницького впроваджувалося паралельно з його гетьмануванням та не змінювало первинної сутності гетьманського уряду. Натомість спроба Кирила Розумовського закріпити за власним родом спадкове гетьманство через величезні маєтності як у Малій, так і Великій Росії могла би врешті призвести до розуміння гетьмана як пана, однак цей проєкт так і залишився нереалізованим.

Зважаючи на все сказане, можна підсумувати, що різні прояви держави в козацькому політичному дискурсі виражалися через набір окремих понять. Усі вони зафіксовані у джерелах не тільки

¹⁰⁶ Там само. С. 349–350, 360.

¹⁰⁷ Источники малороссийской истории. Ч. 1. С. 240.

староукраїнською, але й іншими мовами тодішнього документообігу в козацькому регіоні. Перш за все йдеться про поняття «status». У «Договорах і постановах...» 1710 р. його перекладено як «состояніє». Водночас воно вказувало на соціальну верству, політичний народ, режим, стан і суб'єкт міжнародного права. Певний «status» мали представники будь-якого походження, однак, лише досягнувши відповідного повноважного рівня, члени політичної спільноти могли представляти позицію всього населення.

Відповідно до античної політичної теорії, якою послуговувалися й у ранньомодерний час, режими правління поділялися на «добрі» та «погані»: монархія або тиранія, аристократія або олігархія, політія або демократія. В одному політичному просторі відповідним представницьким статусом володів монарх, в інших – рада можновладців, а ще в інших – народ. Звичайно, міркування Аристотеля комбінувалися під політичні реалії свого часу і простору, проте загальна схема мислення, як бачимо в тому числі й з козацьких текстів, зберігалася та репродукувалася тривалий час. Суб'єктом дії у козацькій політичній риторичі виступало Військо Запорозьке, яке представляло не тільки інтереси своєї верстви, а й усього народу руського.

Однак поняття «status» не передбачало буквального територіального аспекту, який сьогодні також пов'язують із концептом держави. Для цього в ранньомодерну добу використовувався інший набір термінів: «dominium», «państwo», «господарство» / «государство». Всі вони первинно вказували на приватну власність «domini», «рапа» чи «господаря» відповідно. Тобто за цими словами криється уявлення про початкову владу монарха над своєю родовою власністю. Втім, правителі врешті-решт поступалися своїми землями й надавали їх у користування тим людям, які пізніше перетворилися в нобілітет. Монархи, як правило, володіли кількома «панствами» різної природи і status'у, які тим не менш через особу правителя могли вважатися єдиним цілим. Віддавна одним з «господарств» була «Русь», на спадок якої претендували різні правителі Європи. Згодом простір цього володіння також почали визначати як «Україна» чи «Мала Русь». У результаті успішної воєнної кампанії Богдана Хмельницького Військо Запорозьке отримало та закріпило серією договорів право на господарювання у ньому.

Слово «державна» мало унікальні, не рідко сакральні контексти використання. Воно вказувало на те, що «тримає» або «держить» власник

відповідно до своїх можливостей та компетенцій. Найвищим «державцем» вважався Бог, нижче нього монархи, і так аж до найдрібніших господарів. Вочевидь, згодом – через особливості використання цього слова у церковнослов'янській мові – його дедалі частіше почали пов'язувати із владою політичного суб'єкта. Грецький відповідник «κράτος» вказував на силу та міць, а от латиною термін міг перекладатися як «*possessio*», тобто володіння.

КОЗАК НА ОСМАНСЬКОМУ ТЕРЕНІ: ПІДГРУНТЯ ДО ПОЛІТИКИ ПИЛИПА ОРЛИКА ТА МАЗЕПИНЦІВ

Козацька дипломатія стосовно Османів дедалі випромінює новими сторінками в українській історіографії. За висловом одного з сучасних першопрохідців у цих студіях Пітера Бартля, «сливе кожен із козацьких лідерів в якійсь формі підтримував відносини з Османською державою або її васалом Киримським ганликом»¹.

Отже, і підгрунтя до проосманської політики гетьмана Пилипа Орлика разом із мазепинцями логічно добавчати в діях їхніх попередників XVII ст., передусім Богдана Хмельницького. Грунтовні починання осягти південну дипломатію провідника як його намагання заручитися підтримкою або протекцією Османів належать Михайлові Грушевському. Далі студії османо-козацьких відносин удало поповнили класичні праці Василя Дубровського й Івана Крип'якевича, Яна Рипки та Ярослава Дашкевича, Дмитра Дорошенка й Омеляна Пріцака. Тож на цім ґрунті вироблено різні візії османської політики козацької держави як такої, що мала гарантувати їй військову підтримку супроти Речі Посполитої, а згодом – і Московського

¹ Bartl P. 17 Yüzyıl'da ve 18 Yüzyıl'ın İlk Yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu // İlmî Araştırmalar. İstanbul, 1998. № 6. S. 329. Донині у вітчизняній історіографії вживано терміни «ханство» та «ханат»; дискутовано й щодо транслітерації османських і тюркських термінів. Утім, хоча й початкова літера слова «хан» писана в арабографічній літературі через шосту літеру арабської абетки ح (Ḥā'), однак передає на письмі не тільки глухий увулярний фрикативний х, але й велярний фрикативний х, яким донедавна або й часто досі у запозичених словах української мови транслітеровано глухий глоттальний фрикативний h. Тепер же останній дедалі передаємо як г, що значно ближче відтворює й вимову запозичень із кримськотатарської та турецької мов, чії латинізовані абетки не передбачають уже ані х, ані h. Окрім того, зустрічаємо «ган» і в новочасних українських пам'ятках, і в козацькій документації XVII ст. (Див.: Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. С. 124; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Кн. 2. Нью-Йорк, 1957. С. 1066). Рівно ж і вжиток слів «Кирим» та «ганлик» на позначення держави як таких, що відтворюють кримськотатарські оригінали, не тільки торують стежки до тюркських джерел, але й узгоджуються з баченнями автохтонного народу півострова, паралельно до українських прагнень транслітерувати Київ як Kyiv або Kіyiv тюркськими мовами замість панівної в більшості з них форми Kiev / Kіyev.

царства, з іншого ж боку – служити засобом впливу чи й тиску на одну зі згаданих сторін².

Власне, на початок XVIII ст. козацькі пошуки протекції в Османів уже ґрунтувалися на якомусь досвіді відносин зі Стамбулом, що їх ще 1553 р. започаткував князь Дмитро Вишневецький. Збережений у листах польського короля Сигізмунда II Августа опис його візиту до султанських володінь³ перегукується з посланнями Османів до козацьких гетьманів уже XVII ст. через такі терміни: «служба», «сторожа», «ласка», а найпаче – «дашком осмотрелъ»⁴.

² Одним із найяскравіших доказів козацького вміння тиснути на Москву через відносини з Османами стало, зокрема, й рішення Земського собору щодо оголошення війни королю польському Янові Казимиру та про прийняття царем Олексієм Михайловичем гетьмана Богдана Хмельницького і всього Війська Запорозького з містами та землями в підданство за 1 (11) жовтня 1653 р. Наприкінці документа відверто йдеться: «І щоб їх не відпустити в підданство турецькому султанові або кримському ханові, тому що вони стали нині за присягою королівською вільними людьми. І за тим за всім ухвалили: гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами та з землями прийняти» (Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. С. 18).

³ Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное время короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 год). Москва, 1845. С. 135, 139; Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wojewody wileńskiego, marszałka i kanclerza W. X. L., xięcia na Olyce i Nieświżu; brzeskiego, szawelskiego, kowieńskiego i boryssowskiego etc. starosty: Tudzież niektóre jego listy do Mikołaja Radziwiłła wojewody trockiego, Beaty xiężnej Ostrogskiej, Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła wojewodzica wilens. marszał. nadwor. W. X. L., x. Alberta Palatyna Renu, etc. Z autentyków spisane i wydane przez Stanisława Augusta Lachowicza. Wilno, 1842. S. 54, 58.

⁴ Король засвідчував, що султан узяв Байду на службу й «дашком осмотрелъ». В османських джерелах щодо підданства козацьких гетьманів XVII ст. також часті терміни: «kulluk» (військова служба-рабування), «hizmet» (служба), «himaye» (покров) (Див.: Naima Mustafa. Tarih-i Naima: IV c. Hazir. Mehmet İpsirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007. P. 1429–1430, 1441–1442; Silahdar, Fındıklılı Mehmed Ağa. Tarih-i Silahdar. C. I. İstanbul, 1928. P. 509, 551, 565–566, 569, 663–664). Імовірно, два останні й ужито в листі короля до кримського хана, позаяк той стверджує, що султан Байду «въ службу принялъ былъ» і «дашком осмотрелъ» («узяв під покров» – тотожно тур. «himayesi altına aldı»). «Історичний словник українського язика» подає друге значення «дахъ» як «покров»: Timçenko Y. ve diğer. İstoriçnyı slovník ukrayinskogo yazıka. C. I / II. Harkiv-Kiyiv, 1932. P. 670. У листі ж Мегмеда IV Авджи до Богдана Хмельницького 1655 р. йдеться: «Cümleñiz taraf-ı aliyemden ri'ayet-ü siyanet ve nazar-ı iltifat-ı aliyem ile himayet olunub beyn al-akran-ı muşarileyh b'alınan olmak mukarrerdir» / «Із високої сторони ухвалено, щоб вас усіх узяти в коло згаданих рівних собі попід захистом-обороною та протегованих поглядом ласки високим моїм» (Див.: Rypka J. Další příspěvek ke korespondenci Vysokí Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního musea. 1931.

Втім, і дипломатія Байди поміж Варшавою, Московою та Стамбулом є прототипом козацьких політичних стратегій XVII ст., навіть із тим самим втручанням, як згодом у Богдана Хмельницького, до справ Богдану (османська назва Молдавії), за яке він наклав головою. Утім, аналізуючи ці стратегії, доречно звернути увагу на кілька вагомих чинників. Насамперед козацька держава втілювала її дипломатію щонайменше XVII та початку XVIII ст. не зовсім із турками, як часто іменують Османів першоджерела. Хай що, варто дослідити їхню тодішню військово-адміністративну верхівку, а це – передовсім набрані з християн еліти девшірме* та вихованці Ендеруна**.

Тож упродовж 1648–1681 рр., за активних козацько-османських відносин від початку повстання Б. Хмельницького до Бахчисарайського миру між Московою та Стамбулом, пост високого візира – садризама – обіймали вісімнадцятеро осіб, з яких тільки троє турків. За цей весь період вони керували чотири з лишком років⁵. Також із кількох десятків капуданів флоту тієї доби лише четверо – достеменно турки⁶. Цю неоднорідність засвідчить і решта посад. Попри те, що система девшірме остаточно занепала з другої половини XVII ст. і велике рекрутування хлопчиків востаннє датоване 1676 р.⁷, набір із немусульманського населення кулів – особистих

Т. 105 (1931). Р. 226). Тож – «осмотрених» покровом, «дашьком». Арабське «himayet» від «himaye» і вжито у зв'язку з «поглядом». Власне, й основний термін Османів щодо земельної нагороди військовій верстві походить від перського «timar» («догляд», «пiклування»). Цей зміст «пiклування» несло й слово «осмотрети». Урешті, «mühimme defteri» або ж «вагомi протоколи» за 1558–1560 рр. – основні записи дивана, вищої ради султана – тільки Вишневецького називають «bad-maaş», дослівно: «тим, хто зле проживає або здобуває на життя» (Див.: Aykut Nezihi ve diğer. 3 numaralı mühimme defteri. 966–968 / 1558–1560. Ankara, 1993. Р. 45, 46, 644). Лексему утворено від перс. bad (кепський) та араб. ma'âş (кошти на прожиток). Цілом імовірно, і вона підтверджує згадки Сигізмунда II, що султан таки Байду «жальованьем осмотрел».

* Девшірме (тур.): 1) система набору дітей із християнських підданців для подальшої їх ісламізації, затим служби у війську, структурах уряду й у палаці падишага як його особистих рабів; 2) дитя, юнак чи парубок, що в горнілі девшірме.

** Ендерун (перс. внутрішня частина): 1) внутрішні покої палацу Топкапи, включно з приміщеннями гарему та державної скарбниці, а також – особлива школа для підготовки державних службовців із девшірме при султанові; 2) назва згаданої школи.

⁵ İsmail Hami Dadişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. С. 5. İstanbul, 1971. S. 37–43.

⁶ Ibid. S. 192–200.

⁷ Alan Palmer. Osmanlı İmparatorluğu- Son Üçyüz Yıl- Bir Çöküşün Tarihi, Çeviren: Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul, Sabah Kitapları, Gençlik Yayınları AŞ., İstanbul 1995. S. 41.

рабів султана – для палацової служби тривав ще ціле століття⁸. Останнє ж девшірме османський історик Агмед Джевад-паша датує 1751 р.⁹ Тільки відтоді варто вести мову про тюркізацію адміністрації Османів, проте національно турків формуватиме навіть іще пізніше ХІХ ст.¹⁰ Крім того, ледве з кінця ХVІ ст. девшірме починає занепадати, кулів-яничарів попервах заміняють куллогуллари¹¹, тобто їхні сини, котрі теж мали добре усвідомлювати своє чужинництво.

Рівно ж вихованці Ендеруна та решти придворних шкіл – Едірне й Галатасараю – і писали, і розмовляли незрозумілою решті населення османською мовою рівня «фасіг»*. Для турецького вуха це була цілковита «тарабарщина», арабо-перська мішанка, котру дешифрація тюркської лексики та граматичних елементів ледь скріплювали на рівні речень. Ставлення цієї ж верхівки до етнічного підґрунтя імперії переказує хроніка: «Лютий телепень турецький ... гейби тобі пес чабанський»¹². Натомість, цілком імовірно, що акурат вихідці зі слов'янських Балкан, як-от болгар, боснійці та серби, що складали основу девшірме, завігаши знаходили спільну мову з козацтвом.

Інша вагома риса імперії, це – за шариатом – халіфат, «світ ісламу»**, який воює з дар-аль-гарб*** і зобов'язаний перемогти його, отже, не гребує

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları. C. I. Ankara, 1988. S. 66–70.

⁹ Abdülkadir Özcan. Devşirme, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 9. İstanbul, 1995. S. 254–257.

¹⁰ İlber Ortaylı. Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi. Ankara, 2008. S. 385–386.

¹¹ Özcan Devşirme... S. 254–257.

* Фасіг (осм. з араб.) – вишукане, правильне, гармонійне (про слово). Традиційно османотурецьку мову розділяють на вульгарну, середніх станів і фасіг, де майже відсутня турецька лексика. Стосовно останнього рівня й можна стверджувати, власне, про османську мову, таку віддалену від народного мовлення, що прості турецькомовні верстви її не розуміли.

¹² Mustafa Naima. Tarih-i Naima. Haz. Mehmed İpşirli, C. II. Ankara, 2007. S. 728.

** Дар-аль-іслам (араб. світ ісламу) – один з основних термінів шариатського світогляду; терен, де панує Аллаг, тобто мусульмани.

*** Дар-аль-гарб (араб. світ війни) – згідно з шариатським кругозором, терени, що поза дар-аль-іслам, тому їх потрібно приєднати до нього, спочатку поборовши як ворожі Аллагові.

ганіметом*, легальними, з погляду шариату, грабунком і поневоленням на ворожих теренах¹³.

Проте Османи заразом добре знають і світ «агду», тобто «угоди» з кафірами у власних кордонах, що передбачає сплату шариатських податків, котрі часто плутають одне з одним упродовж століть: на землю – *харадж* та подушного з іновірців – *джізьє*. Причому виплата хараджу в обмін на мир від незалежних монархій дозволяла султанові ніби розпросторювати владу навіть на недосяжні краї, номінально зачислюючи їх до *хараджюзар*** разом із безпосередніми підданцями, як-от воєводами Валахії чи Молдавії. Крім того, Османи ще й володіли світським правом «канун»***. Сюди примикає візантійська гнучкість, що вможливлювала політичні домовленості Стамбула зі, скажімо, Францією чи Англією****.

Найімовірніше, ця ісламо-неісламська, турецько-нетурецька подвійна природа імперії й визначала стежки козацтва до її столиці, а рівно ж і дозволяла йому перебувати в її орбіті. Крім того, вона узгоджувалася з природою козацтва, що поставало й через взаємодію з Дешт-і-Кипчак (осм. Половецький степ), і з лазом до Чорного моря як близького Середземному, котре формувало Османів цивілізаційно.

* Ганімет (від араб. ганімат – статки, багатство) – в османському поданні, згідно з шариатом як ісламським правом, усі трофеї, здебільшого рухоме майно та полоненики, що їх мусульмани-вояки здобували у війні з невірними.

¹³ Дискусійним залишається питання, як трактувати гвалтівництво під час війни з погляду шариату. За тлумаченнями сучасних турецьких науковців, шариат забороняє статеві стосунки з полонянкою. Але, попри волю бранки, їх дозволено, коли та попервах перейшла у статус раби, відтак – поневоленої наложниці (осм. джаріє) (Див.: Hasan Tahsin Fendoğlu. *İslam Ve Osmanlı Hukukunda Kölelik Ve Cariyelik*. S. 127–137). Утім, достатньо було й статусу раби, аби її господар володів правом на примусові чи то безвідмовні статеві стосунки (Madeline C. Zilfi. *Muslim Women in the early modern era. The Cambridge History of Turkey. Vol. III*. Cambridge University Press, 2006. P. 235; Idem. *Slavery, Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York, 2009. P. 533). Заразом перехід у статус раби передбачав усього дві умови: належність до немусульман та рішення на це очільника держави або вповноваженої ним особи (Hasan Tahsin Fendoğlu. *İslam ve Osmanlı*. S. 125).

** Хараджюзар (від араб. харадж і перс. гюзар – платник) – населення, що зносило харадж; а також – атрибут краю, що його виплачував, передусім османських підданців та згідно з шариатом.

*** Канун (осм. із гр.) – виданий султаном світський закон, не належний до шариатських.

**** Найгостріші історичні дискусії про османське успадкування візантійських владних інститутів точилися в першій половині XX ст.

Тому, імовірно, йдеться про фенотип, який годі реконструювати без зіставлень і з тюркськими, і з середземноморськими обріями минувшини. Отак і нині, згідно з висновками професора Олександра Гаркавця, українська мова налічує приблизно 4 тис. тюркських запозичень, половина з яких – історизми¹⁴. Дві гетьманські столиці – Чигирин і Батурин – носили тюркські назви¹⁵. Топонімію як «вольностей козацьких», так і прилеглих до них теренів усяно тюркізмами, частково орієнталізмами, що проникли за посередництва тюркських впливів¹⁶. Фонетика ж української мови вряди-годи демонструє виразні риси сингармонізму, що визначають – тюркські, та криються в ній із прадавніх часів¹⁷.

Звертаючись до цих зразків та принципів мовлення, обмеженого в побуті кількома тисячами слів, zarazом і додавши сюди одяг, скотарство та кухню українця, що на порубіжжі з Великим Степом, годі не задуматися: чи не зрине перед нами на тлі Ташликів, Сугоклії та Базавлуку біла «арби» й «баштану» за «Чигирином» під «вишнею» й «калиною» на «килимі»

¹⁴ Гаркавець О. Українсько-тюркські мовні контакти // Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2000. С. 687–688.

¹⁵ Походження назви «Чигирин» досі достеменно не підтверджено, а втім, основні його версії пов'язані з тюркською основою «чигир», що й у сучасній турецькій мові означає «стежину». Очевидне тюркське звучання столиці і для козацьких сусідів із Кримського ганлику. Щодо етимології Чигирини та Батурина див.: Етимологічний словник топонімів України. Київ, 2014. С. 35, 509.

¹⁶ Наприклад, хоча б із Дніпровського та Бугського басейнів лише частина назв річок, щодо яких етимологи дійшли згоди: Базавлук, Бакша, Бакшала, Бешка, Інгул, Інгулець, Оріль, Орілька, Саксагань, Самара, Сугоклія, Сула, Сулиця, Тагамлик (Сухий, Великий), Ташлик (також Гнилий, Малий, Мокрий, Плетений, Сухий, Чорний), Токмак, Токмачка, Томаківка, Хорол, Чичиклія, Чортала (Велика, Мала, Суха), Яли (Сухі, Верхні, Мокрі), Янчул (Янчур) тощо.

¹⁷ Юрій Шевельов звертає увагу на імовірність з'яви в українській мові рис сингармонізму під впливом тюркських (Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002. С. 101, 131–136). «Дослідження збігів у фонологічній еволюції тюркських і слов'янських мов і поготів можна вважати ще навіть ненародженим» (Там само. С. 992). Хочеться додати, що в тюркських мовах гармонія голосних існує на рівні «великої» та «малої». І якби перенести її закономірності на українську, то, зокрема, «великий» тут були б притаманні яскраві зразки в інфінітивах: казати, балакати, барабанити, падати, ганити тощо. Якщо ж дистанціюватися від напряду зрощення складів (у тюркських воно переважно не передбачає приростків, що, втім, не догматично), то поготив унікально помножити зразки: зазнавати, розказувати, забарабанити, забалакати, забалаболити. Аналіз парадигм речівника у зіставленні з рисами тюркської сингармонії розкриє схожі до неї наразі несистематизовані ритми, як, наприклад, у локативі чи дативі III відміни (жінці; квітці; веселіці; свічці); генетиві II (парубка; хлопчика; горщика; боку; соку); генетиві I жін. роду (соломини; личини; кожушини) тощо.

перед «салакою», «кавуном», «динею», «кабаком» і «баклагою» з «сакизкою» «шанований» «батур», якийсь «Джеджалій» у «шальварах», за плечима з «торбою» і «копузом» (кобзою), що – тобі – «харзиц-башибузук» «ні більмеса» не «зна», де його «шапка», «кебети» не має, але, «бач» (тур. «bak»), «туманить» «пютноном» із «кисету» й про «аманат» на «коші», у «таборі» «галлайкає» по татаро-українському*. «Словник української мови», зібраний Дмитром Яворницьким, зокрема, на Кубані, ще дужче довершує такий портрет, утім, і віддаляючи від нас досі знайоме козацтво¹⁸.

Урешті, переінакшують козака й османські джерела. В них той не раз фігурує і як «кардаш»¹⁹, отже «брат», та навіть – одноутробний, тобто, кривний тюркам, як достеменно наголошує повна форма цього слова – «кариндаш», яка, втім, і нечаста у східних текстах, що про козацтво. Так, «Історія Сілягдара» описує останнє посольство Богдана Хмельницького 1657 р. до султанського порогу: «Гетьман бунтівного* племені, що є окраїнним**», за саном відомий як козацький кариндаш – прецінь з якоїсь пори

* Усі слова в лапках – спільнокореневі та здебільшого тотожні за змістом з їхніми тюркськими аналогами.

¹⁸ Для прикладу очевидні зразки: авран, алажа, арчак, атеш-атеш-атеш (тур. вогонь!), баз, базалій, базарянин (пор. осм. з перс.: безірган), бакша, бакшевник, батал, батлаук, батурничок, баула, башковитий, башлування, баштанина, беза, беклемеси, бекмес, бельмес, береберівський, буздиган, бурунька, гайда, гайдак, гайдалакати, габзал, гавура, гайтар, галалим, гамалійка, гамзел, гарбузинка, гарбяний, гарун, гергель, ганджа, гергеля, зара, карайман, каракати, каракуля, кармагал, карман, кармак, касимець, качан, каюк, кермес, кеса, кизлик, китлик, кітлик, клубук, кочкар, кочман, кочуватий, кубган, курга, курушка та ін. Див.: Яворницький Д.І. Словник української мови. Т. 1 : А–К. Катеринослав, 1920.

¹⁹ Терміни «кардаш казаги» (братній козак) / «казак кардашлари» (братні козаки), разом і «кардаш гатмани» (братній гетьман) щодо подій XVII ст. можна насамперед простежити в тогочасних османських працях, як-от «Сеягатнаме» («Книга мандрів») Евлії Челебі та історії від Мустафи Наїми (Див. видання: Mustafa Naima: Tarih-i Naima, Haz. Mehmed İpsirli. C. I-IV. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 2007; Evliya Çelebi. Seyahatname. C. VII. İstanbul, 1928; Evliya Çelebi, Seyahatname. C. VIII. İstanbul, 1928).

* Тут літопис описує козацький народ / плем'я (tâ'ife) як *tâgıye*, що можна витлумачити не тільки як «бунтівний», але також і як «дурний», «несамовитий», «навіжений», «затятий».

** Оригінально стоїть арабізм *âfâk* із початковими значеннями: 1) обрій; 2) межа, рубіж, довкілля. Найімовірніше, османська алюзія на порубіжну окремішність руських та козацьких теренів, що перегукується з термінами «україна», «українний», могла потрапити до османців у такому тлумаченні чи то через грецьких драгоманів, чи то напряду від козаків або кримських татар. Сілягдар уживає й саму назву «Україна» як козацьке володіння.

брався до злуки та єднання з ганом Дешт-і-Кипчак (Степу поло-вельського)»²⁰. Рівно ж на початку XVIII ст. Шемданізаде Финдиклили відокремлює козацтво часів Б. Хмельницького від «руського» населення Речі Посполитої, прирівнюючи його до степовиків Кири́мського ганлику: «Плем'я / народ*** козака, що мешкає в місцині, званій Сарикамиш, розташований окрай Аксу (тюрк. назва Південного Бугу), одвернувшись од ляха, давши заручника татарському ганові та, зобов'язавшись, що "із вами спізнаю-но я потрібну війну", разом із татариним учинивши набіг на ляха, вивело сорок тисяч руських бранців, – розкажує Шемданізаде, далікладаючи в уста кири́мського хана Іслама III Гірая такі слова: Коли ж радісна вістка про це дісталася Астане****, візир Агмед-паша***** написав ханові: "Цей учин суперечить мирові. Пришли до Астане узятих бранців, повернімо їх!". Хан же відмовив прибулому капуджубаши*****, кажучи: "Мир кюффарів***** удаваний. Допіру ж їм випаде нагода, руські чайки плундрують Чорномор'я, і, захопивши дві наші фортеці, звели двадцять паланок*. То ці не суперечать миру, а що ми набіг учинили – суперечить? І цей козак їхній (русів) силі причина, а на нашу голову – лихо. Тепер же козак наш буде, обернувся він причиною нашої сили, і їхньої (русів) неможі. І козак піддався нам тільки задля набігу. А сто тисяч татарів проживають із

²⁰ Ориг.: Han-ı Dış-i Kıpçak ile bir müddetden berü tevâfuk ve ittihâd üzere olmağla karındaş Kazağı unvânıyla meşhur âfâk olan tâ'ife-i tâğîye hatmanı...: N. Karaçay Türkal. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106/1654-7 Şubat 1695) (Tahlil ve Metin). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul, 2012. S. 120.

*** Ориг.: Qazâq tâ'ifesi.

**** Те саме, що Асїтани (осм. із перс.) – поріг (уособлення султанської влади), столиця. Метафора на позначення Стамбула.

***** Найімовірніше, грек за походженням. Перебував на уряді великого візира з 21 вересня 1647 по 7 серпня 1648 рр., коли його стратили яничари під час бунту.

***** Капуджубаши або капиджибаши (тур., осм.) – очільник сторожі, дослівно воротарів (однина капиджи) при дворі османського султана; також уповноважений доправляти на провінцію його важливі чи таємні укази, брати участь у палацових церемоніях, зокрема прийомі послів. На кінець XVI ст. при падишагові вже несли службу 10 капиджибаши, а до кінця XVIII ст. їх кількість зросла до 150.

***** Кюффар – османська множина, фонетична імітація арабської – від «кафір», цебто в ісламі «невірний», «поганин» у широкому розумінні. Вірогідно, запозичене з латинських джерел: *roganus* (слов'янське «поганин») – «селянин». Тобто «кюффар» – «невірні», «погани». Для ширшого розуміння див.: Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük – Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, İstanbul, 2021.

* Паланка (осм. з угор.) – невелике оборонне укріплення, також – разом із поселенням.

набігу. Якби не набіг, то сто тисяч татарів разом із вісімдесятьма тисячами козаків з-під нашої оруди порозбігалися б. Можливо, він перейде на бік ворога. І стане причиною ворожої сили, а нашої немочі. Ця думка володаря держави – і не думка»²¹.

Останні слова Іслама III наголошують на його недовірі, коли кожна підозра обертається реальністю («думка володаря – і не думка»). Але передусім фрагмент проливає світло на термін «рус» в османських літописах. Рівно ж висвічує й досі не до кінця зрозумілі фрагменти хронік Кятіба Челебі та Мустафи Наїми, де ледь ширше, але заплутано описано той же початок Козацької революції 1648 р.²²

Очевидно, Османи називали «русами» населення України, але також – і чільних на її терені магнатів та шляхту, незалежно від походження.

²¹ Ориг.: «Ve Aqşū kenârında mütemekkin şarqamış nâm maħalde sâkin Qazâq tâ'ifesi Leh'den yüz çevrüb Tâtâr hâna rehin vîrüb ve "iktizâ iden cenge sizinle bileyim" deyü ta'ahhüd itdikden sonra Tâtâr ile bile Leh'e aqın idüb kırk bin Rûs esîri çıkardığı müjdesi Âstâne'ye geldikde Vezîr Ahmed Pâşâ "bu hareket şulha muğâyirdir. Alınan esîrleri Âstâne'ye gönder, gîrî vîrelim" deyü hâna yazdıkdâ hân "kuffârın şulhu şûretâdır. Fursat bulduqda Rûs şayqaları Qaradeniz'te harâb idiyor ve iki qal'amızı zabt idüb yiğirmi palanqa ihdâs itdi. Bunlar şulha muğâyir olmayub bizim aqın itmemiz mi muğâyir oldu? Ve bû Qazâq anların quvvetine bâ'is ve bizim başımıza belâdır. Şimdi Qazâq bizim olcaq bizim quvvetimize ve anların za'fına sebep olmuştur. Ve Qazâq ancaq aqın için bize tâbi' olmuştur. Ve yüz bin Tâtâr aqın ile geçinür. Eğer aqın olmâsa yüz bin Tâtâr ile seksen bin Qazâq başımızdan dağılır. Belki cânib-i haşma geçer. Ve düşmenin quvvetine ve bizim za'fımıza sebep olur. şâhib-i devletin bû fikri fikir değil" deyüb vâran qarûcubaşısı redd eyledi» (Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, Mür'it-Tevarih. İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1922. S. 242).

²² Цим фрагментам присвячено розвідки Омеляна Прицака. Акурат на основі тлумачення терміна «рус», зіставляючи повідомлення Наїми з документом «Договор, (в списке) заключенный Турецким Султаном с войском Запорожским и народом Руским, касательно торговли на Черном море – Около 1649 года» (Собрание государственных грамот и договоров. Ч. III. Москва, 1822), О. Прицак висновує, що Б. Хмельницький уклав «союз» з Османами ще в липні 1648 р. Утім, польський науковець караїмського походження Зигмунд Абрагамович ґрунтовно опонував йому тим, що в османських літописах термін «рус» уживано й до польської адміністрації на українських теренах, отже, й у Мустафи Наїми йдеться не про козацько-османський «союз», а османо-польське замирення, що передувало Козацькій революції. Цитований фрагмент історії Шемданізаде Финдиклили, який не використали в публікаціях, отже, найімовірніше, і не дослідили два дискусанти, спонукає до нового аналізу студій О. Прицака та перекоонує у висновках З. Абрагамовича (Див.: Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Мюнхен, 1948. Т. 156. С. 143–164; Його ж. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Київ, 1993. Вип. 2. С. 177–192; Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. Leiden, 1953. Bd. 6. S. 266–298).

Аналогічно розділяє «русів» та «козаків» і хроніка «Таріх-е Каманіче», автор якої – секретар дивану Хаджи Алі-ефенді – у 1672–1673 рр. особисто провів разом із султаном Мегмедом IV Авджи та його військом сто вісімдесят дев'ять днів у поході в Україну. В цій «Історії Кам'янця», де події кампанії подано день за днем разом із місцями таборів османців, Хаджи Алі-ефенді ані разу не згадує козаків як русів та навпаки. Проте літописець часто означає «русів» як підлеглих полякам (осм. «лех») оборонців Кам'янецької фортеці: «Лясські ж кафіри, окрім того, що не схожі на руських формою та вбранням, рівно ж мали нечесотні звичаї: себе показувати, а руського племені нітрохи не поважаючи, із ними [русами] зверхньо поводитися»²³.

Заразом козаки в Финдиклики та решті османських джерел фігурують як «таїфе» (народ, плем'я, військова сила). Саме так їх подано й в описах від Мустафи Наїми, і під час османо-польських мирних перемовин 1672 р. в наративі «Хроніки Каманіче»²⁴, у збереженому в геттінгенському кодексі листі Мегмеда IV Авджи до Богдана Хмельницького 1655 р.²⁵, потрактованому як «невизначне агдنامه» (the elusive 'ahdname')²⁶ та доказ підданства гетьмана Стамбулу²⁷, а також – разом із кирильськими татарами – в Буцацькій мирній угоді 1672 р. та султанському агдنامه, котре її відтворювало²⁸.

Цей багатозначний термін арабського походження засвідчує як племінну, так і національну окремішність, а рівно ж – і військову одиницю²⁹, тому аналогічно вживано його щодо решти народів: кримських

²³ «Lehli keferesi ise Rus keferesine şekil ve kisvede benzemediklerinden gayri kendülerin göstermek ve Rus tâifesine aslâ i'tibâr eylemeyüp onlara gâlibâne mu'âmele etmek de'b-i batılları olmağın...» (Hacı Ali Efendi. Tarih-i Kamanice. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. 2007. S. 61).

²⁴ Hacı Ali Efendi. Tarih-i Kamanice... S. 34, 46, 64, 83, 107.

²⁵ Rypka J. Další Příspěvek ke Korespondenci Vysokího Porty s Bohdanem Chmelnickým... P. 226.

²⁶ Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and Out of Ottoman Orbit, 1648–1681 // The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Leiden; Boston, 2013. P. 137–138.

²⁷ Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. Київ, 2011. С. 265–267.

²⁸ Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (15th – 18th century). An Annotated editions of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden, 2000. P. 497, 503.

²⁹ Devellioğlu Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara, 1990. S. 1224.

татар, поляків, вірменів, тих-таки «русів»³⁰. Однак щодо козаків він разом витворює аллюзію й до іншої сторони їхнього життя, нерозривно пов'язаної з османським тереном.

«Таїфе», або «тайфа» – це ще екіпаж морського судна, а в османських реаліях – часто корсарського. Причому не обов'язково галери, а, як вести мову про узбережжя Північної Африки, то навпаки – швидких мобільних суден: пергенде (бригантини), гулета, кальєте, фусти, а також сандалів і фиркати³¹. І як перше, так і останнє з перелічених суден схожі за функціональністю на чайки, найпаче XVIII ст., так само вимагаючи пересування мілинами, як, власне, і узбережжям Чорного моря³². Власне, «чайка» – запозичення з османської мови, куди потрапило з латини³³, адже й Середземномор'я з часу пізнього середньовіччя знало такий чи схожий різновид суден³⁴.

Як відомо, козацтво здавна користувалося великими шебеками (осм. шебека або сьонбеке), імовірно, захопленими в османців малими сандалами, а також так само трофейними фуркатами (осм. фирката), попри те, що згадки про них надібуємо тільки з кінця XVII ст.³⁵

Разом османські невільництво та галерництво торували козацтву ще одну надважку стежку як до Анатолії, так і на Африканський континент. Так, Мішель Фонтенай, проаналізувавши етнічний склад невільників на османських чектірі XVII ст. на прикладі понад 2 тис. осіб, захоплених мальтійськими лицарями, приголомшує статистикою, вкотре

³⁰ Для прикладу див.: Hacı Ali Efendi, Tarih-i Kamanîçe.

³¹ Див. найвагомішу з турецьких розвідок до теми: Emrah Safa Gürkan. Sultanın Korsanları. Osmanlı Akdenizi'nde Gaza, Yağma ve Esaret, 1500–1700. İstanbul, 2018. S.107–138, 511–521.

³² Географію та методики нападів можна зіставити з: Emrah Safa Gürkan, Sultanın Korsanları... S. 253–369.

³³ Етимологічний словник української мови: В 7 т. Т. 6: У–Я. Київ, 2012. С. 276; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1987. С. 312; Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara, 1999. S. 384. Див. також: Stachowski M. Türkçe şayka 'güvertesiz bir çeşit savaş kayığı' Kelimesinin Macar Kökeni Üzerine Bazı Düşünceler. Dil Araştırmaları. Sayı: 14. Bahar, 2014. S. 23–26.

³⁴ Кобалія Д. Чайка // Енциклопедія історії України. Т. 10. Київ, 2013. С. 484. Д. Яворницький відзначав схожість чайок із неаполітанськими фелюками та іспанськими барселонгами (Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т. 1. Львів, 1990. С. 273).

³⁵ Жавжарова Т. Назви річково-морських суден запорозьких козаків // Вісник Запорізького державного університету: Філологічні науки. Запоріжжя, 1999. С. 44–48.

розкриваючи роль кири́мської работоргі́влі в економі́ці Османів. Зі згаданих галерників понад 50% складали «руси», українці – на відміну від 6% московитів³⁶.

Отже, навігація й корсарство, схожі для Османів із власними, та, як не дивно, скупі писемні згадки – те, що пояснює іншу сторону перебування козаків в їхній орбіті, дотичну до північноафриканських провінцій. Навіть на момент завоювання Алжиру та Марокко на початку XVI ст. османські джерела так само оминатимуть їх широкою увагою, як і згодом – козацьку державу³⁷. Туди-таки відряджено нечисленних яничарів, як і до столиці Петра Дорошенка³⁸. В північноафриканських еялетах* теж відсутня тімарна система³⁹, як і невідомо про намагання запровадити її в українському⁴⁰. Врешті, головні верстви чорноморського і середземноморського фронтирів, мовою османських термінів, належать до морських «ешкія», тобто розбійників⁴¹.

Ці зіставлення частково дозволяють збагнути окреслений Буцацькою угодою статус козацької держави в «мемалік-и магруса»

³⁶ Fontenay M. *Chiourmes turques au XVIIe siècle // Le genti del mare Mediterraneo*. Napoli, 1981. P. 889.

³⁷ Османських літописців на той момент, зокрема, значно більше цікавила битва при Могачі. Див.: Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Korsanları. Osmanlı Akdenizi'nde Gaza. Yağma ve Esaret, 1500–1700*. İstanbul, 2018. S. 451–452.

³⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. С. 441. Також див.: Акты ЮЗР. Т. IX. Санкт-Петербург, 1877. С. 970.

* Еялет (з араб. управління) – провінція, регіон; із XVI ст. – синонім бейлербеїліка (див. нижче); найвища адміністративна одиниця Османської імперії поза автономними воеводствами та Кири́мським ганликом.

³⁹ Atilla Çetin. *Garp Ocakları // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. С. XIII. İstanbul, 1996. S. 382–386. Тімар – земельний наділ, лен зі щорічним прибутком до 20 тис. акче, яким Османи винагороджували за військову службу представників армійської верстви, насамперед кіннотників-сипагів.

⁴⁰ Щодо умов османської протекції над Україною, зокрема, й дислокації яничарів, див.: Григор'єва Т.Ю. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка: умови та церемоніал його визнання // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 270: *Праці Історично-філософської секції*. Львів, 2017. С. 451–461.

⁴¹ Цим терміном часто позначали козаків (див. того ж Naima, *Tarih-i Naşma*). Але й, скажімо, слово «левенд» на позначення нерегулярного морського вояка безпосередньо перегується з бандитизмом та мало зміслове навантаження «морський розбійник». Османських піратів теж називали «левендами» або арабським словом *harami* (розбійник), як у відомій казці про Алі-Бабу (Див.: Mustafa Cezar. *Osmanlı Tarihinde Levendler*. Ankara, 2013; Laiou. *The levends of the Sea...* P. 237; Emrah Safa Gürkan. *Sultanın Korsanları*. S. 371).

(«протегованих теренах»), як звали Османи їхню імперію. В угоді формацію козаків згадано як «мемлекет-і Україна» на рівні з «мемлекет-і Подолья», Кам'янецьким еялетом, що теж увійшов до імперії⁴². Але, як засвідчують фінансові видатки Османів, «мемлекет-і Україна» на рівні з Кримом, воеводствами Молдавії та Балахії й тими ж африканськими бейлербеїліками* Алжиру, Трابلусгарбу (Лівії), Фасу (Марокко) отримувала її представника – капи-кетхюдаси** – у Стамбулі⁴³. Рівно ж щонайменше про намагання отримати постійного козацького представника у «столиці щастя» навіть за Богдана Хмельницького можна висувати з літопису «Історія Наїми»⁴⁴ й конвенції 1649 р.⁴⁵

Отже, статус козацьких земель мав вивищуватися над санджаком*. Але з Сілягдара зрозуміло, що статусу воеводств козаки не зуміли добитися й за Б. Хмельницького. Оповідючи про посольство гетьмана до Мегмеда Авджи, що відбувалося в кінці квітня – першій половині травня 1657 р., Сілягдар наголошував: «Гетьман бунтівного племені, що є окраїнним, відомий за саном як козацький кариндаш – перецьн з якоїсь пори брався до

⁴² Див. статті угоди у транслітерованій латиницею «Історії Сілягдара»: N. Karaçay Türkal. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106/1654-7 Şubat 1695) (Tahlil ve Metin). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul, 2012. S. 636–640.

* Бейлербеїлік – підпорядкована центру найбільша територіально-адміністративна одиниця Османській імперії, яку з XVI ст. позначали терміном «еялет». Також уживано щодо бейлербея (букв. «бей над беями», очільник однойменної одиниці).

** Кетхюда (перс. «господар дому») – секретар і помічник вельможі; заступник бейлербея чи урядовця у провінції. Капи (тур.) – двері, брама, поріг, «Порта» – одне з ключових уявлень османського минулого; осердя володаря; також – назва османського уряду. Капи-кетхюдаси – репрезентант провінційного керманіча, вповноважений перебувати у Стамбулі й повідомляти його звідти щодо основних подій в управлінському та політичному житті центру.

⁴³ В Османському архіві при прем'єр-міністрах Турецької Республіки зберігається документ щодо видатків на козацького капи-кетхюдаси у Стамбулі за гетьманування Петра Дорошенка на початку листопада 1671 р., отже, до кам'янецької кампанії Османів, відтак і на початок березня 1672 р.: BOA. E. SMMD. IV. Dosya N 50. Gömlek 5748. Документ датований за гіджрою: 1082, Zilkade, 8 та BOA E. SMMD. IV. Dosya N 50. Gömlek 5846. Документ датований за гіджрою: 1082, Recep, 6.

⁴⁴ Naima, Tarih-i Naşma... C.III. S. 1429–1430.

⁴⁵ Договор, (в списке) заключенный Турецким Султаном с войском Запорожским и народом Руским, касательно торговли на Черном море около 1649 года // Собрание государственных грамот и договоров. Ч. III. Москва, 1822. С. 444–447.

* Санджак (осм. «стяг») – в Османській імперії після бейлербеїліка / еялету друга за величиною територіально-адміністративна одиниця, що належала до його складу.

злуки та єднання з ганом Дешт-і-Кипчак – прислав посланця з покiрним письмом, що мiстило чолобитну про рабство до милостивої брами причалу султанського, де є мiсцини надійної оселі; він же попрохав од високої сторони жалувати йому такі ж гаптованого златом-сріблом червоного бьорка й туг та алем**, що й воєводам Молдавії з Волощиною; згаданого року мiсяця реджеба (15 квітня – 14 травня 1657 р.) прибувши, дiстався той порогу щастя***. Проте до трибу покори, що його явив отой негiдник, уже не було такої мiцної довіри, а його задумам – сприяння; найпаче ж, як явлено до нього ласку цiнної оселі, то звелено вподобану вiдповiдь: “Клопотання зображувача чорночубого свiдка**** не зустрiло ухвали до виконання, хай негайно зi стороною гана доброта стосунку буде, бо дружба, що з ними, знову на цю сторону звернена є”»⁴⁶.

Отакий фрагмент про посольство Б. Хмельницького до Османів напередодні його кончини вагомий не тільки з огляду на розвiнчування мiфологiї Переяславської ради. Отже, гетьман не покидав iдeї пiдданства козацької держави Османам, до всього, у статусі воєводств Молдавії та Валахії. Втім, iз цитати очевидно, що 1657 р. й Османи пiдозрювали гетьмана у зловживанні їхньою прихильністю з огляду на його военні iнтереси. Хай що, а Стамбул мав прагнути якомога розвинути чи вберегти на своїх пiвнiчних кордонах становище, котре забезпечувало його ясиром вiд Кирилського ганлику.

Цитований фрагмент Сiлягдара є прологом до доби Петра Дорошенка, адже їй присвячено вже всi його дальшi згадки про козакiв. Тому-то можна виснувати, що «мемлекет-і Украйна» 1672 р., також не

** Бьорк – хутрова шапка; туг – укр. бунчук; алем – наверхшя на прапор.

*** Ориг.: âstâne-i sa’âdet – порiг щастя; назва столиці Османської iмперії та султанського палацу.

**** коханого мускусного запаху / чорноти локона.

⁴⁶ «Hân-ı Deşt-i Qıpçâq ile bir müddetden berü tevâfuq ve ittihâd üzere olmağla qarındâş Qazâğî ‘unvânı ile meşhûr âfâq ile tâ’ife-i tâğiye hatmânı mahatt-ı riğâl-i amânı olan dergâh-ı merâhim-i destgâh-ı sulâtaniye ‘arz-ı ‘ubûdiyyeti mutazammın zarâ’et-nâme ile ilçî gönderüp, taraf-ı ‘âliden Eflâq ve Boğdân voyvodalarına olduğu gibi zerdûz kırmızı börk ve tûğ ve ‘âlem ihsân buyûrulmaq ricâ idüb, sene-i mezbûre mâh-ı Recebi’nde (15 Nisan-14 Mayıs 1657) gelüb âstâne-i sa’âdete vâsıl olmuş idi. Lâkin ol bednihâd izhâr itdüğü şûret-i inqiyâda çendân i’timâd ve me’ mülüne müsâ’ade dahî olunmayüb, bâ-husus ânâ ihsân-ı hâne-girân geldüğü nümâyân olmağın, “Mes’ ül-i nigârende-i şâhid-i müşğîn-i mergûl qabûl-i mâmûl-i cilve-ger olmayüb, hemân hân tarafıyla hûsn-ı mu’âmele olsun ki, anlar ile eyle dostluq yine bû tarafâ râci’dir” deyü cevâb-ı müstetâb buyûruldu».

понижуючись до статусу санджака, мала належати імперії на рівні віддаленого чи осібною, окремішнього еялету, що й африканські провінції. В «мемалік-і магруса» тих і позначають тільки як «бейлербеїлік» та «еялет», на відміну від Молдавії, Валахії. Хоча останні теж відомі в османській історіографії як еялети, їхні статуси підкреслює й титулатура очільника – воєвода, отже – і воєводство.

А втім, для Османів термін «воєвода» поширюється з XVI ст. і в Анатолії, і на Балканах на означення чиновництва, що збирає податки не лише для господарів тімарів і зеаметів*, але й безпосередньо до столичної центральної скарбниці⁴⁷. Крім того, за часів султана Сулеймана Кануні (Пишного) Молдавське воєводство підпорядковано еялету Силістри як таке, що сплачує податок центру в сумі 20 тис. касе (букв. мисок)⁴⁸, що теж засвідчує неоднозначність адміністративного поділу Османської імперії.

В такому розумінні поняття «мемлекету», як рівно ж згадують Україну Османи, є універсалією для розв'язку адміністративних суперечностей, найпаче коли ті виразно не узгоджуються зі схемою поділу: еялет, що охоплює санджаки. І досі в Туреччині мешканці якогось ільче (району) можуть мати його за щось регіонально майже незалежне від ілю (області), власне, як «мемлекет», тим-таки словом позначаючи й решту держав як «краї».

Отже, «мемлекет» є краєм, а також – регіоном, провінцією чи й домініоном, або ж одним із багатьох «мемаліків», що в арабській мові – множина цього терміна, звідси й назва імперії – «мемалік-і магруса», звідси – «мемлекет-і Україна», але рівно ж – «мемлекет-і Каманіче» в османському розумінні⁴⁹.

Ситуація чимось алюзивна й до системи управління гарему, отже, і владних коридорів палацу Османів, найпаче за доби жіночого султанату, коли чорному євнухові історично опонує білий. Перегукується вона й з османськими географічними уявленнями: Чорне / Кара море та – Біле / Ак

* Зеамет – військовий лен, земельний наділ зі щорічним прибутком від 20 тис. до 100 тис. акче.

⁴⁷ Adanır F. Woywoda // Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. XI. İstanbul, 1995. S. 215.

⁴⁸ Akgündüz Ahmet. Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri. C. IV. İstanbul, 1990. S. 536.

⁴⁹ Щодо статусу санджака для терен України як «протегованих» в Османській імперії також див.: Григор'єва Т.Ю. Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка... С. 461–463. Дослідниця з іншого кута зору та зіставлень наближається до суміжних висновків.

(звичне нам як «Середземне»), де, крім мілин двох морів та корсарства, і суходіл двох континентів наскрізно об'єднує термін «чоль», який донині накладено в турецькій мові як на українські степи, так і на єгипетські пустелі.

Цей кордонний статус підкріплює й участь козацьких невольників у політичному житті Османів, зважаючи на тодішній інститут рабства, що поширювався на яничарів-девшірме та найвищі владні чини держави, як-от членів дивану. Донині історики мають за непідтверджені свідчення польського хроніста Марцина Голінського про участь козаків в яничарській революції 1648 р., через яку султанський трон посів Мегмед IV Авджи⁵⁰.

Проте османські листи та хроніки описують одного з основних фігурантів того заклоту Бекташ-агу як приятеля Богдана Хмельницького⁵¹, що подав позов до муфтія через його загибель. Згідно з історією Наїми, Бекташ-ага за хунти яничарів у Стамбулі мав стати представником гетьмана⁵². Він же, впливаючи на матір малого султана Кьосем-султан, перетворився на одну з вагомих фігур імперії⁵³. Історик Мегмед Галіфе навіть переказує поголос, буцім Кьосем-султана планує вийти заміж за агу, аби разом із ним зійти на трон. Коли ж 1651 р. прибічники дружини Мегмеда IV Гатідже Турхан вирішать убити Кьосем, вони звинуватять у зазіханні на престол й гетьманського приятеля⁵⁴.

Рациональність Голінського засвідчує й «Історія династії Кьопрюлю», укладена Сеїдом Ібрагімом-ефенді. Її автор описує події вже 1656 р., бунт кадізателітів у Стамбулі, а втім, його рядки переконують у козацькій присутності в політичному житті міста: «Тієї ночі зчинився в місті Стамбулі гамір... Гаджи Мандал і Факи Дьонгель, що з верстви базарників, озброївши козацьких невігласів та гетьмана, котрі були в них рабами,

⁵⁰ Федорук Я. Коментарі // Український археографічний щорічник. Вип. 10/11. Київ, 2006. С. 183.

⁵¹ Акты ЮЗР. Т. VIII. Санкт-Петербург, 1875. С. 352–353; Naima, Tarih-i Naima... С. III. S. 1429–1430.

⁵² Ibid. S. 1429–1430.

⁵³ Див.: Mücteba İlgürel. Kösem Sultan // DİA. С. 26. Ankara, 2002. S. 273–275; Stanford S. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I. Cambridge University Press, 1976. P. 202–205; Kocaaslan M. IV Mehmet Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi. İktidar, Sınırlar ve Mimari. İstanbul, 2014. S. 38–71; Halife M. Tarih-i Gilmani, haz. Ertuğrul Oral, yayımlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul, 2000. S. 30–34.

⁵⁴ Mehmed Halife, Tarih-i Gilmani... S. 30–34.

підмайстрами й мадрабазами (торгашами), почали збирати їх докупити, збиваючи гурт у гурт, мовляв, позиваймося за віру»⁵⁵.

Англієць Пол Рикот теж наголошує, що секті кадизаделітів, яка впливатиме на владу у другій половині XVII ст., «принципово вірні русини та іншого гатунку ренегати з християн»⁵⁶. Утім, і реєстр шаріатських справ Антепу (суч. Газіантеп) засвідчує на ту пору навіть пост шейха серед козацьких бранців⁵⁷.

Отже, повертаючись до гетьмансько-османських відносин, варто висувати, що вони корінилися в історичному перебуванні козацтва в орбіті імперії чи то на її обрії, окраїні, за висловом «Історії Сіцягдара». Цю вкоріненість треба означити не лише традиційними зв'язками з кипчацькими мешканцями Великого Степу на теренах України, але й роллю мореплавства передусім як корсарського знаряддя, й ісламським інститутом рабства, що поширювався на військові верстви та вможлилював і досі маловідому участь козацтва в політичному житті імперії, і його зв'язки (як у випадку з Б. Хмельницьким) з її аніж не тюркськими панівними верствами. Власне, термін «козак» у діловодстві Османів фігурує й загалом на позначення «рабів» із півночі: від теренів України до Кавказу, Московії та навіть Угорщини⁵⁸.

Хай що, згадані чинники торували стежки гетьманській дипломатії XVII ст., на військовим ґрунті віддаляли, рівно ж і зближували у критичних моментах козацьку державу з «дар аль-ісламом». На цьому ж ґрунті турецькі хроніки й повідомляли про участь козаків у походах Османів на Трасильванію 1658 р. напередодні Конотопської битви⁵⁹ та відразу після неї у вересні 1659 р. – на Валахії⁶⁰, чи навіть підпорядкованої синові

⁵⁵ «Ol gice şehir-i İstanbul'a bu gulgule münteşir olup... Ehl-i suk kısmından Hâcî Mandal ve Fakî Döngel matrabâzları şâkirdleri ve köleleri olan hatmân ve Kazak kakavanlarına silâh kuşadup din da'vâsına girelim şeklinde güruh güruh müctemi' olup yığılmağa başladılar» (Gökçek Mehmet Fatih. Behcetî Seyyid İbrahim Efendi "Tarih-i Sülale-i Köprülü" (Transkripsiyon ve Tahlil). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2006. S. 14).

⁵⁶ Rycart P. The Present State of The Ottoman Empire. The Second Book. London, 1668. P. 129.

⁵⁷ Öztürk Y. Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine // Journal of International Eastern European Studies. 2020. № 2 (2). S. 567.

⁵⁸ Ibid. S. 550–573.

⁵⁹ Gökçek. Behcetî Seyyid... S. 77.

⁶⁰ Ibid. S. 123–125.

киримського хана Мегмеда IV Гірая 20-тисячної козацької кінноти у завоюванні угорських земель 1663 р.⁶¹ Отже, не тільки запорозька потреба у кримцях, але й навпаки – османська в козацькому війську – ще одна ознака тих дипломатичних стежок.

У підсумку за плечима в мазепинців перебувала не лише ціла традиція відносин з Османами, але й усвідомлення особливого порубіжного місця козацтва в орбіті загалом Середземномор'я. Досвід не тільки перебування, а й діяльності козаків на терені ісламу мав неабияк сприяти їхнім намаганням заручитися на початку XVIII ст. підтримкою Османів у боротьбі з Російською імперією. З іншого – понижений статус в ієрархії народів і земель, звиклість Османів оцінювати Північне Причорномор'я як джерело утіх і прибутків від рабської сили, отже, реверс їхніх африканських володінь, перешкоджали мазепинцям повноцінно задіяти інструменти свого впливу на чужинну верхівку. Чи зуміли мазепинці зорієнтуватися у стрімких переінакшеннях століття так, аби відкорегувати хиби попередніх козацьких відносин з Османами, – питання, відкрите до студіювання та розгляду.

⁶¹ Ibid. S. 141, 149.

**ЗНАЧЕННЯ НОВОВІДНАЙДЕНИХ ШВЕДСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ
ДЛЯ ПІЗНАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПИЛИПА ОРЛИКА:
ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ¹**

До нещодавно виданого збірника «Скарби шведських архівів»² включено кілька віднайдених Марією Траттнер та Яном Міспелаєре документів 1709 р., що уточнюють обставини появи «Пактів і Конституцій...» 1710 р. та їх значення в контексті українсько-шведських відносин, а також правові позиції шведських й українських політичних сил того часу. Ці документи походять з канцелярії Карла XII.

Зокрема, в листі державного канцлера Швеції Г.Г. фон Мюллерна від імені короля до П. Орлика від 28 вересня 1709 р. вказувалося на характер українсько-шведських відносин – «захист й опіка» монарха щодо народу та держави. Весь зміст листа свідчить, що ці відносини, на думку правителя, надають йому право певного впливу на політичні процеси у Війську Запорозькому.

«Інструкція Карла XII С.Понятовському, Г.Г. фон Мюллерну та К.Клінгеншені у справі Війська Запорозького проти С.А.Войнаровського» від 10 листопада 1709 р. істотно розширює відомості про так звану Бендерську комісію 1709 р. Цей судовий процес щодо спадщини І.Мазепи, де суддями виступила призначена Карлом XII колегія, мав надзвичайно важливе значення для розвитку української правової думки й, зокрема, став безпосередньою передумовою появи «Пактів і Конституцій...» 1710 р. Попри оприлюднення низки документів³ та вихід друком кількох

¹ Дякую О.Малишеву за кілька суттєвих правок до цього тексту, а також коментарі до проаналізованих тут документів, які я врахував.

² Скарби шведських архівів: Документи з історії України / Упор. М.Траттнер. Одеса, 2021.

³ Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Киевская старина. 1903. № 1; Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. Київ, 1992; Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII ст. // Український археографічний збірник. Т. III. Київ, 1930; Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: Збірник у 2 т. Т. I. Варшава, 1938.

досліджень⁴, відчуваються недостатність джерельної бази, а також некоректність публікації частини наявних джерел, що вимагає подальших пошуків і студій. В «Інструкції...» цілком певно визначено найбільш складний та важливий елемент спору – кваліфікація майна, що перебуває в розпорядженні гетьмана, як публічного чи державного в умовах недостатнього розвитку правового регулювання сфери публічно-правових відносин.

Документ дає змогу стверджувати, що розгляд спору спочатку здійснювався особисто королем і лише потім був доручений спеціально сформованій судовій колегії. За своїм характером цей документ не є, власне, інструкцією, але королівським указом про заснування такої судової колегії, й адресується насамперед сторонам спору, а не тільки членам колегії.

Рішення Карла XII у цій справі від 22 грудня 1709 р. коротко викладає її обставини, вимоги старшин як представників Війська Запорозького та аргументовані висновки короля щодо кожної з цих вимог. Старшинам було відмовлено у задоволенні всіх їх вимог, крім виплати заборгованого жалування.

Запорозька Січ у судовому рішенні не названа (й відповідно не визнана) стороною справи. В контексті позицій сторін та обставин судового процесу, відомих з опублікованих раніше документів, це дуже важливо, адже означає констатацію відсутності її політичної єдності і правового зв'язку з Військом Запорозьким.

У документі присутня характеристика королем сутності його відносин із Військом Запорозьким як протекції («опіки»), що передбачає виключно гарантії зовнішньої безпеки без порушення традиційного характеру державного управління останнього. При цьому такі відносини розглядаються у правовому відношенні як еквівалентні попередній

⁴ Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ, 2002; Його ж. «Біла пляма» в історії держави і права України: «Бендерська комісія» 1709 р. // Міжнародне право і національне законодавство. Вип. 4. Київ, 2005; Його ж. Бендерська комісія // Енциклопедія історії України. Т. 1. Київ, 2003; Його ж. «Бендерська комісія» 1709 року і питання про політичні та правові основи організації влади у Гетьманщині // Держава і право. Вип. 3. Київ, 1999; Діптан І. Боротьба за «скарб» І. Мазепи як один із чинників з'яви «Конституції» П. Орлика // Сіверянський літопис. 2014. № 1-3; Її ж. Бендерське «яблуко розбрату» перших українських політемігрантів // Рідний край. 2014. № 1.

царській протекції, що в підсумку передбачає також роль монарха як гаранта непорушності системи владних відносин у Війську Запорозькому, третейського судді між різними владними інституціями з очевидним потенціалом втручання в їх діяльність.

Декларація Карла XII щодо виборів гетьмана Війська Запорозького, що датується квітнем 1710 р., сама по собі важлива для кваліфікації сутності українсько-шведських відносин, адже монарх-протектор, згідно з нею, вказує на своє право на оголошення таких виборів. Посада гетьмана в документі кваліфікується як «верховного префекта», тобто фактично підвладного королю намісника країни – він одержує владу не лише завдяки вибору народу, але й пізнішому затвердженню монархом.

Лист Карла XII до Запорозької Січі від 15 травня 1710 р. коротко описує вибори П. Орлика гетьманом, участь в яких узяли генеральні старшини, городове козацтво (імовірно, старшина) та делегація Січі. «Пакти і Конституції...» в документі кваліфікуються як договір гетьмана з народом, укладений перед виборами і спрямований не на встановлення нових норм, а на відновлення й підтвердження традиційних «вольностей». Король уважав за необхідне також указати в листі на затвердження ним «Пактів і Конституцій...» та надання асекураційної грамоти, мета якої характеризувалася як забезпечення цілісності та блага України, зокрема, й у результаті сподіваної перемоги над Російською державою. Карл XII зобов'язувався не закінчувати війну з останньою, допоки цієї мети не буде досягнуто, і спонукав Запорозьку Січ до активної участі в ній.

Загалом документ має значення не просто листа, а врочистої грамоти, що виступала як вступ до, імовірно, надісланих разом із нею «Пактів і Конституцій...», конфірмаційної та асекураційної королівських грамот. Фактично цей акт проголошував спеціально для Запорозької Січі поширення на неї влади гетьмана П. Орлика і його уряду, чинність нових (чи оновлених) засад публічно-правових відносин. Можна припустити, що в очах запорозького козацтва документ мав також свідчити про поширення зобов'язань Карла XII щодо територіальної цілісності України на землі Запорозької Січі.

Для всіх п'яти документів характерне послідовне позначення українців у межах Війська Запорозького як руського (також козацького) народу, який чітко відокремлюється від народу московитів. При цьому народ позначається в етнічному розумінні – як «gens» («Gens Rossicae

Exercitus Zaporoviensis», «Gens Exercitusque Zaporoviensis», «Gens Cosacica»), але одного разу як синонім до «gens» ужите слово «natio». Всі ці документи послідовно використовують поняття «Україна» («Ucraina») та «Військо Запорозьке» («Exercitus Zaporoviensis»), але кореляцію між ними встановити складно. Посада гетьмана постійно означається як «Dux» («герцог», «князь»), що мало вказувати на автономність, але несуровенність його влади над країною, сюзеренітет щодо котрої належить монархові.

У цих документах багаторазово наголошувався концепт публічного блага, блага народу й держави, що підкреслювало політичну суб'єктність останніх. Їх правова суб'єктність відображена в кількаразовому наголосі на звичаях і правах / законах Батьківщини, публічно-правових звичаях, розмежуванні приватного й публічного права, зокрема, в питаннях державного управління.

Загалом п'ять указаних документів демонструють сприйняття Війська Запорозького як держави, що має внутрішню автономію, але перебуває під зовнішнім монархічним сюзеренітетом на договірних засадах. При цьому сюзерен / протектор виступає гарантом зовнішньої безпеки й непорушності публічно-правових відносин цієї держави. Чітке виокремлення публічно-правових відносин королівською канцелярією, яка посиляється й на позиції українських політичних сил, є важливою передумовою та водночас контекстом появи «Пактів і Конституцій...» 1710 р.

Два інші документи – «Реляція про Київ» та «Правдива реляція про Козаків і про Київ» – не датовані й не підписані. В першому вказується на претензії Російської держави на Київ, питання щодо належності якого вони прагнуть розглядати окремо від належності України. При цьому зазначається, що на час написання документа Україна (йтися могло про Лівобережжя) юридично перебуває під царською протекцією, а фактично страждає від узурпації володіння нею московитами.

Автор документа виводить історію Війська Запорозького від Хозарії, центром якої був Київ. Статус цієї держави визначається через титул її монарха – «rīncers», що може розумітися як «імператор». І так само козацький народ проголошується нащадками хозарів (козарів), а «Хозарія», «Україна» й «Військо Запорозьке» використовуються для позначення однієї країни, що охоплює Право- та Лівобережну Україну «аж

до Чорного моря». Пізніше династія Рюриковичів змогла встановити свій сюзеренітет щодо цієї держави.

Її було ліквідовано через польське завоювання, вона потрапила у володіння, яке характеризується як ярмо (неволя, рабство). Визвольна війна під керівництвом Б. Хмельницького у цьому контексті розглядається в документі як відновлення давньої хозарсько-козацької державності. При цьому робиться наголос на значній ролі військового союзу України з Кримом. Поляки були змушені укласти з Б. Хмельницьким договір, згідно з яким і «за спадковим правом» козаки відновили своє володіння Києвом. Опозицією польського рабства в документі виступає московська протекція, до якої Україна вступила за загальною вільно висловленою волею козаків.

Слід зазначити, що Річ Посполита (Польща), Україна й Московщина (Російська держава) в документі виступають фактично як рівні поза питанням монархічного сюзеренітету, наголос робиться на суб'єктності народів більшою мірою, ніж на назвах країн і титулах сюзеренів. Це дає змогу авторові тексту проголошувати абсолютний характер володіння територією Право- та Лівобережної України, включно, зрозуміло, з Києвом, козацькими політичними структурами – поза й на протигагу монархічно-сюзеренному легітимізму, що насправді відображений у договорах про територіальні володіння та розмежування XVII ст.: «Поляки не могли поступитися Києвом Московитам, бо вже не мали над ним влади, натомість Козаки без будь-якої перешкоди з Польського боку впродовж понад тридцяти років до того, як Московити започаткували з Поляками вічний союз дружби, мирно і вільно над ним [Києвом] владарювали. Ніхто ж не може дати те, що йому не належить». А пізніша тривала узурпація московитами володіння Києвом і Лівобережною Україною виступає як принципове порушення такої договірної протекції й характеризується як насильницьке повернення народу та країни до рабства.

Але в документі присутній ще один аспект у розуміння території України. Наприкінці тексту Київ пов'язується з Правобережжям, що охоплює територію давнього Київського князівства. І щодо цієї території наголошується назва «Україна», хоча й зазначається, що до цієї країни входить також «ліве» володіння, колишні Чернігівське та Сіверське князівства. Посилання в договорі на «вічний союз дружби» московитів і поляків, який можна атрибутувати лише з «Вічним

миром» 1686 р., встановлює безумовну нижню часову межу датування документа.

Якщо «Реляція про Київ» за своїм змістом може розглядатися як самостійний короткий трактат, то «Правдива реляція про Козаків і про Київ» є радше додатковою запискою – так би мовити, не промовою, а реплікою в дискусії. Цей документ спирається на цитування та переказ виданої 1652 р. й пізніше праці А. Целларія, що встановлює безумовну нижню часову межу для його датування. А згадка у цитуванні подій 1654 р. пересуває цю межу принаймні до часу другого видання згаданої книги в 1659 р.

У короткому висновку, який робиться в документі після розлогого звернення до праці А. Целларія, наголошується на належності України по обох берегах Дніпра козакам «за старожитнім спадковим правом» – попри юридичні претензії на неї Речі Посполитої та Російської держави. Тому Військо Запорозьке проголошується не новою, а відновленою державою козацького народу, а права останнього, зокрема, й територіальні, знов-таки поставлено вище за принцип монархічного сюзеренітету. При цьому, цілком суголосно пам'яткам української правової думки другої половини XVII – початку XVIII ст., у документі протиставляється підданство як рабство та союз і протекція як статус, відповідний правам вільного народу⁵.

Зрозуміти зміст і причину появи цих двох документів, а також датувати їх можна, виходячи з ідейного та міжнародно-правового контекстів. Щодо першого, то увагу на себе звертає викладена в «Реляції про Київ» ідея хозарсько-козацької безперервності історичного розвитку українського народу та його державності. Ця ідея дає змогу авторові стверджувати, що українська державність давніша, ніж поява Рюриковичів, і відповідно кваліфікувати владу останньої щодо українських земель як узурпацію, таким чином спростовуючи історичні сюзеренні права царської династії на Україну й, зокрема, Київ. Появі та еволюції цієї ідеї присвячено низку моїх досліджень⁶, а тому немає

⁵ Кресін О.В. Основні проблеми української правової та політичної думки другої половини XVII – початку XVIII ст. // Держава і право. Вип. 12. Київ, 2001.

⁶ Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст.; Його ж. П. Орлик, Г. Грабянка і народження хозарського міфу // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Київ, 1996; Його ж.

сенсу тут її викладати. Зазначу лише, що доступні мені свого часу джерела дали змогу датувати її 1710 р. Нові знахідки відсувають її появу до 1670-х років⁷. Водночас аналіз «Реляції про Київ» дає змогу стверджувати, що наведений у ній виклад хозарської / козарської ідеї спирається на текст «Пактів і Конституцій...» 1710 р. Отже, вона з'явилася не раніше того року.

Міжнародно-правовий аспект в обох документах цілком зрозумілий. Ідеться про можливість чи неможливість розгляду питання належності Києва окремо від Правобережної України. Це пов'язано з інтерпретацією положень Прутського договору 1711 р., згідно з яким цар зрікався претензій щодо території Речі Посполитої та сюзеренітету щодо українських і запорозьких козаків.

Положення цього договору, що об'єктивно апелював до норм попередніх Карловицьких 1699 р. й Константинопольського 1700 р. договорів, були цілком однозначними. Вжите у ньому поняття «Україна», згідно з карловицькими домовленостями, охоплювало Правобережну Україну без Києва з прилеглими містечками, яка мала перебувати у складі Речі Посполитої⁸.

Прагнення Османської імперії досягнути реваншу й повернути свій вплив у Правобережній Україні, відновивши там українську державу під своїм протекторатом, тобто стан справ, що існував до 1699 р., проявилися у привілеї Агмета III Війську Запорозькому 1711 р. Уряд П. Орлика був надзвичайно зацікавлений у приєднанні Києва до Правобережного Війська Запорозького, хоча це, з огляду на тогочасну систему міжнародних договорів, було практично нездійсненним.

У цих умовах посла Війська Запорозького, а також французькі та шведські дипломати у Стамбулі намагалися вплинути на уряд Османської імперії, який вів переговори з Російською державою щодо укладення

Хозаризм (козаризм) український // Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ, 1996; Його ж. Український хозаризм як вияв свідомості української еліти у XVIII ст. // Державна ідеологія в сучасній Україні. Київ, 1995.

⁷ Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Київ, 2010; Бовгиря А. «Хозары во казаки именуются посем»: этногенетические концепты в украинских текстах XVII–XVIII вв. // Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства. Москва, 2017.

⁸ Кресін О.В. Карловицькі договори 1699 р. // Енциклопедія міжнародного права. Т. 2. Київ, 2017.

тривалого миру. Як повідомляв керівник української делегації Д. Горленко 28 лютого 1712 р., саме питання Києва залишалося останнім невирішеним. І османський уряд, і українські послы були готові поступитися містом заради остаточної відмови царя від решти Правобережної України, але П. Орлик наполягав (очевидно, у своїх листах) на прилученні Києва в юридичному розумінні до Правобережної України⁹. Цій самій проблемі було присвячено його лист до великого візира від 10 березня 1712 р., де стверджувалося, що «ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не можуть»¹⁰.

Але зрештою 12 квітня 1712 р. було укладено російсько-османський Константинопольський договір. Попри надзвичайний успіх – зречення царем прав на територію Запорозької Січі, Київ до Правобережної України долучити не вдалося. Ще до цього, 5 березня було видано другий привілей Агмета III Війську Запорозькому, в якому проголошено належність міста цареві¹¹. Питання Києва та навіть Лівобережної України й після цього обговорювалося у Стамбулі за ініціативи шведських і французьких дипломатів¹², але Адріанопольський договір 1713 р. підтвердив територіальні рішення договору попереднього року.

Цей контекст дає змогу зрозуміти зміст, а також причину появи «Реляції про Київ», «Правдивої реляції про Козаків і про Київ» та датувати їх між 1711 і 1713 рр. Також є всі підстави припустити, що ці документи вийшли від уряду П. Орлика, а можливо, їх авторство належить самому гетьманові. Жанр – історико-правовий трактат – вимагає окремого розгляду в багатьох контекстах.

⁹ Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. С. 90.

¹⁰ *Copia literarum a Duce Orlik ad Supremum Visirum. Banderae, 10 die Martii, 1712 anno* // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва, 1847. С. 58.

¹¹ Привілей Агмета III Війську Запорозькому 1711 р. // Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. С. 378–379. Див. також: Костомаров Н.И. Руина. Мазепа. Мазепинцы: Исторические монографии и исследования. Москва, 1995. С. 766–768. Щоправда, В. Ульяновський датує цей документ травнем 1712 р., що виглядає більш логічним (див.: Ульяновський В.І. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. Київ, 1994. С. 448).

¹² Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (сторінки дипломатичної історії) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 134–135. Львів, 1924. С. 84–87.

Безперечно, документи, які публікуються у названому на початку нашої статті збірнику, уточнюють вже відомі знання про життя мазепинської еміграції, діяльність уряду П. Орлика, українську історичну і правову думку початку XVIII ст. та потребують докладного аналізу.

ТРАДИЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИХ ВІДНОСИН У 1640–1650-Х РОКАХ *

Попри помітний поступ сучасних українознавчих студій, дослідження геополітичного контексту міжнародних відносин Української козацької держави продовжує зберігати свою актуальність. На думку істориків, пріоритетність тут належить висвітленню відносин України з впливовими сусідами – Швецією, Річчю Посполитою, Османською імперією, Московією. Адже на той час центрально-східноєвропейську політику визначали саме ці «чотири могутні держави, які укладали союзи, контрсоюзи, великі й малі коаліції та воювали»¹, що помітно актуалізує вивчення паралельних та альтернативних російському вектору інших європейських перспектив зовнішніх устремлінь України. Особливо це стосується постпереляславського періоду вітчизняної історії, коли польська й татаро-османська альтернативи видавалися малоімовірними, а з промосковською орієнтацією виникало вже чимало ускладнень. Адже, як пише З. Когут, від Переяслава (1654 р.) і до початку XVIII ст. «козацька Україна брала участь у чотирьох війнах проти Московії»².

Перспективним напрямом зовнішньої політики України в даний період вважалася прошведська орієнтація українського політикуму, яка, хоч і не могла мати постійного й довготривалого характеру через несуміжність територій, все ж потребує глибокого аналізу. Так само потребує вивчення мотивація двосторонніх відносин у часи могутності Швеції та піднесення України за гетьманування Богдана Хмельницького й Івана Виговського. Щоб зрозуміти цю мотивацію, «потрібно ретельніше дослідити політику та цілі, які Швеція мала щодо України в той час, коли мережа політичних стосунків розширилася від Балтики до Чорного моря»³.

* Статтю написано за мотивами доповіді, опублікованої за виданням: Гурбик А.О. Традиція українсько-шведських відносин у середині XVII ст. // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. Київ, 2010. С. 381–404.

¹ Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. С. 16.

² Там само. С. 18–19.

³ Там само. С. 17–18.

Особливо важливими в даному аспекті бачаться участь Українського Гетьманату і Швеції у формуванні Раднотської коаліції, війні союзних армій проти Речі Посполитої у 1650-х роках та подальше укладення між гетьманом Іваном Виговським і королем Карлом X Густавом українсько-шведського Корсунського договору (від 6 жовтня 1657 р.) про військово-політичний союз.

Останніми роками спостерігаються певні досягнення в розробці проблематики участі України й Швеції в формуванні Віленської та Раднотської європейських систем (1656–1657 рр.). Деякою мірою було висвітлено й конкретні військово-політичні складові раднотської політики Чигирини загалом та українсько-шведських взаємин зокрема⁴. Однак

⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. Київ, 1995; Їх же. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997; Їх же. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ, 1999; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999; Їх же. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2003. С. 107–162; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Ч. 1. Львів, 1996; Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності: стосунки з Москвою та Варшавою: 1654–1665. Київ, 2001; Його ж. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. Київ, 1998; Її ж. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). Київ, 2003; Чухліб Т. Гетьмани та монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ; Нью-Йорк, 2003; Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків: Матеріали науково-теоретичного семінару. Київ, 1995; Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження). Київ, 2003; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ, 2003; Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович // Український історичний журнал. 1998. № 3–4; Його ж. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Вип. 7. Київ, 2000. С. 69–78; Його ж. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Київ, 2001. С. 34–37; Його ж. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П.Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 205–232; Його ж. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 315–334; Його ж. Україна і Трансільванське князівство в умовах війни Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16.IV.2005). Київ, 2006. С. 134–154; Його ж. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 р.) // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 6. Київ, 2006.

усебічне висвітлення й розв'язання названих проблем, детальне визначення мотивів, геополітичних розрахунків українського та шведського керівництва і шляхів реалізації взаємних зовнішньополітичних курсів у часи тектонічних воєнно-політичних зрушень у даному європейському регіоні все ще залишатиметься справою наступних поколінь істориків. І причини цього криються не лише в багатоаспектності порушених проблем, а й в об'єктивній багатогранності міжнародних відносин України з учасниками Раднотської системи – Швецією, Трансильванією, Бранденбургом, Литвою, Молдавією, Валахією. Загальна ж наукова значущість дослідження зазначеного блоку питань впливає також і з того, що у сусідніх історіографіях саме українським аспектам указаних сюжетів не завжди приділяється належна увага⁵.

С. 281–307; Його ж. Український гетьманат в умовах Віленсько-раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: історіографічний аспект проблеми // Там само. Вип. 8. Київ, 2008. С. 195–220.

- ⁵ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Lwów, (S. a.); Frost R. After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. Cambridge University Press, 1993; Samsonowicz H. Miejsce Polski w Europie. Warszawa, 1995. S. 137–138; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław; Warszawa, 1997. S. 108–109; Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach „potopu” 1655–1657. Przemyśl, 1999. 144 s.; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). 2000, № 134. Old. 801–848; Гебеи Ш. Первые сношения Б. Хмельницкого с Трансильванией // І. Мазепа та його доба. Ужгород, 2001; Varga B. Orosz-ukran konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovői békéig (1654–1667). Szeged, 2004. 159 old.; Gebei S. II. Rákóczi György Külpolitikája (1648–1657). Budapest, 2004. 249 old.; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. Москва, 2000. С. 31–46; Аугустинович К. Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Там же. С. 47–52; Кобзарева Е.И. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Там же. С. 53–80; Хаванова О.В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта // Там же. С. 133–150; Семенова Л.Е. Дунайские княжества в международном контакте в 50-е годы XVII в. // Там же. С. 115–132; Флоря Б.Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Там же. С. 9–23; Его же. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII в.: Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 2004. С. 160–174; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Там же. С. 90–107; Kotljarchuk A. In the Shadows of Poland and Russia: The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. Södertörns högskola, 2006. 347 s.

Загалом інтенсивні військово-дипломатичні відносини між Швецією та Україною в період Раднотської коаліції мали важливе значення для розширення кола міжнародного співробітництва та піднесення авторитету Українського Гетьманату в Європі. Плідна українсько-шведська співпраця у цей період не була несподіваною чи випадковою. Адже дипломатичні відносини між українськими козаками та правителями Швеції періодично активізовувалися, починаючи з 1620-х років*, коли Війську Запорозькому (особливо після Хотинської звитяги 1621 р.) відводилася помітна роль у геополітичних планах представників Протестантської ліги. Власне, на початку 1626 р. король Швеції Густав II Адольф (1611–1632 рр.) через своїх послів до Москви (Бремена та Унгерна) планував залучення й українських козаків до протиґабсбурзької коаліції, враховуючи антикатолицьке спрямування виступів в Україні⁶. Але Москва була не готова до реального союзу зі Швецією (через Деулінське перемир'я з Польщею 1618 р.), а її посередництво не посприяло шведсько-українському діалогу не лише в даний час, а й через півроку, коли Аксель Оксеншерна, канцлер Швеції (з 1612 р.), доручав відправленому до Москви О. Рубцову таки дістатися Запорожжя і провести переговори в Україні⁷.

Зовнішньополітичний курс Швеції у 1620-х роках фактично був прообразом зреалізованої через тридцять років Раднотської коаліції, оскільки одночасно навесні 1626 р. Густав II Адольф через свого посла Ф. Содлера вів переговори і з правителем Трансильванії Ґабором Бетленом (1613–1629 рр.) стосовно спільної (із залученням кримських татар та українських козаків) боротьби проти Речі Посполитої та Ґабсбургів. Але трансильванський князь, який претендував на польську корону (як і у часи Раднотської угоди 1656 р.), не поспішав долучати до

* Датування подається за юліанським календарем (т. зв. старим стилем). Різниця між останнім і григоріанським (т. зв. новим стилем) у XVII ст. становила 10 діб.

⁶ Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства. Москва, 1976. С. 179.

⁷ Щербак В. Украина в политических планах Швеции и Московского государства во второй половине 20-х – начале 30-х гг. XVII в. // Украина и соседние государства в XVII в. С. 192–193.

широких переговорів українську сторону⁸. Це було явною помилкою протестантських правителів, оскільки саме в той період загострилися стосунки польської влади з українським козацтвом, яке навесні 1627 р. навіть відмовлялося виконати наказ Сигізмунда III про воєнний похід проти шведів до Балтії⁹.

В наступному, 1628 р., дипломатичний хист шведського посла при трансильванському дворі Павла Страсбурга дав свої плоди, і Габор Бетлен реально задумався над опануванням польської корони за воєнної участі українського козацтва. Зокрема, князь Трансильванії з цього приводу твердив: «Саме тепер слід докласти зусиль, щоб козаки повстали проти Польщі при співучасті сусідів і під керівництвом якогось відомого й видатного вождя»¹⁰. Це загалом свідчило про прихильне ставлення європейських кіл до ідеї формування української державності під патронатом сусідніх монархів.

Із метою здійснення ідеї розширеної коаліції в 1629 р. Швеція активізувала переговори з Москвою, сприяючи реорганізації війська останньої (місія Александра Леслі) та сподіваючись відповідно на російські поставки збіжжя. А Габор Бетлен залучив до переговорного процесу константинопольського патріарха Кирила Лукаріса. Останній листовно звернувся до українського козацтва й відправив із Константинополя, разом із трансильванськими послами Ш. Талерраном й Ж. Русселем, архімандрита Філофея. Невдовзі ця дипломатична місія прибула до Москви. Однак перебування її в столиці Московії виявилось досить затяжним з огляду на звістку про смерть трансильванського князя, хоча, через вимушену перерву в переговорах з'явився проєкт нової коаліції (авторства Ж. Русселя) у складі Швеції, Трансильванії та Росії, що передбачав передачу польської корони Густаву II Адольфу. Для його узгодження трансильванські послы знову відбули до столиці Швеції. Філофей

⁸ Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). 1913. Т. 117–118. С. 65–74.

⁹ Акты Московского государства. Т. 1. Санкт-Петербург, 1890. С. 215; Щербак В. Украина в политических планах Швеции и Московского государства... С. 195–196.

¹⁰ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). Ч. 3. Т. 6. Киев, 1908. С. 28–29.

натомість не лише не зміг дістатися України, а й не спромігся надійно переправити патріаршого листа українській стороні¹¹.

Таке тривале узгодження позицій щодо нового союзу призвело до того, що його потенційні учасники розгорнули поміж собою змагання за вплив на українських козаків. Зокрема, під час повстання в Україні під проводом Тараса Федоровича (1630 р.) Москва планувала анулювати Деулінське перемир'я з Польщею й розпочати бойові дії в напрямку Києва, Смоленська, Полоцька та навіть уже було виправила до Переяслава для координації дій із козаками Г. Гладкого¹². Але замирення українських повстанців із поляками (Переяславська угода 29 травня 1630 р.) завадило цій операції.

У подальшому, незважаючи на обіцянку української сторони не контактувати з сусідніми монархами, козаки все ж приймали іноземних послів. Саме у серпні 1631 р. шведи організовують посольство П'єра Ладмірала та Жана де Грева в Україну. Згідно з інструкціями Ж. Русселя, сторони мали обговорити широке коло проблем, а для укладення остаточної угоди до Лівонії запрошувалася повноважна українська делегація. Головне, що хвилювало Густава II Адольфа, – це мати підтримку козацтва у війні проти Польщі, за що він готовий був гарантувати українській стороні «вольності» та обіцяв за службу високу платню¹³. Але ця дипломатична місія не досягла поставлених цілей, оскільки її шлях пролягав територією Московської держави, а там до послів приєдналися і її представники. Тому на козацькій раді українській стороні було зачитано два послання: грамоту царя з пропозицією служби та згадану шведську інструкцію (Ж. Русселя). Допоки козаки кілька днів радилися щодо вислужених пропозицій, до старшого реєстровців І. Кулаги надійшло прохання від коронного гетьмана С. Конєцпольського про затримання послів Швеції (московських представників безперешкодно відпустили додому). І хоча невдовзі Ладмірал і де Грев були звільнені й повернулися у Стокгольм, усе ж їхня місія не дала швидкого результату, оскільки старшина реєстрового

¹¹ Ванштейн О.Л. Россия и Тридцатилетняя война 1618–1648 гг. Москва, 1947. С. 97; Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. С. 95; Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции... С. 246.

¹² Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. Київ, 1989. С. 28–43.

¹³ Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. С. 89; Щербак В. Украина в политических планах Швеции и Московского государства... С. 198–199.

козацтва не наважувалася порушити Куруківську (1625 р.) та Переяславську (1630 р.) угоди з Річчю Посполитою, що в подальшому й підтвердилося участю українських козаків саме на боці Польщі (походи на Стародуб, Путивль, Смоленськ) у московсько-польській війні 1632–1634 рр.¹⁴

У 1650-х роках українська гетьманська влада встановлює більш тісні контакти зі стокгольмським двором та обговорює зі шведською стороною можливість спільних воєнних дій проти Речі Посполитої. Про це, зокрема, сповіщав сам Б. Хмельницький у листі до московського царя від 18 травня 1655 р.: «Відомо чиним, що ми більше чотирьох років з Кристиною, королевою шведською, мали відносини»¹⁵. Тому цілком слушним є зауваження польського історика Я. Качмарчика, що Б. Хмельницький «уже в червні 1652 р. міг здогадуватися навіть про деталі воєнних планів, що готувалися по той бік Балтики»¹⁶. Український гетьман ще 30 травня отримав зі Стокгольма листа, в якому Г. Радзейовський радив йому «до Ракоці послати, щоб з ним поєдналися і щоб і він від вас не відступився. А ті шведські війська, які б пішли через Інфлянти, пішли б просто до Білої Руси, до Могилева і простіше б із Військом Запорозьким могли зноситися, ті ж, які б пішли в Пруссію, пішли б просто до короля, і так В[аша] М[илість] вся Україна для Війська Запорозького була б звільнена за короткий час»¹⁷.

Тому, враховуючи спільні інтереси та реальну можливість залучення для війни з Польщею військової потуги Швеції, Б. Хмельницький намагався надалі поглибити діалог зі Стокгольмом. Із цією метою навесні 1653 р. він доручив українському посольству К. Бурляя й С. Мужиловського, що відбувало до Москви, продовжити, за згодою останньої, дипломатичну місію до Швеції, а за можливості й установити прямі контакти з королевою Кристиною (1644–1654 рр.). Про важливість для України подальшої подорожі її посольства свідчили численні попередні звернення Б. Хмельницького до високих московських бояр та ієрархів. Але російська сторона нічого й чути не хотіла про подібні наміри, а тому,

¹⁴ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни... С. 41–43.

¹⁵ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657. Київ, 1961. № 304, 313, 315. С. 418–420, 426–428, 429.

¹⁶ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996. С. 293.

¹⁷ Там само. С. 293–294.

протримавши у себе українських посланців кілька місяців, не пропустила їх до Стокгольма¹⁸.

У сфері українсько-шведських дипломатичних відносин однією з серйозних перепон у цей період була саме позиція Москви, яка вселяло перешкоджала подальшому взаємному зближенню українців і шведів. Тому українська сторона почала вишукувати альтернативні московським шляхи для контакту зі стокгольмським двором. Зрештою, за сприяння Г. Радзейовського, у червні 1654 р. до Б. Хмельницького в табір під Білою Церквою прибув посланець королеви Кристини Данило Колугер із цілком конкретними пропозиціями Швеції про відкриття другого фронту проти Польщі у Пруссії та Лівонії й подальшу координацію спільних дій. Це була чи не найкраща новина для гетьманського уряду за останній час, оскільки при її реалізації Польща мусила б перекинути чимало військ на шведський фронт. Тому Б. Хмельницький сповіщав до Москви: «...тепер супроти неприятелів ляхів війська королеви шведської нам на допомогу йти мають, з багатьма рятями, 80 000 людей, через Пруси і Лифлянти»¹⁹.

Цього разу, відправляючи 8 липня 1654 р. українсько-шведську дипломатичну місію до Стокгольма, Б. Хмельницький уже враховував можливу протидію Москви, а тому, демонструючи відкритість, ознайомлював із деталями переговорів і російську сторону²⁰, а також дуже наполегливо прохав про підтримку його ініціатив уже не лише бояр, а й самого царя Олексія Михайловича²¹.

Чим завершилося зазначене посольство, достеменно невідомо, але цілком очевидно, що в даний період Український гетьманат у відносинах зі Швецією вже не лише намагався утримувати останню від плідних перемовин та союзу з Польщею, а й переводив стосунки зі Стокгольмом у конкретну площину планування спільних воєнних операцій на польському фронті. Тому, навіть попри невизначену позицію Москви щодо залучення армії Швеції для ведення «польської

¹⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. С. 398–403; Їх же. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. Київ, 1994. С. 158–161.

¹⁹ Документи Богдана Хмельницького... № 268. С. 369–371.

²⁰ Там само. С. 370.

²¹ Там само.

війни», українське керівництво провадило активний зовнішньополітичний діалог на шведському напрямку.

Навесні 1655 р. до гетьманської столиці у черговий раз прибуло посольство Карла X, яке передало листа від свого правителя й запевнило українську сторону в рішучості короля розпочати наступ на польському театрі бойових дій²². А Б. Хмельницький 18 травня 1655 р. знову був змушений прохати Москву не чинити перепон обміну посольствами зі Швецією, переконуючи царя у правильності зазначених кроків²³. Але всі зусилля виявилися марними. Москва не лише офіційно відмовилася пропустити українсько-шведське посольство до Стокгольма, а й висловила своє роздратування активністю Чигирин. У царському листі (23 червня 1655 р.) сповіщалося про «непристойність» таких нібито поспішних кроків Б. Хмельницького, допоки свою місію у Швеції не здійснять московські посланці. Все це значно загальмувало українсько-шведський діалог, і в подальшому гетьман навіть змушений був вибачатися перед Карлом X із цього приводу: «Ми одразу ж відправили pana абата в Литву разом з полковником ... Бурляєм, але москвитяни відмовили їм у пропуску»²⁴.

Опинившись у такій ситуації, Український гетьманат, очевидно, почав пошук альтернативних каналів відносин із Карлом X і про нові посольства до Швеції вже не повідомлялося до Москви. Саме за умов секретності та новим маршрутом проходила дипломатична місія Данила Колугера та українського посла полковника Івана Тафларі, яку Б. Хмельницький відправив десь у липні – першій половині серпня 1655 р.²⁵ Місія рухалася «через Валахію, Молдавію й Туреччину», а тому на тривалий час затрималася в дорозі²⁶.

Такою ж була мотивація гетьмана, коли він під час західного походу уникав захоплювати укріплені Кам'янець, Львів та інші міста, щоб «не допустити у фортеці московські гарнізони», тому що бажав, «щоб ця сторона й прохід (до шведів – А. Г.) залишалися вільними від москвитян»²⁷.

²² Там само. № 313. С. 427.

²³ Там само.

²⁴ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 30. С. 92.

²⁵ Документи Богдана Хмельницького... № 325. С. 438–440; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 24. С. 77–78.

²⁶ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 30. С. 92.

²⁷ Там же. С. 86–92.

А на перспективу українська сторона взагалі пропонувала Швеції встановити постійний дипломатичний канал для систематичного обміну інформацією. Для цього Б. Хмельницький радив шведам їхнього «куратора» українського зовнішньополітичного напрямку «Радзейовського ... облаштувати в такому місці, щоб ми могли з ним з'єднуватися й радитися, оскільки його поради завжди були корисними і ми йому усім зобов'язані»²⁸. На осінь 1655 р. таким опорним пунктом для українсько-шведських відносин бачилася Кам'янець-Подільська фортеця²⁹. Також для забезпечення безперебійного двостороннього спілкування і швидкого виходу на остаточний варіант широкої угоди планувалося всіляко сприяти керівникам переговорних делегацій – «пану Радзейовському та пану Виговському, канцлеру запорозькому, для нашого договору»³⁰.

Десь наприкінці серпня 1655 р. у ставку українського гетьмана під Кам'янцем-Подільським прибув посланець Карла X Александр Юлій Торкват, який теж подолав чимало перешкод на своєму шляху³¹. Зважаючи на такі обставини, основну й важливу інформацію посольства передавали в усній формі, а в листах сповіщалися лише загальні речі та натяки. Але навіть останніх достатньо, щоб назвати місію Торквата знаковою. Перш за все вона відбувалася за умов вступу Швеції у війну (8 липня 1655 р.) проти Польщі, а тому у відповідь (очевидно, на прохання шведів) український гетьман пообіцяв полишити «здобування міст і навіть облогу Кам'янця» та стрімко рушити «до Львова, щоб звільнити його без зволікань»³². Яке значення (військове чи політичне) мало таке узгоджене ведення війни, достеменно невідомо. Це могла бути проста стратегічна координація воєнних зусиль, щоб одночасним наступом деморалізувати супротивника, а можливо, сторони вже попередньо домовилися про те, що західноукраїнський регіон відійде до Війська Запорозького. Попри все, очевидним було обопільне бажання максимально зблизити шведський та український театри бойових дій і встановити тісніші контакти. Загалом

²⁸ Там же. С. 90.

²⁹ Там же. С. 91.

³⁰ Там же. С. 90–91.

³¹ Документи Богдана Хмельницького... № 325. С. 439; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 24. С. 77–78.

³² Документи Богдана Хмельницького... № 325. С. 438–439.

Б. Хмельницький був, можна сказати, окрилений проведеними переговорами, що все ж свідчило про досягнення згоди з важливих питань двосторонніх відносин³³. Посольство Торквата та українська делегація у зворотний бік на цей раз вирушили вже через Львів, хоча відповідні листи Б. Хмельницького знайшли Карла X лише на початку жовтня 1655 р. в районі Кракова³⁴.

Слід зазначити, що у цілому військово-політична ситуація для України після укладення Переяславсько-Московського договору з Росією (1654 р.) була оптимістичною. Відкривалися нові, насамперед мілітарні можливості у вирішенні важливих завдань: завершення переможної кампанії проти Речі Посполитої та реалізації ідеї соборності Української держави. Актуальним політичним завданням також було якнайшвидше врівноваження значно ускладненої для України в допереяславський період геополітичної ситуації й активізація спільних із Московією воєнних операцій. Проте російська сторона не поспішала погодитися перенести основний театр бойових дій із смоленсько-білоруського напрямку в Україну. Тому вдатися до активного наступу проти об'єднаних польсько-татарських військ Б. Хмельницький зміг лише на початку 1655 р., коли все ж підійшли московські полки.

Наступне успішне звільнення Брацлавщини (травень 1655 р.), просування на Львів, його облога та поява українських підрозділів на Західній Галичині, а також успіхи на північному сході (з прилученням до козацької держави Стародубщини, Кричевського й Бихівського повітів) надавали вповні реальних обрисів ідеї соборності України³⁵.

Інше стратегічне завдання – розгром військ Речі Посполитої – теж мало неабиякі позитивні для України перспективи, оскільки 8 липня 1655 р. у війну проти Польщі вступила Швеція, повівши наступ двома основними напрямками: на Малопольщу (фельдмаршал А. Віттенберг) і на Жмудь (Магнус Де ла Гарді). Польський король Ян II Казимир, програвши кілька битв, відступив до Кракова (вересень 1655 р.) і поселився у Вавельському замку, але, внаслідок стрімкого підходу армії короля Швеції Карла X Густава, змушений був залишити місто на київського каштеляна

³³ Там само. С. 439–440.

³⁴ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 30 . С. 92; Документи Богдана Хмельницького... № 325. С. 439–440.

³⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... С. 85–88.

С. Чарнецького (із залогою 2200 вояків) і відбув на Шльонськ (у Глогувек). Річ Посполита, таким чином, опинилася на межі катастрофи, і не лише воєнної, а й загальнонаціональної, оскільки 25 липня 1655 р. шляхта Великопольщі капітулювала, а 17 та 20 жовтня в Кейданах (Жмудь) було укладено шведсько-литовські угоди, які фактично анулювали польсько-литовську унію. Крім того, у вересні 1655 р. шведи захопили Варшаву, а 19 жовтня капітулював Краків. Тож майже всю Польщу й частину Литви «залили хвилі» шведського «потопу» (частину Великого князівства Литовського займали московські війська). Крім того, Карл X у січні 1656 р. змусив прусського електора Фрідріха Вільгельма Гогенцоллерна укласти зі Швецією військову угоду й виправити проти Польщі 8-тисячну армію³⁶.

За таких умов Річ Посполита фактично стояла на краю прірви через неможливість одночасного ведення війни з двома коаліціями: українсько-російською та шведсько-бранденбурзькою. Але водночас указані військово-політичні союзи (в т. ч. й створений після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р.) не лише порушили усталену рівновагу сил у даному регіоні Європи, а й водночас привели в дію механізми утворення нової геополітичної ситуації: Туреччина відмовилася від попередніх декларацій на підтримку Б. Хмельницького; Крим, опинившись у сусідстві з потужним військовим альянсом, пішов на союз із Польщею, як, власне, і Трансильванія, Молдавія та Валахія, що й надалі залишалися у сфері політичних інтересів Речі Посполитої. Таким чином, Переяславсько-Московська система не лише відкривала Україні певні можливості, а й призводила до помітних зовнішньополітичних ускладнень, на які Чигирин був готовий свідомо погодитися взамін на активну військову допомогу Москви.

Наступні військово-політичні події (1655–1656 рр.) засвідчили про появу інших негативних для України зовнішньополітичних обставин, насамперед зростання напруження у відносинах зі Швецією, яка досить різко вимагала у Б. Хмельницького вивести війська з Галичини (щодо котрої в Карла X були особливі плани), а також призупинення воєнної активності Москви та малозрозуміле для Чигирина зближення останньої з польською стороною.

³⁶ Topolski J. Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795). Poznań, 1994. S. 476–482; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. S. 108–109.

Різка зміна зовнішньополітичного курсу Кремля від війни до союзу з Варшавою, спрямованого проти Швеції, простежується вже наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. Московська дипломатична служба розпочала активний діалог із польською стороною й тими литовськими політиками, які не схвалили союз великого гетьмана литовського Я. Радзивілла з Карлом X. Одним із найвпливовіших серед них був польний гетьман і підскарбій литовський В.К. Госевський. І вже 17 травня 1656 р. Росія оголосила Швеції війну³⁷.

Тому в 1656 р. гетьман України основний акцент у зовнішній політиці переніс від простого поліпшення відносин із потенційними союзниками до оформлення антипольської коаліції з метою воєнної перемоги над Річчю Посполитою без сприяння Росії. Особливо активізувався такий курс України на початку літа 1656 р., коли царською грамотою було офіційно повідомлено про підготовку російсько-польського миру. Не маючи змоги переконати Москву не йти на союз із Польщею, український гетьман прагнув хоча б добитися участі української делегації в російсько-польських переговорах³⁸. Як свідчить аналіз джерел, поставлена у скрутне становище польська сторона дійсно була готова йти на значні поступки, а польські комісари в Немежі отримали королівські інструкції будь-якою ціною «заспокоїти» Україну, навіть визнавши за нею окрему державність на Подніпров'ї³⁹.

Але нерозважливі кроки Москви – недопущення української делегації до російсько-польських перемовин у Вільні; замовчування російською стороною умов підписаного 24 жовтня 1656 р. перемир'я; заборона українським військам переходити «лінію України» – розвіяли сподівання Б. Хмельницького на повернення західних територій з допомогою Росії. Тому всі зусилля українського гетьмана та його дипломатії були спрямовані на пошук потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі.

³⁷ Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-х – 60-х гг. XVII в. Андрусовское перемирие 1667 г. Саратов, 1960. С. 40–41; Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. Москва, 1987. С. 177; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. S. 125.

³⁸ Документи Богдана Хмельницького... № 380. С. 501–502.

³⁹ Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. S. 125–126.

У першій половині 1656 р. особливо активізувалися дипломатичні відносини між Україною та Молдавією й Валахією. Проте найбільш інтенсивними впродовж того року стали українсько-трансильванські зв'язки, що свідчило про остаточну зміну зовнішньополітичного курсу князя Д'єрдя II Ракоці – від нейтралітету (якого він дотримувався в 1654 і 1655 рр.) до доброзичливих взаємин (перші їх паростки з'явилися з листами трансильванського князя та посольством Стефана Люца до Б. Хмельницького влітку 1655 р.). Пояснення цьому крилося, як слушно зазначав М. Грушевський, у прагненні Д'єрдя II Ракоці отримати військову допомогу для боротьби за польську корону та бажанні створити козакам підґрунтя для відходу від Росії (оскільки українська сторона взамін отримувала б реального союзника для боротьби з Польщею)⁴⁰.

У 1656 р. (тобто до часу початку бойових дій Раднотської коаліції проти Речі Посполитої) у відносинах України зі Швецією переговорний процес не пішов далі узгодження позицій і не втілювався в конкретну угоду. Найбільшою перешкодою до її підписання була непоступливість шведської сторони в головному для України територіальному питанні. Восени 1655 р. Швеція визнавала за Б. Хмельницьким лише Запорозжя та Лівобережжя України. У 1656 р. посольство Г. Веллінга хоча й називало Україну «вільною державою», але лише в межах Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств. І навіть у січні 1657 р., коли в похід на Польщу Б. Хмельницький уже реально відправив багатотисячний український корпус, Г. Веллінг заявив у Чигирині про визнання Швецією Української держави лише у складі названих трьох воєводств, замовчуючи долю західноукраїнських земель⁴¹.

Кінцевим етапом у створенні нової антипольської коаліції стало укладення в угорському місті Радноті (тепер Єрнут, Румунія) 26 листопада (6 грудня за н. ст.) 1656 р. шведсько-трансильванського договору. Останній виявився прямим наслідком і відповіддю його

⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997. С. 1183–1184; Бутич І. До історії українсько-трансильванських взаємин (1648–1656) // Архіви України. 1966. № 3. С. 62–71.

⁴¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 154–162, 167–170, 202–206; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. // Український історик. 1973. № 3–4. С. 130; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. Т. 154. Львів, 1937. С. 46–47.

учасників на підписаний за місяць до цього польсько-московський Віленський трактат. Новостворена таким чином Раднотська система передбачала спільну війну коаліційних сил проти Речі Посполитої з подальшим розподілом її земель між Швецією, Бранденбургом, Трансильванією, Україною та виділенням осібного князівства для Богуслава Радзивілла. Для Карла X Раднот, таким чином, став відповіддю на укладений у Вільні польсько-московський союз. Д'єрдь II Ракоці ставив собі за мету коронуватися польською короною, а Україна і Бранденбург – унезалежнитися від цієї ж корони. Такі кардинально відмінні мотиви учасників коаліції з самого початку приховували загрозу її монолітності, хоча у цілому Раднотська система юридично закріплювала визнання в Європі незалежної Української держави в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Що стосувалося Західної України, її доля мала остаточно визначитися пізніше, після додаткових шведсько-трансильвансько-українських консультацій⁴².

Б. Хмельницький, вступаючи в нову антипольську коаліцію та зважаючи на непоступливість шведської і трансильванської сторін навіть на переговорах, остаточно не поривав із Москвою й намагався завуалювати перед останньою склад та мету походу українського корпусу в союзі з Д'єрдем II Ракоці та Карлом X⁴³. Отримавши напутні інструкції, українські війська під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича вирушили в похід із Чигирини «після Миколиного дня» (6 грудня за ст. ст.) 1656 р. Мобілізація українського війська набула значного розмаху. На початок 1657 р. вона охопила значно більшу територію, ніж вказані у джерелах три полки Війська Запорозького (Київський, Переяславський, Білоцерківський). Адже Б. Хмельницький одночасно готував війська й для оборони південних рубежів від можливого татарського вторгнення⁴⁴.

Паралельно із західним та південним напрямками Б. Хмельницький провадив значну військово-політичну активність і на північному

⁴² Kubala L. Wojna brandenburska... S. 132; Samsonowicz H. Miejsce Polski w Europie. S. 137–138.

⁴³ Крип'якевич І.П. Історія України. Львів, 1990. С. 181; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... С. 13.

⁴⁴ Акты Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). Т. 8. Санкт-Петербург, 1875. № 46. С. 394–395.

сході. Про це свідчили на початку 1657 р. масштабні військові приготування українського гетьманського уряду в Білорусі⁴⁵, куди для посилення залог було направлено додаткові козацькі підрозділи, які й допомогли в подальшому І. Нечаю щільно обложити Старий Бихів і домогтися його швидкої капітуляції (січень – початок лютого 1657 р.)⁴⁶.

Проте пріоритетним з військово-стратегічного погляду для України в даний період, безперечно, був західний похід у складі військ Раднотської коаліції⁴⁷. Загальне командування покладалося на наказного гетьмана Антона Ждановича, а також на полковників Івана Богуна, Ференца Раца, Сулименка та інших козацьких ватажків. Причому число учасників походу у складі українського корпусу постійно зростало за рахунок загонів добровольців – «охотників» – і, зрештою, досягло 20 тис.⁴⁸

Подолавши значні перешкоди на марші, який відбувався за надзвичайно складних кліматичних умов, українські війська об'єдналися з союзниками поблизу Перемишля (лютий 1657 р.)⁴⁹ і, завдавши чималих руйнувань польським містам і селам, у середині березня підійшли до давньої столиці Польщі – Кракова*. Тут їх зустрів командир шведської залоги генерал Віртз. Менші підрозділи трансильвансько-українського війська опанували прилеглі до Кракова міста⁵⁰. Саме здобуттям Кракова завершився перший етап походу коаліційних військ під проводом Ракоці і Ждановича проти армії Яна

⁴⁵ Там же. С. 393–394.

⁴⁶ Акты ЮЗР. Т. 3. Санкт-Петербург, 1861. С. 576–579, 589–590, 599; Крип'якевич І.П. «Вольний порт» у Старому Бихові 1657 р. // Записки Історичної секції Всеукраїнської академії наук. Т. 32: Науковий збірник за рік 1929. Київ, 1929. С. 92–96; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1257–1277; Горобець В.М. Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998. С. 40–46.

⁴⁷ Акты ЮЗР. Т. 8. № 46. С. 393–395.

⁴⁸ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 79. Оп. 2. Д. 99. Л. 1; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. С. 55.

⁴⁹ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki Historyczne. Т. XI. Londyn, 1960–1961. S. 99.

* Краків перебував у руках шведів із жовтня 1655 р., коли С. Чарнецький підписав капітуляцію.

⁵⁰ Dzieje Krakowa. Т. 2: Kraków w wiekach XVI–XVIII. Warszawa, 1984. S. 371, 385; Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) С. 34–47.

Казимира. Союзники за 59 днів пройшли від Тарнавки понад 400 км, долаючи складні річкові перешкоди (Стрий, Дністер, Сян, Віслок, Дунаєць, Вісла)⁵¹.

Московський цар, не маючи змоги відвернути похід коаліційних трансильвансько-українських військ на Польщу, вимушений був погодитися із цією несподіваною й сміливою зовнішньополітичною акцією українського уряду. Загалом, зберігаючи шанобливий тон, гетьман України вже постфактум доводив до царського відома інформацію про ведення війни проти Речі Посполитої на території останньої. Тоді московський уряд, видається, досить явно побачив свої зовнішньополітичні прорахунки. І не випадково в російській історіографії наявні трактування польсько-російської Віленської угоди як «дипломатичної поразки Росії»⁵².

Наступний етап війни військ Раднотської коаліції проти Речі Посполитої розпочався 20 березня 1657 р. Саме в цей день союзні сили вирушили з Кракова на з'єднання зі шведською армією. Остання під командуванням Карла Х Густава, залишивши деякі загони у Пруссії, стрімким маршем рушила на південь, де на початку квітня з'єдналася з коаліційними військами неподалік від Сандомира. Після тривалих нарад було вирішено спільно просуватись до Бреста. 11 квітня 1657 р. шведсько-трансильвансько-українські війська поблизу Завихоста форсували Віслу, опанували Люблін, Подльодув, Мінськ, Венгрів і Городок. Брест капітулював 13 травня 1657 р. Перебування українського корпусу А. Ждановича на Берестейщині було використане для переговорів зі шляхтою Пінського повіту, яка того ж дня прийняла рішення щодо встановлення союзу із Військом Запорозьким. Подібна дипломатична робота велася на Волині, Мозирщині, Турівщині⁵³. Зазначені кроки, спрямовані на розширення територіальних надбань, провадилися українською стороною без

⁵¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 2. Д. 99. Л. 1; Półćwiartek S. Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mīt a rzeczywistość // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Львів; Люблін, 1996. С. 87; Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego. S. 101–103.

⁵² История внешней политики России. Конец XV–XVII в. Москва, 1999. С. 312.

⁵³ Архив ЮЗР. Ч 3. Т 6. № 102. С. 298; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Київ; Відень, 1920. С. 11–17, 201–202, 228; Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657 рр.). С. 74–75.

узгодження із правителем Швеції, якому стало очевидно, що без поступок у територіальному питанні про тісний союз з Україною не може бути й мови.

У подальшому, незважаючи на певні суперечності в таборі союзників та несподіваний відхід за Віслу Карла X (з основним своїм військом), із Бреста було вирішено йти походом на Варшаву. Марш українсько-трансильванські війська розпочали 15 травня, маючи у своєму складі лише шведський корпус генерала Стенбока (3 тис.), і вже 4 червня, подолавши майже 300 км, союзні армії оточили Варшаву, яка капітулювала 7 червня 1657 р. Не маючи надії на швидке повернення на польський театр воєнних дій Карла X*, з намаганням шведського корпусу Стенбока відійти з-під Варшави, союзники вирішили 13 червня залишити польську столицю. 19 червня українсько-трансильванська армія дісталася Сандомира, а наступного дня, переправившись через Віслу, взяла курс на Україну⁵⁴.

Тим часом Б. Хмельницький у Чигирині докладав максимум зусиль для дипломатичного забезпечення та прикриття з південного заходу воєнних дій Раднотської коаліції в Польщі. Українське посольство, яке 12 травня 1657 р. прибуло до Стамбула, завірило турецьку сторону, що Україна не має жодної справи ані зі Швецією, ані з Трансильванією та буде й надалі залишатися під протекцією Туреччини і у приязні з Кримським ханатом. У відносинах із Росією гетьман України продовжував дотримуватися лінії на дискредитацію політики польської сторони, обґрунтовуючи цим самим необхідність продовження війни проти Речі Посполитої⁵⁵. В подальшому на російсько-українських переговорах було

* У подальшому Карл X Густав напав на Данію з півдня, восени 1657 р. оволодів усією Ютландією й наступного року примусив данців до мирного договору в Роскілле, за яким Швеція здобула нові території. Згодом, прагнучи повністю окупувати Данію, він знову оголосив їй війну. Після невдалої спроби захопити Копенгаген, під час засідань риксдагу, скликаного в Гетеборгу, доти цілком здоровий король несподівано занедужав і в лютому 1660 р. помер.

⁵⁴ Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.), № 1656. S. 257–258, 260–261. Архівні документи Бібліотеки Музею ім. князів Чарторийських у Кракові (спр. № 1656) ми використовували за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві (мкф № 16460); Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655–1657 // Polska w okresie drugiej wojny Północnej 1655. T. II. Warszawa, 1957. S. 237–257; Dzieje Warszawy. T. 2: Warszawa w latach 1526–1795. Warszawa, 1984. S. 185; Kubala L. Wojna brandenburska... S. 159, 164–165.

⁵⁵ РГАДА. Ф. 229. Оп. 1. Д. 21. Л. 13–15.

відверто заявлено про об'єднання українського війська Ждановича з арміями Ракоці та Карла X для війни проти Яна Казимира.

Навесні 1657 р. шведська сторона приступила до підготовки нової дипломатичної місії, оскільки отримала відомості від свого посла Г. Веллінга про невдале завершення попередніх переговорів з Україною. Карл X Густав 6 та 10 квітня написав листи до Б. Хмельницького та видав вірчі грамоти й підкореговані інструкції своєму послу Г. Лілієкрони⁵⁶. Означене посольство мало негайно вирушити через Трансильванію й Молдавію до української столиці, а згодом і до Криму. У Чигирині шведський посол уповноважувався домагатися оперативного узгодження основних положень та укладення українсько-шведського військово-політичного союзу. Для цього він мав представити вірчі грамоти й підтвердити свої повноваження, а за потреби скріпити договір ще й власною присягою та навзаєм вимагати хресного цілування в української сторони. Суть планованої угоди полягала в координації політичних зусиль та об'єднанні військових сил обох держав для подальшої війни проти Речі Посполитої й інших спільних недругів. Шведська сторона прохала українського гетьмана без зволікання виправити на польський театр бойових дій додатково (крім корпусу А. Ждановича) ще 20–30 тис. вояків під пряме командування короля Карла X Густава. Підкреслювалася безпідставність оголошення війни з боку Росії Швеції і цим ілюструвалася непередбачуваність політики Москви та можлива небезпека з боку останньої й для України, особливо після укладення російсько-польської Віленської угоди (24 жовтня 1656 р.), що могло знову призвести до підпорядкування України полякам. Загрозливим також називалося включення до царського титулування українських територій і загальне несприйняття Росією існування «вільного народу». Тому шведська сторона домогалася організації походу супроти Росії з боку українських підрозділів або ж Кримського ханату. Якщо ж це не вдасться, то українські, молдавські та валаські війська мали всіляко стримувати татарські орди від походу на допомогу польському королю й тим самим прикривати з тилу воєнні операції сил Раднотської коаліції в Польщі. В головному для української

⁵⁶ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 223–277; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1394–397.

сторони територіальному питанні Швеція готова була підтримувати всі обґрунтовані домагання гетьмана, відстоюючи його інтереси навіть перед своїм союзником – трансильванським князем.

У червні 1657 р. до Чигирина прибуло шведське посольство Г. Лілієкрони, якому було наказано «вести переговори зі згаданим генералом Хмельницьким і Військом Запорозьким про найтісніший союз та укладення останнього»⁵⁷. Основною умовою угоди мало бути насамперед військове співробітництво. Карл X прохав, щоб Україна відправила «незалежно від посланої для князя Ракоці козацької військової сили ще 20 000 або 30 000 чоловік до Бреста ... і потім за наказом короля ці війська могли б бути направлені проти москвитян або поляків»⁵⁸. Самому ж Б. Хмельницькому пропонувалося бути посередником у переговорах із Москвою про її замирення зі Швецією. Шведська сторона була готова за це «поступитися на користь Москви полоцьким та вітебським воєводствами по р. Двіну, які вона умовилася із своїми (раднотськими – А. Г.) союзниками отримати для себе і шведської корони за польську війну»⁵⁹. У протилежному разі українській стороні пропонувалося спробувати силою схилити Москву до подібного рішення, і при цьому Б. Хмельницький зможе «звільнити Київ і всі свої землі від московських гарнізонів, а якщо забажає мати спільну лінію сполучення зі Швецією, то найлегше встановити її через Смоленськ»⁶⁰. Тим самим Карл X надавав українській стороні ідеологічне обґрунтування необхідності розриву з Москвою: «...через те, що росіяни зробилися владиками Польщі», то вони перш за все захочуть «приборкати козаків і перетворити їх на рабів; оскільки достеменно відомо, що москвитяни не можуть терпіти вільного народу, і хоча легко привабили його до підлеглості завдяки спільності віри, але можуть і проти нього ж затівати зло»⁶¹.

Хід подій, аргументація та логіка шведської сторони загалом були досить вагомими, і тому Карл X вимагав від свого посольства докласти зусиль, «лишень би козаки вступили зі шведською короною в тісний та

⁵⁷ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 94. С. 223–277.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же. С. 260.

⁶¹ Там же. С. 257.

письмовий союз на вище зазначених умовах», а також щоб присяга української сторони та «записи були скріплені хресним цілуванням у присутності посла»⁶². Крім того, передбачалося, щоб «Хмельницький видав принаймні таку ж декларацію й асекурацію навзаєм отриманій від (шведського – А. Г.) короля»⁶³. Але загалом, незважаючи на певні територіальні обіцянки для України в Білорусі, позиція Швеції в територіальному питанні не посунулася. І це було чи не головною причиною відкладення остаточного рішення, оскільки Карл X передбачав лише згодом підключити до переговорів Трансильванію: «щоб Хмельницький негайно відправив ... уповноваженого, який міг би тут остаточно укласти союз* і домовитися із князем Ракоці про всі не вирішені ще справи»⁶⁴.

На основному ж театрі бойових дій у другій половині червня 1657 р. відступ трансильвансько-української армії відбувся повз Замостя на Гребенне і Магерів. Саме в цьому регіоні розпочалися перші серйозні сутички з переслідувачами – військами С. Чарнецького. В таких досить непростих умовах Д'єрдь II Ракоці дедалі більше втрачав контроль над своєю армією та віру у власні сили й шукав щонайменшої нагоди для замирення з польським королем. Тому, критично проаналізувавши ситуацію та пересвідчившись, що переговори Ракоці про здачу полякам ідуть повним ходом, керівники українського корпусу А. Жданович, Ю. Немирич та інші полковники 12 липня вирішили залишити трансильванське військо з його князем і відступити в Україну⁶⁵. В останньому переході відстань від Варшави до Меджибожа майже у 600 км трансильвансько-українські війська пройшли за 30 днів⁶⁶. І в той час, як

⁶² Там же. С. 263.

⁶³ Там же. С. 223–277.

* Оптимізація подальшого переговорного процесу між Україною та Швецією відбулася після завершення війни Раднотської коаліції проти Польщі й була пов'язана з активною діяльністю Ю. Немирича. А перший реальний союзний договір сторони змогли укласти лише у жовтні 1657 р. за гетьманування І. Виговського. Основні його положення таки враховували головну вимогу України про включення до її складу західних земель (по р. Вісла), а також Берестейського та Новогрудського воєводств Великого князівства Литовського.

⁶⁴ Там же. С. 264.

⁶⁵ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego. S. 108; Kubala L. Wojna brandenburska... S. 175; Жерела до історії України-Руси. Т. XII. Львів, 1911. С. 500–501.

⁶⁶ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego. S. 108.

козацький корпус А. Ждановича зумів гідно вийти з непростої ситуації, виконати наказ Б. Хмельницького і повернутися у середині липня 1657 р. в Україну, трансильванський князь погодився на ганебні умови капітуляції, хоча мав реальні шанси зберегти свою армію та з честю завершити цей етап війни.

Після успішного завершення першого раунду українсько-шведських переговорів, які розпочалися 12 червня 1657 р. у гетьманській столиці Чигирині, 21 червня генеральний писар Війська Запорозького І. Виговський відправив королю Карлу X Густаву листа*. Як відомо, того ж дня свого листа до нього надіслав і гетьман Б. Хмельницький, який високо оцінив рівень двосторонніх відносин та підтвердив непохитні наміри української сторони щодо подальшого зближення зі Швецією, але попереджав про деяку вимушену затримку із прийняттям остаточного рішення через наступ на Україну татарського війська. У цьому ж руслі було написано й згаданого листа І. Виговського, який через хворобу гетьмана був керівником переговорної групи від України зі шведським посольством. До того ж посол Г. Лілієкрона привіз також особисте послання Карла X Густава й до самого генерального писаря. Тому І. Виговський дякував монархові Швеції за таку увагу й демонстрував готовність до налагодження взаємної військово-політичної співпраці («сформувати соборне воїнство») та укладення українсько-шведської угоди.

В листі зазначалося, що переговорний процес загалом просувається належними темпами завдяки активності послів Г. Лілієкрони та Данієля Олівеберга, але для остаточних висновків і рішень Україні ще потрібно залагодити воєнне протистояння та завершити переговори з татарами. Також генеральний писар повідомляв шведській стороні, що для затвердження напрацьованих договірних положень необхідно буде винести їх на розгляд козацької ради, а зібрати останню нелегко через виправу багатьох старшин супроти татар. Потребували узгодження й інші аспекти двосторонніх відносин: Україну найбільше турбували її територіальні надбання та шведські гарантії щодо останніх, а Швецію – термінова відправка українських військ (20–30 тис.) на польський театр бойових дій, що не могло бути виконане негайно через ту ж таки татарську

* Латиномовний оригінал зберігається в Національному архіві Швеції (м. Стокгольм) у фонді «Cosacica» (ч. I).

загрозу. Тому І. Виговський рекомендував шведській стороні деталізувати більшість переговорних положень через відслане до Карла X з Чигирина посольство Д. Олівеберга, якому генеральний писар усно висловив основні свої рекомендації та міркування.

Написана 5 жовтня 1657 р. власною рукою гетьмана України Івана Виговського грамота юридично легітимізувала склад української делегації для ведення офіційних переговорів із послом короля Карла X Густава Ґ. Лілієкроною⁶⁷. З українського боку було визначено найдосвідченіших дипломатів. Так, генеральний осавул Іван Ковалевський неодноразово очолював українські посольства, зокрема, у Трансильванію, внаслідок чого було укладено українсько-трансильванську угоду (жовтень 1656 р.), яка в подальшому сприяла підписанню шведсько-трансильванського союзу й формуванню Раднотської коаліції загалом. Він же разом із І. Виговським одним із перших зустрічав посольство Ґ. Лілієкрони в передмісті Чигирини 12 червня 1657 р. Юрій Немирич був чи не найбільш обізнаним у шведській проблематиці українським дипломатом, оскільки з 1655 р. воював у ранзі генерал-майора на боці Швеції проти Польщі, у 1657 р. брав активну участь у війні учасників Раднотської коаліції проти Речі Посполитої, а після відступу корпусу А. Ждановича в Україну прибув до Чигирини, де отримав ранг полковника. Полковник Війська Запорозького Іван Богун (Федорович) теж був у складі командування українського війська, яке разом зі шведсько-трансильванськими союзниками по Раднотській коаліції здобувало в Польщі Краків, Брест, Варшаву та інші міста (в першій половині 1657 р.). У зв'язку з цим українським дипломатам надавалися якнайширші повноваження не лише щодо узгодження основних положень і деталей майбутньої угоди, яку гетьман України обіцяв одразу ж ратифікувати, а й для встановлення дружніх українсько-шведських відносин загалом⁶⁸.

Означена дипломатична місія мала фактично завершити багаторічний переговорний процес згідно з новими (досить конструктивними) умовами, які шведська сторона визначила в інструкціях Ґ. Лілієкрони, та,

⁶⁷ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 332–333; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. Київ, 1998. С. 63–64; Мицик Ю.А. Іван Виговський. Київ, 2004. Оригінал латиномовної грамоти зберігається в Національному архіві Швеції (м. Стокгольм) у фонді «Cosacica» (ч. I).

⁶⁸ Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.): Каталог міжнародної виставки: 1 жовтня 2008 р. – 30 березня 2009 р. м. Київ, 9 квітня – 31 травня 2009 р. м. Дніпропетровськ / Уклад. Ю. Савчук. Київ, 2008. С. 64–65.

зрештою, укласти військово-політичний союз двох держав, що розглядався як досить позитивний фактор подальшого зміцнення міжнародного становища України. Адже українсько-шведським відносинам приділялася значна увага у зовнішньополітичних устремліннях гетьмана Б. Хмельницького щонайменше з початку 50-х років XVII ст., ще за правління королеви Кристини. А з середини 1650-х років основним куратором шведського напряму української зовнішньої політики був І. Виговський, який у своїй грамоті відзначав послідовність зовнішньополітичного курсу України.

Укладений 6 жовтня 1657 р. в Корсуні військово-політичний союз між Швецією та Україною* став наслідком багаторічної військово-дипломатичної співпраці правителів обох держав⁶⁹. Саме на цьому наголошувалося у преамбулі підписаної угоди. Положення документа передбачали встановлення «вічної міцної приязні і тривкого союзу» між сторонами не лише в даний історичний період, а й за наступних очільників України та Швеції. Союзники зобов'язувалися попереджати один одного про можливі ворожі заходи третіх держав та перешкоджати їх здійсненню. Договір визначав надання взаємної військової допомоги супроти спільних противників та їхніх союзників, а також забороняв вести сепаратні переговори й укладати таємні мирні угоди з ними.

Більш конкретні пункти Корсунського договору (вироблені 8 жовтня) мали бути деталізовані після їх ратифікації Карлом X Густавом та українським посольством, яке негайно вирушало до Швеції. Раніше від послів до шведського правителя дійшли письмові вісті Г. Лілієкрони, а тому вже у грудні 1657 р. Карл X повідомив державній раді про укладений від його імені договір з Україною й те, що остання готова вислати 40-тисячну армію проти Польщі при поверненні шведських військ на польський театр воєнних дій. Даний конкретний пункт не згадувався в угоді (що може свідчити про наявність взаємних секретних домовленостей на близьку перспективу), але цілком відповідав духу укладеного договору. Такою ж логікою керувалася й Україна, коли зверталася (жовтень 1658 р.) до шведської сторони (через Д. Олівеберга та Ю. Немирича), щоб остання

* Латиномовний оригінал зберігається в Національному архіві Швеції (м. Стокгольм) у фонді «Cosasica» (ч. I).

⁶⁹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 333–335; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 63–66; Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001. С. 170–173.

надіслала свої війська (1 тис.) для ведення війни проти Росії. А ще у квітні того року король Швеції передав копію українсько-шведського договору своєму комісарові на переговорах із поляками А. Гюльденкло, щоб той діяв згідно з висунутими в документі вимогами й обдумав, як урахувати інтереси української сторони⁷⁰.

Після укладення в Корсуні рамкового договору українська сторона виробила й запропонувала Швеції детальні статті (пункти) щодо військово-політичної та економічної співпраці*, які посол Г. Лілієкрона мав подати на затвердження Карлові X Густаву⁷¹. Пункти, зокрема, передбачали, що Швеція має визнати і проголосити Україну незалежною державою й гарантувати її суверенітет в Європі. Територіальні межі мали сягати до р. Вісли в Польщі та р. Березини у Великому князівстві Литовському й наближатися впритул до кордонів Пруссії. Сторони планували провести успішні військово-політичні заходи та висунути узгоджену кандидатуру польського короля, який мав би визнати незалежність і територіальні надбання України й заприсягтися в добросусідстві. Якщо ж шведська сторона забажала б окремо укласти мир із поляками, то лише за умови визнання з боку Речі Посполитої вільної Української держави та присяги Польщі, що вона визнає нові українські кордони. При цьому Швеція мала стати гарантом такого визнання. Цей пункт був досить промовистим і далекоглядним, оскільки фактично блокував односторонні переговори союзників зі спільним супротивником.

Мілітарний блок договору передбачав, що союзники мали вести спільні й узгоджені оборонно-наступальні операції проти неприятелів та взаємно сприяти зміцненню своєї боєздатності через безперешкодну безмитну закупівлю зброї й амуніції, вербування вояків, інженерів, інших фахівців. Україна також домогалася від Швеції безмитної торгівлі (сухопутної й морської) на всіх підвладних останній територіях, особливо на Балтії.

Уклавши 6 жовтня 1657 р. Корсунську угоду зі Швецією, новообраний гетьман України І. Виговський своїм листом через два дні

⁷⁰ Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVI–XVIII ст.)... С. 66–67.

* Їх латиномовні оригінали зберігаються в Національному архіві Швеції (м. Стокгольм) у фонді «Cosacica» (ч. II).

⁷¹ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 336–337; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 65–66.

сповіщав про цю важливу подію короля Карла X Густава⁷². Відзначалося, що кількамісячна затримка з остаточним узгодженням основних пунктів була пов'язана з хворобою і смертю Богдана Хмельницького та виборами його наступника. Дійсно, переговори з послом Швеції Г. Лілієкраною розпочалися 12 червня, ще за життя українського володаря. Цьому сприяли відомості, що шведська сторона виробила більш конструктивну позицію щодо України й уже була готова (на відміну від попереднього посольства Г. Веллінга від січня 1657 р., яке не мало повноважень визнавати за Україною західноукраїнські землі) до врахування територіальних вимог останньої. Але подальше стрімке розгортання подій, пов'язаних із походом військ Раднотської коаліції та загостренням хвороби українського гетьмана, призупинило переговорний процес. І як тільки новий козацький очільник І. Виговський здобув легітимність, він відразу ж порушив на Корсунській раді питання про продовження українсько-шведських переговорів та визначив склад української делегації, яка оперативно підготувала угоду. В листі також піднесено сповіщалося про дотримання Україною давньої приязні зі Швецією та підписання «нового договору» між державами.

Загалом подальше комплексне висвітлення проблематики українсько-шведських відносин і раднотської політики Чигирин відкриває широкі можливості для чіткого розуміння ролі України в європейських дипломатичних процесах XVII ст. та переосмислення історичних уроків геополітики на континенті періоду нового часу.

⁷² Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 337–338; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 66; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. С. 583–596.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ ТА РОЛЬ У НЬОМУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ (ПЕРША ЧВЕРТЬ XVIII СТ.)

На початку XVIII ст. Запорозька Січ, ця, за визначенням Омеляна Терлецького, «мала Українська держава, що спиралася на військову організацію»¹, дедалі частіше ставала в опозицію до гетьманської влади. Замість того, щоб діяти в єдиному руслі суспільно-політичного згуртування українців у справі національної автономії, «низове товариство», відстоюючи власні «давні» права і привілеї, своїми нерідко непродуманими діями провокувало уряди Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханату, Швеції та Росії активізувати застосування різноманітних санкцій, спрямованих проти української державності.

Існувала й об'єктивна суперечність: «хліборобській» частині населення Лівобережної України – Гетьманщини для здійснення господарської розбудови були вкрай необхідні стабільні мирні умови життя, натомість Січ за своєю соціально-економічною й політичною суттю являла певною мірою демократичну інституцію з анархічними тенденціями та нагальною потребою періодичних воєнних походів (посезонні промисли низовиків, до того ж не всіх, зрозуміло, не могли повністю забезпечити їхні матеріальні запити).

Запорожжя у відповідності з виробленими віками традиціями продовжувало давати притулок усім бажаним, зокрема, особам, котрі порушували чинне тоді офіційне законодавство, що не додавало авторитету січовикам. Про них поширювали «крамольні» чутки, а справжні злочинці й шахраї прикривались їхнім іменем. Про це, зокрема, йшлося у «Просительной грамоте» кошового отамана Петра Сорочинського до царя від 29 травня 1707 р.: «С великим нам, войску, зело утесненіем и жалостію, и неменьше о том соболезнаем сердцем, что того прошлого году, собравшись некоторое своевольство от разных краев, то от стороны Волоской, то от Дону, то из москалей, некакіе, по разным местам, гуляючи по степям, несносные бедным людям чинили по дорогам шкоды и здорства; а где только затеют, либо в стороне Крымской, шкоды, либо где на трактах разбой учинят, все отзываютись запорожскими козаками, нас,

¹ Терлецький О. Гетьманська Україна і Запорозька Січ. Львів. 1935. С. 16.

войско, невинне обезславляют и пред всем светом оглашают, чрез что нам не токмо чинится недобрая слава пред многими, но и вашего Царскаго Величества на нас воздвигается гнев»². У відповідь на це козацька рада змушена була ухвалити спеціальне рішення: «По разгнаніи убо того своевольства у нас, войска Запорожскаго, такой учинен есть совет и постановление, под строгим гласным наказанием, дабы от сего часу между нашего войска нигде и наименьшей не смел всчиняти своевольства и преступления, дабы вновь какая, сей подобная вышереченная, на наше войско паки не нанеслась потварь»³. Проте навіть такі суворі постанови докорінно справу змінити не могли.

Особливо трагічно (через самодержавну політику Петра І) склалися стосунки з низовиками в Івана Скоропадського. На Січі дещо прохолодно сприйняли звістку про обрання нового гетьмана. Певною мірою запорожців образив той факт, що їхніх представників не запросили на елекцію до Глухова. Офіційно ж влада керманича Гетьманщини поширювалась і на Запорожжя. Перебуваючи в Україні, цар 5 січня 1709 р. у Сумах підписав грамоту «в Сечу Запорожскую к кошевому атаману и ко всему посполству», якою наказав низовикам «по всегдашней верности своей» російським володарям бути «послушными» також І. Скоропадському. Тодішній керівник Посольського приказу граф Г. Головкин переслав її гетьманові й радив чинити з нею за власним розсудом: відправляти до запорожців чи ні. На думку царського сановника, «той грамоты посылать ныне не потребно»⁴, адже ось-ось мало вирішитися питання про долю Січі, тобто її знищення.

Проте гетьман волів мати з Січчю більш-менш добрі стосунки, прагнув використовувати запорожців як в інтересах України, так і Росії. З цією метою він послав на Запорожжя полтавського полковника Івана Черняка з козаками Семеном Васильєвим і Григорієм Савіним, котрі прибули до місця призначення надвечір перед Різдвом 1709 р. Посланці передали листа від І. Скоропадського відповідного змісту, який «радо» прийняли на раді з отаманом на чолі та прочитали «пред всем войском вслух». Потім відправили посланців «прочь» – на постійний двір. За

² Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. Ч. 2: 1691–1722. Москва, 1859. С. 59.

³ Там же.

⁴ Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиненко. Т. 2. Киев, 1855. С. 101–102.

традицією, кошовий і тамтешній суддя кинули на землю свої шапки, поклали на них «трости свои войсковыя» і стали очікувати, що скаже громада з приводу почутого. «Товариство» висловилося за те, що не хоче служити «перебіжчику» до шведів І. Мазепі, а лише цареві. Відтак козаки підняли з землі регалії військової влади і «паки насильно» повернули старшинам. При цьому кошовий усім кланявся і промовляв: «Зело де добро»⁵. Здавалося б, справа була вирішена позитивно.

Незабаром гетьманські посланці під головуванням І. Черняка з листами свого керманіча «про дружні наміри» подалися до кримського хана (щоправда, спочатку низовики прочитали ті послання на раді й переконалися, що проти них нічого не планується). Хана на місці не виявилось, тому їх прийняв його син – Батир-Гірей. На зворотному шляху «посольство» знову заїхало на Січ, «где их кошевой атаман принял ласкаво и при отправлении их говорил, чтоб они, козаки, донесли господину гетману, дабы он к ним прислал клейнот войсковых сколько-нибудь, понеже обыкновенно прежние гетманы при получении гетманства клейноты к ним в знак своей ласки присылали, а сей де к нам ни одного лоскута не прислал»⁶. Запорожці «по прежнему их прошенію» наполягали на знесенні містечка Кам'яний Затон і самарських «городків», які нібито обмежували їхні «вольності». Натомість вони обіцяли служити цареві «где повеление будет, хотя до последнего человека»⁷.

І дійсно, на той час із Січі в Переволочну вирушили майже 1,5 тис. кінних низовиків та ще 3–4 тис. готувалися до походу «с охотою ... служить его царскому величеству в случение к гетману Скоропадасому»⁸.

Ці події відбувалися у січні 1709 р. Однак уже на початку лютого ситуація погіршилася. В листі переяславського полковника С. Томари до коменданта М. Сухарєва від 13 лютого, зокрема, йшлося про те, що напередодні, коли І. Черняк у супроводі кримських татар був на Січі, останні обмовили полковника, твердячи, ніби той ганьбив у Криму запорожців і переконував тамтешніх володарів не вірити їм і ні у чому не

⁵ Материалы для отечественной истории. Т. 2. С. 320–321; Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 2. Москва, 1952. С. 606–607.

⁶ Материалы для отечественной истории. Т. 2. С. 323.

⁷ Там же. С. 324.

⁸ Эварницкий (Яворницкий) Д.И. Источники для истории запорожских казаков. Т. 1. Владимир, 1903. С. 1036–1037.

слухати. Тоді розлючений кошовий Кость Гордієнко, «бросясь за саблю», мало не відтяв голову Чернякові, але курінний отаман притримав його руку. Проте надалі Гордієнко не заспокоївся: схопив залізний пернач, збив з ніг гетьманського посланця та бив доти, «поки хотів». Потім ледь живого закував у ланцюги. При цьому погрожував і Сухареву, аж «зубами скреготав», промовляючи, «что нигде моих рук не уйдет, я ево сам срублю, ибо перво был под царем, а потом передался к шведу и там, присягнувши солгал, паки до Москвы пришол и много Украине помешав, речи и людей помучил и погубил за Днепром»⁹. Черняка ж кошовий відправив до І. Мазепи.

Майже одразу після цих подій І. Скоропадський написав листа князеві О. Меншикову, якого читав і Петро І, де звинуватив запорожців у вчиненні всіляких злочинів та радив докласти зусиль, щоб змінити кошового отамана.

В березні 1709 р. стало відомо, що Гордієнко в Гетьманщині має багато прихильників. Наприклад, чигиринський сотник Невінчаний закликав місцеве населення допомагати низовикам й організував напад на козацькі загони, надіслані в місто гетьманом. З метою припинення подальших ворожих дій січовиків, а також на прохання деяких городян чигиринським полковником було призначено Гната Галагана¹⁰.

Після відвертої «зради» та переходу К. Гордієнка на бік І. Мазепи й Карла XII (28 березня 1709 р.) О. Меншиков повідомив 9 квітня з Харкова І. Скоропадському, що «е. ц. в. приказал мне к Вам писать, чтоб Вы по своей прежней верности согласилися и обрали в Сечи другаго добраго кошеваго, и учинив присягу, чтоб оную и некоторых полковников или иных знатнеших Ваших старшин на резиденцію сюда прислали для лучшей Вашей в том верности. А которые противники и в измене сей себя сказали, и тех прикажите ловить и во свидетельство Вашей верности сюда к нам присылать»¹¹. Отже, по-перше, навесні 1709 р. царський уряд фактично не довіряв ані гетьманові, ані його старшинам; по-друге, для гарантії безпеки з їхнього боку Петро І наказав утримувати заручників із «знатнейших»; по-

⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 2. С. 609–610.

¹⁰ Там же. Вып. 1. Москва, 1950. С. 99, 864.

¹¹ Материалы для отечественной истории. Т. 2. С. 281.

третє, І. Скоропадському було доручено організувати перевибори кошового на Січі (ніби він міг це здійснити).

Водночас захоплені в полон у Нових Санжарах запорожці 11 квітня свідчили, що між ними немає згоди і «чинится немалая распря», адже одні хочуть перейти на бік Москви, інші – Швеції. Хитрі вояки розраховували, що «как увидят, ежели Москва побьет где шведов, то они пойдут на сторону московскую, а буде шведы побьют, то на шведскую»¹².

У травні 1709 р. Петро І вирішив остаточно розправитися з непокірним «плем'ям» на Січі. За його наказом туди був направлений полковник Петро Яковлев із загоном. Дорогою той розорив містечка Келеберду й Переволочну, де засіли войовничо налаштовані запорожці. Підійшовши Дніпром до Січі, Яковлев за допомогою козаків Гната Галагана взяв її штурмом. Укріплення зруйнували, а багатьох полонених стратили. Чортомлицька (або Стара чи Базавлуцька) Січ перестала існувати: «зостало Запорожье пусто». Ці землі приписали до Миргородського полку. Репресій зазнали також запорожці, які на той час перебували на промислах¹³.

У грамоті до наказного кошового отамана Кирика Конеловського й усього Війська Запорозького від 17 травня 1709 р. цар так пояснив причину цих заходів: 1) незважаючи на його грамоти, розпорядження князя О. Меншикова та листи гетьмана, що надсилались у Кіш із вимогами не підтримувати «вора-изменника» І. Мазепу, а також Карла XII й обрати іншого кошового замість К. Гордієнка, відповіді й виконання «не учинено»; 2) посланців від уряду низовики «виловлювали», били та відправляли до І. Мазепи.

26 травня 1709 р. Петро І видав маніфест, в якому оголошувалося про ліквідацію Січі та заборонялося запорожців пропускати в межі Російської держави, за винятком невеликої кількості тих, хто йтиме з повинною й без зброї. Того ж дня граф Г. Головкін у листі, надісланому з обозу під Полтавою, дав розпорядження І. Скоропадському «универсалы объявить и приказать прочесть публично генеральной старшине и полковникам и всему войску, при вас обретающемуся, також послать regimentу своего в полки и в города, дабы всяк знал, что те изменники и

¹² Там же. С. 336.

¹³ Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. Киев, 1957. С. 337.

бунтовщики запорожцы сами в своей погибели виновны. А ради лучшего о том известия всему малороссийскому народу ... тех универсалов несколько сот напечатать»¹⁴.

Сам же гетьман виявив надто зичливе ставлення до Г. Галагана. Родинний архів Галаганових нащадків містить чимало універсалів, виданих І. Скоропадським як самому полковникові, так і його близьким на володіння селами, млинами, посполитими й т. д.¹⁵

Отже, ліквідація Старої Січі та страта багатьох низовиків, навіть полонених, яскраво свідчили про нетерпиме ставлення царя і його оточення до самобутності українців, зокрема, по суті, – національних збройних сил. Одночасно ці події усвідомлювалися їхніми найбільш волелюбними представниками як такі, що негативно позначилися на діяльності гетьмана.

Подальші взаємини між запорожцями та І. Скоропадським розвивалися не найкращим чином. У 1710 р. гетьман знову звернувся до них, закликаючи підкоритися йому і перейти на бік російського царя. На це кошовий Йосип Кириленко «зо всем старшим и меншим товариством войска запорожского, на низу Днепра находящегося», відповів 2 червня того ж року довгим гнівним листом, де фактично виклав політичне кредо низовиків. Насамперед І. Скоропадського вони назвали «московським» гетьманом, якого ані самі, ані через посланців своїх чи «письмо войсковое» на цей уряд не обирали. Саме обрання, на їхню думку, відбулося «под мушкетами московскими внутрь города Глухова, яковых взапертю при лицу его царского величества, а не в полю и не чрез вольное по правам войсковым избрание». Тобто вони вважали таке «обрання» нелегітимним.

У листі також наголошувалося: гетьманові Україна не належить, «леч там князь Голицын, воевода кievскій, власть свою московскую совершенно распространяет, немилостивые здирства и тяжести людям бедным наносит». Влада гетьманська, крім титулу, – суцільна фікція. Про політику І. Скоропадського щодо Росії сказано так: «Сам добровольне шлю свою в ярмо тяжкое московское отложитесь и отчизну нашу во оное впрягаешь, да и нас, еще последних за права и волности крепко составляющихся, науценний прелестми московскими, хощишь не тилко

¹⁴ Материалы для отечественной истории. Т. 2. С. 132–133.

¹⁵ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису. Ф.І. № 61945–61998. Арк. 1 (і далі).

тим же игом тиранским принудити, леч и до конца погубити, и не диво, албо всем, хто тонет, тот и інших в тую ж пагубную тону за собою тягнет». Отже, запорожці добре розуміли, що політика Петра І зводить нанівець «вольності» українців, і не без участі І. Скоропадського. Протистояти цьому, на їхню думку, могла Січ, опираючись на попередню політику гетьманів, зокрема, Б. Хмельницького та І. Мазепи, зорієнтовану на спілку з «найяснейшим» королем шведським і «панством кримським» проти «ярма ляхского».

Одну з причин руйнації в Україні низовики вбачали у «властолюбстві» та продажності лівобережних старшин, їхньому непатріотизмі. Особливо дісталось миргородському полковникові Д. Апостолу, котрий «войско запорожское рожными намоваи против Москвы побуждал», а потім «кривоприсяжною душею хитростно» від І. Мазепи на царський бік «перекинувся» та інших за собою «в тую же пропасть потяг и здраицею губителним отчизны зостал». Цікаво, що козаки добре розуміли «неприродність» свого становища в Російській державі, заперечували доцільність підпорядкування України Московії. З цього приводу вони риторично запитували гетьмана: «Ваша милость, того добре не знаешь, же московские монархы от початку козацкого народа и владения каганов* козацких аж до Хмельницкого николи нам не бивали природными панами, леч ми яко сами добровольне без жадного насилия для захования прав и волностей наших поддались под оборону царскую, так явное тих же прав и волностей наших видячи зламаны, и ухилилися от оной, для чего не належало б Москвы[-ве] нам, неприродным своим и незавоеванным подданным, з голов, рук, ног и спин неслиханним не тилко в християнстве, леч и в поганстве мучительством шкури обрати** и инними нещисланными тиранскими смертми братию нашу губити».

Далі зверталася увага на те, що разом із городовими козаками вони безоплатно «вірою та правдою» служили російським монархам. Водночас у них землі відібрані, «волніе здобычи» заборонені, платні не виплачено, а їх самих «в каторжную работу заневолители», для зменшення кількості «по Инфлянтах, по Казанях, по Полци и по Литве» запропастили, «других до последнего знищенья» припровадили. І. Мазепу ж, на погляд запорожців,

* Тут: очільників.

** Тобто облупити, обідрати.

безпосередньо штовхнули на виступ проти Москви, «внутрь Украины грабительства, разорения и квалти*, забойства смертніе, побори з старшины, козаков и посполитих людей немилостивые, неисповедиміе, вымыслніе долегливости** и тяжести городам и селам». І ще багато чого закидалося гетьманові¹⁶.

Що ж далі? Низовиків, котрі не корилися, брали участь у татарських нападах на українські землі, жорстоко карали. Наприклад, із листа Г. Головкина до І. Скоропадського від 14 вересня 1710 р. дізнаємося, що захоплених миргородським полковником у полон козаків граф наказав «казнить смертию иным в страх». Однак це не завадило гетьманові через кілька днів написати у Кіш чергового «увещательного» листа¹⁷.

Низовики не залишались у боргу. Наприкінці зими – на початку весни 1711 р., коли ще не зійшов сніг, кримський хан Девлет-Гірей зі «всіма ордами», 1 тис. яничарів, 2–3 тис. запорожців удерся на Слобожанщину та у Харківському полку захопив «городи» Водолага й Мерефа. Коли він дійшов до містечка Вільного, місцевий сотник Пляка став на бік нападників, а жителі, стомлені й незадоволені військовими постановами, видали кримцям царських солдатів (за що пізніше зазнали розорення від військ Петра І). Після захоплення ще кількох населених пунктів, зокрема, «городка» Кочережки (Кечережки), хан залишив у деяких із них своїх резидентів-мурз («президію»), кілька сотень татарських вояків і «підданих» козаків, а сам з ордою «пошол в свою землю никим же гоним». Він тоді взяв великий «ясир» – багато тисяч невольників.

Щоб захистити прикордонні з Кримським ханатом землі Російської держави, київський генерал-губернатор князь Д. Голіцин дав розпорядження І. Скоропадському разом із частиною царських військ під командуванням генерала І. Бутурліна вибити татар і запорожців зі Слобожанщини, закріпитися у зручних місцях і надалі не допускати їх сюди, що й було здійснено у травні 1711 р. Як свідчить «Чернігівський літопис», гетьман «з полками козацкими ходил под Каменный Затон, откуда вывозивши борошеніе (мучні. – О. Г.) припасы до Орла и до

* Насильства.

** Утиски.

¹⁶ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Т. 3. Київ, 1991. С. 359–365.

¹⁷ Материалы для отечественной истории. Т. 2. С. 158, 160.

других полку Полтавского местечек, Каменній Затон, Кодак и Самар розорили»¹⁸.

Таким чином, він разом із генералом І. Бутурліним, котрий очолював вісім полків російської армії, поблизу Кам'яного Затону (район впадіння р. Кам'янки у Дніпро) за наказом царського уряду знищив Січ, побудовану нещодавно запорожцями, пограбував тамтешніх мирних жителів. Це змусило козаків черговий раз шукати нове місце мешкання в межах території, підвладної кримському ханові. Зрештою «низове товариство» розмістилося в урочищі Олешки біля Кардашинського лиману, на південь від впадіння у Дніпро р. Інгул.

Приблизно тоді ж на правому березі Дніпра разом із татарами діяли загони гетьмана в еміграції Пилипа Орлика та улюбленця кримського хана Девлет-Гірея II кошового отамана Костя Гордієнка, якого згодом періодично обирали керманичем Олешківської Січі.

Однак уже взимку 1711–1712 рр. становище запорозьких козаків під владою хана, очевидно, значно погіршилося, адже вони дедалі активніше шукали через гетьмана «ласки» і прихильності царя, просячи пробачити їх за все скоєне. «И просят, дабы он, гетман, – читаємо в листі кошового отамана до І. Скоропадського, – не скрываючись от них в самом скором времени конечное и крайнее о милости и немилости, праведно движимое от его царскаго величества за грех их измены, донес прошение, понеже ныне войско их из службы военных от хана отпущены, и уже они от части пребывают все вкупе, и ежели преодолевает милость его царского величества злобу и безчинства их, в том бы их на погибель а ни ево гетманской грех не привлекаючи, обнадежил, и в которое бы время и час, ныне ли, или на весне, належало им притти от протекцій ханской и к державе православнаго монарха»¹⁹. Далі вони висловлювали сподівання, що цар видасть спеціальну грамоту, яка захищатиме їхні права і визначить майбутній статус.

Проте реальної підтримки ані від гетьмана, ані від Петра I козаки не дочекалися. Навпаки, деякі царські сановники вважали, що «хитрі» низовики прагнули одержати продовольчі запаси й «оставаться на своем постоянстве», тобто в опозиції до Москви.

¹⁸ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. 1890. № 6. С. 97–98.

¹⁹ Источники малороссийской истории... Ч. 2. С. 270.

Російський уряд, імовірно, мав рацію не довіряти обіцянкам козаків вірно служити. Адже ще під час підписання Прутського трактату П. Орлик надіслав до Константинополя делегацію з 6 осіб, серед яких був і К. Гордієнко, яка мала звернутися з проханням до турецької влади, щоб та змусила Петра I відмовитися від України й вивести за її межі «свои военные силы и выпустить на свободу задержанных в прошлую войну и сосланных в Сибирь или другія отдаленныя места, наших начальников, чиновных лиц и всякаго званія людей украинскаго происхождения, в числе их посланцев из Запорожской Сечи, задержанных в Лебедине, а также тех запорожских товарищей, которые, будучи приглашены на работы в Петербург за деньги, впоследствии были задержаны, одни – в Севске, другіе – в Вильне, а потом отправлены в каторжныя работы». Крім того, П. Орлик наполегливо доводив, що «козаки, живущіе в низовьях Днепра, имеют право по прежнему обычаю заниматься рыбными и звериными промыслами по всем рекам, речкам и урочищам вплоть до Очакова без всяких препятствий со стороны блистательной Порты»²⁰.

Ці політичні заяви козацької верхівки у вигнанні не мали належного резонансу. У 1712 р. К. Гордієнко самочинно призначив уманським полковником свого прибічника – «січового товарища» Поповича, якому з Січі був надісланий відповідний пернач. Він спробував також оволодіти містечками Калниболот і Городище під Корсунем, для чого відрядив туди загін чисельністю у кілька сотень козаків, розповсюджував там свої «листи» на захист «гультяїв». Тоді ж кримський хан розпочав війнні дії проти кабардинців і змусив близько 3 тис. січовиків виступити на його боці.

У 1713 р., внаслідок підписання чергового мирного договору Росії з Туреччиною, кордон було встановлено між річками Орель і Самара. Це призвело до зменшення обсягу торговельних операцій запорожців на території Російської держави. Значно скоротилася й кількість біглих, котрі прибували на Січ, становлячи основне джерело поповнення місцевого козацтва. Ізольована від земель Запорожжя Олешківська Січ виглядала малоприсадною для життя місцевістю. Тутешня вузька річка Конка з піщаними берегами нічим не нагадувала низовикам могутнього Дніпра. Невисока церква, котра скидалася більше на курінь з очеретяними стінами,

²⁰ Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1878. № 1. С. 64.

ніж на Божий храм, також не сприяла піднесенню козацького духу. Особливо прикро було січовикам відчувати, що татари, яких православні називали «поганцями» й «ворогами святого хреста», биті неодноразово їхніми предками, тепер їх самих змушували воювати на боці «бусурман».

У липні 1713 р. І. Скоропадський повідомив барона П. Шафірова про черговий напад кримців і «гультьяйства запорожского» на чолі з ватажком Алістратенком під містечком Царичанка на березі Орелі й захоплення ними кількох тамтешніх женців. На це останній 9 серпня відповів: царські послі вже неодноразово звертали увагу Оттоманської Порти на неприпустимість, «за учиненієм мирних договорів» між Росією й Туреччиною, подальших збройних нападів на «малоросійські» міста. Однак султан та візир обмежувалися лише погрозами низовикам і татарам, щоб ті не робили такого «под жестоким наказанієм».

Проте така боротьба козаків поступово затухала. Окремі з них через безвихідь невеликими групами поверталися в рідні місця. В 1714 р. замість «непримиримого» К. Гордієнка кошовим отаманом було обрано найповажнішого серед січовиків прихильника зверхності Московії Івана Малашевича. Він звернувся до царського уряду з проханням дозволити йому разом із військом повернутися назад. Небажання Петра I ускладнювати стосунки з Портою спричинило негативну відповідь. Тоді три з половиною сотні запорожців самочинно перетнули кордон і зосередилися в північних районах Гетьманщини – під Глуховом і Конотопом. Центральна влада погодилася на це неофіційно, але встановила за прибулими пильний нагляд. Надалі питання про повернення запорожців з Олешківської Січі треба було якось вирішувати. Це розуміли як гетьман, так і цар. Деяким із них навіть обіцяли від імені Петра I, «что вины их будут отпущены, и ежели прибудет их сот до пяти или больше, то со оными как поступать определитъ бы его царского величества указом». Вирішили січовиків углиб України не пускати, а селити неподалік від «великоросійського» кордону та стежити, щоб «от них какой противности» не виходило. Про це йшлося в листі графа Г. Головкина до І. Скоропадського від 11 квітня 1714 р.²¹

Однак до остаточного розв'язання проблем, пов'язаних із січовиками, було ще дуже далеко. Восени того ж року новим кошовим став

²¹ Материалы для отечественной истории. Т. 2. С. 226–227.

Василь Йосифович (Йосифов). Він продовжив пошуки шляхів повернення «под високою руку царского величества». Про це дізнався хан і побажав, щоб козаки вийшли на Каланчак та склали йому присягу на вірність. Крім того, татари перекрили їм усі виходи до Дніпра й зажадали сплати рибалками високого мита. Обурені січовики знову надіслали прохання до Петербурга.

Тим часом П. Орлик, перебуваючи в Адріанополі, уважно стежив за розгортанням подій на Січі, адже розраховував на козаків при здійсненні власних політичних намірів і закликав їх не переходити на бік Росії.

У 1715 р. К. Гордієнко відвідав у Бахчисараї хана Каплан-Гірея I та спробував переконати його в необхідності поліпшення стосунків із козаками Олешківської Січі. За свою «вірність» колишній отаман одержав у «подарунок» Кизикерменський перевіз на Дніпрі з усіма прибутками.

Незабаром гетьман передав у столицю Російської держави лист січовиків та особисте прохання надати дозвіл «торговим» і «промисловим» людям Гетьманщини їздити торгувати у Крим, полювати там і рибалити, а звідти пропускати козаків із сіллю та рибою.

10 лютого 1715 р. було одержано відповідний царський указ, яким передбачалися прощення тільки тих козаків, котрі «покаялися»; повернення їх у місце попереднього проживання; гарантування, що вони не будуть покарані й відправлені у заслання; надання старшинам «знатних» урядів згідно з їхнім соціальним і майновим становищем, «вірністю» та наявністю належних посад у полках; дозвіл на торгівлю з Кримом, крім низовиків-«зрадників» (тобто тих, які дотримувалися антиросійських позицій); заборона гетьманові вести приватне листування з останніми, а про їх звернення до нього повідомляти у вищі інстанції; інформування київського губернатора в разі виникнення конфліктів «малоросів» із запорожцями.

У березні того ж року гетьман знову почав клопотатися щодо січовиків перед князем Д. Голіциним, на що той (із деяким роздратуванням) відповів спеціальним листом: «Писали ... что прибыл к Вам в Глухов из Сечи Запорожской писарь Рагуля от новаго кошеваго Василия Йосифова с объявленіем о прихильности запорожцев под протекцію е. ц. в.; також изволили писать о малороссійских купцах, дабы позволено было им с незаповедными мелкими товарами ездить в Крым, також и крымцам торговым людям в Малороссию с товарами ж. И на оное

Ваше доношеніе о пріеме тех запорожцев и о пропуске купецких людей, каков указ учинен, також и о непропуске с сей стороны Днепра жителей малороссійскаго народа на ту сторону Днепра для поселенія, також и в те места, которые по трактату туркам уступлены, о непропуске ж великороссійскаго народа; и о том ц. в. грамоты ... из Посольского приказа посланы. Изволь ... чинить по тому е. ц. в. указу»²².

Однак коли І. Скоропадський наказав купцям, що їздили торгувати в південні райони, оминати Запорожжя, тамтешні козаки почали жорстоко мстити, нападати і грабувати торговців поблизу своїх територій. Хан підтримував їх. Ситуація з оleshківцями знову загострилася. Загалом «вільне мандрування» колишніх січовиків у «турецькі області» заборонялося. Зокрема, Г. Головкін у листі до гетьмана з Петербурга від 6 квітня 1715 р. наказував, щоб «людей, которые были в измене и хотя пришли с повинною и в верности учинили вновь присягу, на Запорожье и в Крым и никуда в Турецкую область ни для чего и ни под какими претексты отнюдь не отпускали, и к тому еще приказали за ними прилежно смотреть, дабы они своевольно такжеде в тамошние край не ездили; ибо довольно им той милости царскаго величества, что вины отпущены, и велено жить по прежнему в домах своих». Проте подібні царські укази, постанови російських урядовців і гетьманської влади не виконувалися козаками, внаслідок чого вони наражалися на всілякі неприємності. При цьому особливо наполегливо царська агентура стежила за спільними діями і зв'язками П. Орлика та низовиків.

17 січня 1716 р. Д. Голіцин знову вимагав від І. Скоропадського заборонити переїзд «малороссійських обивателів» на Запорожжя, щоб не вели там «торговий промысел» і «ні для чого іншого» під загрозою «жестоким наказаніем и отнятіем всего того, с чем кто куда дерзнет поехать». Проте за хабарі старшини, в тому числі полковники та сотники, дозволяли бажаючим їхати на Січ «купамі, многолудством, человек по сту и по двести, и по триста»²³.

У 1716 р. знову перемогла група січовиків, які підтримували І. Малашевича. 3 травня він написав до миргородського полковника Данила Апостола листа, в якому «слізно» просив заступитися, бути

²² Материалы для отечественной истории. Т. 2. С. 66.

²³ Там же. С. 76–77.

«благим і милосердним» до «Запорозького Війська». Згодом подібне послання від І. Малашевича одержав і І. Скоропадський. У відповідь кошовому отаманові надійшло тільки підтвердження попереднього дозволу на переселення в Малоросію поодиноким запорожцям, «непричетним до зради», за умови служити сердюками й не повертатися на Запорожжя. Зрозуміло, січовиків це не могло задовольнити. Тому козаки відновили грабіжницькі напади на землі Російської держави та Речі Посполитої. До того ж хан зобов'язував їх брати участь у походах татарської кінноти на Кубань. Причому до 1718 р. на Дніпрі не з'являлися ногайці²⁴, а відтоді їхні чабани заходили в пошуках кращих пасовиськ на береги Бугу, через що розпочалися сутички з олешківцями. Вони почали захоплювати землі козаків від пониззя Дніпра й лиману аж до порогів, звинувачували останніх у крадіжках їхнього майна, худоби тощо. Січовикам доводилося розплачуватися власним «добром», а інколи й життям. Офіційні звернення до місцевого суду, де засідали лише мусульмани, результатів не давали.

Не допомагало січовикам навіть клопотання за них П. Орлика перед монархами багатьох країн. «Якож и упросивши у королевскаго величества шведскаго причинных за собою листов и за вашими милостями, добрыми молодцами, – читаємо в листі П. Орлика до запорожців від 11 січня 1721 р., – до цесарскаго величества християнскаго, до королевскаго величества англинскаго, до королевскаго величества польскаго, также до Блистательной Порты Оттоманской, до наяснейшаго хана, его милости и до иных, выехал я щастливо из Штокгольму 11 октября, и переправившись Божію помощію чрез море, а прибывши в Немецкую землю, поотсылал те все письма при моих листах до наяснейших монархов християнских, одни з Ганноверу, з дедичного княженія королевскаго величества англинскаго, а другіе отсель, из Шлönска и города Бряцлавля, где прибыл я сего настоящего году, 8 января, до Наяснейшей Порты Оттоманской лист причинный королевскаго величества шведскаго, и до наяснейшаго везиря, при себе еще помощь учиннити, чтоб безопасно удержал, ожидая лист, также причинный, от королевскаго величества англинскаго до Наяснейшой Порты Оттоманской, который когда отберу, не омедля с ним и з листами

²⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776. Вид. 2-ге. Київ, 1994. С. 59.

королевского величества шведского, отсель туда, куда надлежит, поспешу».

Єдиною вимогою П. Орлика до запорожців було те, щоб вони «абысте в хвалебном своем взятїи статечно и постоянно знайдуючися, на жадные московскіе прелести и не подлинное надеяніе, ушей своих не преклоняли, и сердце мужественное от оных отвращали; zde же если бы не дай, Боже, непрїатель прелести своими вашей милости, добрых молодцов, войско Запорожское, уловил и до своей стороны и соединенїя потягнул, подлинно б народ весь погубили, в вечную неволю оных и себе самих отдали, и перед целым светом, нестаток свой показали, чего яко нигде по Ваших милостех, добрых молодцах, войску Запорожском, милой братїи моей, не сподеваюся»²⁵.

9 червня 1721 р. царський уряд надіслав гетьманові грамоту про покарання «кнутом» і заслання до Сибіру «полтавців» С. Кирильченка та А. Пархоменка за торгівлю, заборонену на Запорожжі.

На початку 1720-х років стосунки січовиків із ханською владою погіршувалися. Зважаючи на це, Ібрагім-паша під час російсько-турецьких переговорів 1722 р. порушив питання про можливість повернення козаків у межі Гетьманщини. Однак його тоді так і не було вирішено. Залишається лише додати, що найбільш непохитними в опозиції до політики Росії стосовно запорожців продовжували бути П. Орлик і К. Гордієнко, котрі неодноразово намагалися вирішити це питання на міжнародному рівні.

²⁵ Источники малороссийской истории... Ч. 2. С. 303–304.

ТУРЕЦЬКІ НОВИНИ ПРО БЛОКУВАННЯ ВІЙСЬК СТАНІСЛАВА ЛЕЩИНСЬКОГО НА ПОДІЛЛІ НАВЕСНІ 1709 Р.

При дослідженні комплексу документів російського посольства в Османській імперії початку XVIII ст., котрі стосуються Кам'янця-Подільського та Поділля загалом, було виявлено лист консула Рагузинської республіки Луки Барки до Петра Толстого (останній отримав його 23 квітня 1709 р.). Відправник повідомляв про візит до нього такого собі Ізмаїл-бея і власноручну передачу йому дарунку від Толстого – трьох пар соболів. Гість висловив велику вдячність за цей презент та пообіцяв віддячити відомостями – потрібною російському послові інформацією. Згаданий бей перебував у підпорядкуванні Юсуф-паші й, вочевидь, мав великий потенціал як інформатор. За словами Луки Барки, він знав про всі листи паші та запевнив, що повідомлятиме про їх зміст. Того дня Ізмаїл-бей розповів про перебування короля Станіслава Лещинського на Поділлі, зокрема, про сильне «утиснення» його неприятелями. Причому це виявилось настільки драматичним, що посланці Юсуф-паші, котрі мали доручення дізнатися про становище й дії монарха, просто не змогли до нього пробратися, через що змушені були повернутися без жодної достеменної інформації¹.

Як виглядає, Ізмаїл-бей також сповістив Луку Барку про зміст донесення Юсуф-паші до Порти щодо обставин, в яких опинилися сили Карла XII: «Військо шведське вельми утиснене та оточене з усіх сторін московськими військами так, як зло слідує». Паша відправляв розвідників у розташування шведів, але без очікуваних результатів: одні пропали, інші повернулися з півдороги й розповіли, що навкруги було багато московського війська, яке все стерегло, тож жодного зв'язку зі шведами встановити неможливо. Юсуф-паша був впевнений в тому, що «не можна поминути, щоби не бути якомусь великому бою між цими двома військами»².

¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 89. Оп. 1, 1709 г. Д. 1. Л. 156–156 об.

² Там же. Л. 156 об. – 157.

Інформація цього документа спонукає спеціально проаналізувати два питання: розглянути обставини, в яких на той час опинилося військо Станіслава Лещинського в Україні, та вивчити дії згаданого в листі Юсуф-паші, аби зрозуміти, наскільки інформація від Луки Барки вписується в уже відомий контекст.

Почнемо з аналізу інформації цього джерела про стан справ у польських союзників шведів та їхнього очільника – С. Лещинського. Як відомо, на весну 1709 р. не менше як п'ята частина шведського війська, яке вирушило в похід проти Росії, а після припинення лютневого наступу опинилось у межиріччі Псла та Ворскли, загинула³. Для Карла XII неабияке значення мали проблеми людського поповнення й отримання різноманітних припасів. Однак варіантів вирішення їх було небагато. За словами польського дослідника Юзефа Анджея Геровського, «в тих обставинах єдина допомога, на яку ще міг розраховувати Карл XII, могла надійти з боку Станіслава. Від того, чи зможе він разом із Крассау дістатися на Україну, чи ні, залежала в неمالій мірі доля кампанії. Адже навіть у разі поразки шведські війська мали би забезпечений шлях для відступу»⁴. В одному з привезених тоді листів від шведського короля до Станіслава Лещинського останнього закликали поспішити – «зادля повернення втрачених земель і задля реалізації планів проти неприятеля»⁵.

Варто, щоправда, зауважити, що король шукав допомоги й з османського боку. Як зазначив Веніамін Кордт, розмістивши військо між Пелом та Ворсклою, Карл XII вирішив вичікувати підходу допомоги з Польщі від Крассау і Станіслава, «щоб потім, нав'язавши стосунки з запорожцями, скільки можна з кримськими татарами й навіть із турками, продовжувати перерваний наступ на Росію»⁶. До

³ Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії. Харків, 2009. С. 58.

⁴ Gierowski J.A. W cieniu Ligi Północnej. Wrocław, 1971. S. 62–63.

⁵ Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709). T. II: W wędrówkach po Polsce między Gdańskiem a Lwowem w latach 1708–1709. Listy królewskiego sekretarza Józefa Michała Karpią oraz fragmenty z gazet pisanych i diariuszy / Wyd. J. Dygdała. Warszawa, 2019. S. 215.

⁶ Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтнанта Ф. Вейс // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Кн. XXVI. Київ, 1931. С. 220.

союзу проти Москви запорожці приєдналися наприкінці березня 1709 р.⁷

Однак істотною перешкодою для підтримки Карла XII силами Станіслава Лещинського та шведського генерал-майора Ернста фон Крассау були коронні війська, які, діючи в Малопольщі, на Поділлі й Волині, унеможливлювали їх перехід – попри інтенсивні намагання пробитися в Україну (початок цього припадає ще на листопад 1708 р.), вони так і не змогли здолати супротивників. Дошкульною стала поразка від сандомирян під Конецполем. Важливим наслідком битви виявилось і те, що переможці на чолі з великим коронним гетьманом Адамом Миколаєм Сенявським отримали допомогу від Петра I для стримування Станіслава Лещинського в його подальших спробах з'єднатися зі шведським королем⁸. За визначенням Збігнева Анусіка, ця битва «стала вирішальною для всієї кампанії»⁹.

Не маючи певності в наступних перемогах над противником, сандомир'яни ще в лютому 1709 р. розглядали можливість відходу до Кам'янця-Подільського в тому разі, якби С. Лещинський почав наступ проти коронних військ¹⁰. Сили польського короля та Е. фон Крассау вирушили з-під Познані в березні 1709 р. до Малопольщі. Наприкінці місяця вони дійшли до Львова, де розмістилася шведська залога. Що ж до Сенявського, то він з-під Ярослава рухався в напрямку Перемишля, Самбора, Стрия, а з наближенням противника відступив на Поділля. Його загони сконцентрувалися біля Чорного Острова. Союзні ж Карлу XII та С. Лещинському сили великого литовського гетьмана Яна Казимира Сапіги у середині березня вирушили на Волинь і затрималися між річками Буг та Стир на лінії Володимир – Берестечко. Сам С. Лещинський отаборився на Покутті. Далі всі ці формування вирішили не йти, оскільки отримали інформацію про наближення ворожих їм

⁷ Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва. Т. 1. Київ, 2006. С. 580–581.

⁸ Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Północnej. Warszawa, 1956. S. 330, 332–337; Gierowski J.A. W cieniu Ligi Północnej. S. 63–64, 69, 77; Nagielski M. Kampania wojsk Stanisława Leszczyńskiego na Ukrainie w latach 1708–1709 // Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять: Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 2008. С. 80–90.

⁹ Anusik Z. Karol XII. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2006. S. 220.

¹⁰ Gierowski J.A. W cieniu Ligi Północnej. S. 70.

російських військ. На теренах Поділля й Волині відбулися зіткнення окремих загонів. Єдиним помітним досягненням прибічників шведів став успіх Сапіги у протистоянні з польним литовським гетьманом Григорієм Антонієм Огінським під Ляхівцями у квітні. А вже на початку травня 1709 р. коронні війська під командуванням великого коронного гетьмана Адама Миколая Сенявського з'єдналися з російським корпусом генерал-фельдмаршал-лейтенанта Генріха фон дер Гольца поблизу Чорного Острова, й ще цього ж місяця Сапіга був змушений відійти після бою з російськими силами під Наквашею¹¹.

Цікавою та слушною є оцінка Юзефом Геровським дій коронного гетьмана з ширшої перспективи: «Ризикований марш Сенявського з-під Ярослава на Поділля виявився правильним стратегічним ходом, важливість якого тоді оцінив Петро, але про який забули історики. Саме цей хід вирішив долю підтримки, на яку сподівався Карл XII під Полтавою. Маневр Сенявського означав, що шведському королю довелося марно очікувати допомоги від Лещинського»¹².

Важливо зауважити, що, за висновками сучасних польських істориків, допоміжні війська, очолювані Станіславом Лещинським і Е. фон Крассау, не мали можливості підтримати Карла XII. І це добре усвідомлювали їх командувачі. Спостереження Єжи Дигдали свідчать, що як король, так і генерал зовсім не спішили на допомогу шведському монархові та не мали бажання воювати з росіянами¹³. А пояснюється це доволі незначними (в порівнянні з потенціалом супротивника) силами, які вони мали у своєму підпорядкуванні. З цього приводу Мирослав

¹¹ Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Północnej. S. 338–339; Gierowski J.A. W cieniu Ligi Północnej. S. 72–78; Nagielski M. Kampania wojsk Stanisława Leszczyńskiego na Ukrainie w latach 1708–1709. S. 90–99; Цесельський Т. Последние боевые триумфы Великого княжества Литовского – битвы под Ляховцами и Наквашей // Война и оружие: Новые исследования и материалы: Труды Восьмой Международной научно-практической конференции. Ч. 4. Санкт-Петербург, 2017. С. 443–452; Ciesielski T. Ostatnie tryumfy bitewne oręża Wielkiego księstwa Litewskiego – bitwy pod Lachowcami i Nakwaszą // Ваєнныя трыумфы эпохі Вялікага Княства Літоўскага. Мін, 2017. С. 254–265.

¹² Gierowski J.A. W cieniu Ligi Północnej. S. 77.

¹³ Przedmowa // Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709). T. II. S. 7. Цьому питанню присвячено також статтю: Dygdała J. Lwowska wyprawa króla Stanisława Leszczyńskiego w 1709 roku (czy zamierzano iść na pomoc Karolowi XII na Ukrainę?) // Kwartalnik Historyczny. Roczn. CXXVI. 2019. № 4. S. 657–687.

Нагельський висловився так: «Недооцінював, однак, Карл XII сил, якими розпоряджався А. Сенявський, і котрий користувався також російськими підкріпленнями. Аби виконати рекомендації Карла XII, С. Лещинський повинен був не тільки розбити кілька регіментарських частин А. Сенявського, але очистити від сил конфедератів власне Малопольщу, Волинь і Поділля. Для сил, якими він розпоряджався, це завдання виявилось нереальним»¹⁴.

Звернімося тепер докладно до характеристики ролі Юсуф-паші у відносинах Туреччини з росіянами, поляками та шведами. Пошук підтримки в Османській імперії в той час здійснювали і Карл XII, і Іван Мазепа, котрий перебував у таборі шведського короля. Це саме робив і Станіслав Лещинський. Відомо, що в намаганнях закликати на допомогу турків особливого значення для останнього набували контакти саме з Юсуф-пашею, котрий перебував у важливому прикордонному укріпленому пункті імперії – Бендерах. Вагу та авторитет цієї людини можна зрозуміти з відомостей, які містилися в листі згаданого Луки Барки до російського посла у січні 1709 р. Тоді рагузинський консул зауважив, що Юсуф-паша користувався довірою султанського двору, а сераскером на кордонах служив уже 16 років¹⁵.

Як свідчить наведена на початку статті інформація з листа Луки Барки, одна зі спроб Юсуф-паші зв'язатися зі Станіславом Лещинським виявилася невдалою. Проте такі контакти все ж підтримувалися, і про це є дані з інших джерел. Відомо, що навесні 1709 р. до Бендер прямували емісари С. Лещинського – Літомирський та Щумінський (для обговорення з представником Порти умов союзу), готувався до поїздки також коронний стражник Стефан Потоцький (він мав домогтися від хана 40 тис. війська проти Росії). Апелюючи до Стамбула по допомогу, С. Лещинський писав про необхідність взаємного порятунку, «адже за падінням одного, і з другим могло б статися нещастя». Як зауважив Юзеф Фельдман, тодішні висловлювання короля «дихають уже пізнішим духом бендерської еміграції»¹⁶.

¹⁴ Nagielski M. Kampania wojsk Stanisława Leszczyńskiego na Ukrainie w latach 1708–1709. S. 73, 78–80.

¹⁵ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1, 1709 г. Д. 1. Л. 1 об. – 2.

¹⁶ Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709–1714. Kraków, 1926. S. 23–24. Про другу місію див. також: Геровський Ю. А. Польша и победа под Полтавой // Полтавская победа: из

Цікаво, що саме через Бендери могли підтримуватися контакти Карла XII зі Станіславом, а це означало й залучення до них паші. Так, збереглися дані про те, що 7 травня 1709 р. з Бендер до С. Лещинського прибули посланець від сераскера та окремо від шведського короля. Перший привіз два послання Юсуф-паші, а другий – три листи від самого Карла XII, датовані листопадом 1708, 13 і 30 квітня 1709 рр. Тоді паша клопотався про якнайшвидшу відправку до Стамбула польського королівського резидента, чого наполегливо домогався Порта. А Карл XII у листі від 13 квітня повідомляв у доволі позитивній тональності про обставини, в яких перебував зі своїм військом. При цьому він сподівався на швидке прибуття С. Лещинського. 15 травня обидва посланці були відправлені назад. При собі вони мали відповіді Юсуф-паші¹⁷. У паші ж, згідно з тим самим джерелом – листами королівського секретаря Йосафата Міхала Карпа, залишалися два полковники – один від шведського короля, а другий від Івана Мазепи, які намагалися схилити на свій бік турків і татар¹⁸. Уже ці дані дають уявлення про обмін інформацією між зазначеними шведськими та прошведськими силами, а також дозволяють бути певним, що найважливіша інформація потрапляла від Юсуф-паші до Стамбула.

У цьому контексті варто нагадати про попередню активність українського гетьмана. Навесні 1708 р. в Бендери до Юсуф-паші приїздив його посланець грек Згура. Тоді там перебували шведський і польський представники. За повідомленням І. Мазепи царській владі, основною метою цієї поїздки була розвідка. Грек зумів довідатися про клопотання посланця від Станіслава Лещинського щодо татарської допомоги. Крім того, існує припущення, що він виконував ще якесь інше, супротивне росіянам, завдання гетьмана¹⁹. А на початку грудня 1708 р. Петру I було відомо про відправку І. Мазепою прилуцького полковника й того ж Згури до сілістрійського Юсуф-паші. Цар доручив київському воєводі князю

истории международных отношений накануне и после Полтавы. Москва, 1959. С. 36–37; Gierowski J.A. W cieniu Ligi Północnej. S. 46–47; Кочегаров К.А. Польный гетман литовский Григорий Огинский и царь Пётр I в конце 1708 – первой половине 1709 годов // Славяноведение. 2021. № 2. С. 70.

¹⁷ Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709). S. 213–215, 221.

¹⁸ Ibid. S. 213–214, 222–223.

¹⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 7. Вып. 2. Москва; Ленинград, 1946. С. 824; Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т. 16. Санкт-Петербург, 1885. С. 354–355, 602–603.

Дмитру Голіцину їх перехопити²⁰. Москва ж іще до того спробувала підкупити пашу, відправивши йому соболиного хутра на 1 тис. руб.²¹

Український гетьман і перший міністр шведського короля Карл Піпер звернулися до Юсуф-паші в Бендери також навесні 1709 р. Ці звернення були переслані до великого візира Чорлулу Дамат Алі-паші. Тоді І. Мазепа просив про військову допомогу Османської імперії для шведів, писав про прагнення царя напасти на Крим та можливі ворожі плани російського монарха щодо Туреччини, що викликало занепокоєння Стамбула²². За посередництвом Юсуф-паші проводилися перемовини Карла XII з турецькою верхівкою щодо умов допомоги татар шведам, також ішлося про шведсько-турецький договір²³. Урешті, через Юсуф-пашу кримський хан Девлет-Гірей II отримав таємний наказ великого візира Чорлулу Алі-паші про допомогу шведському королю. Однак, дізнавшись про це, турецький султан Агмед III суворо заборонив хану порушувати мирні угоди з Москвою²⁴.

Як бачимо, тодішні масштабні воєнні дії оминули Кам'янець-Подільський, на відміну від самого Поділля, де відбувалися настільки істотні переміщення військ, що їх можна вважати одним із суттєвих факторів впливу на результати вирішального зіткнення армії Карла XII та Петра І. Що ж до діяльності Юсуф-паші, то на ньому замикалися надзвичайно важливі зв'язки між Карлом XII, С. Лещинським, І. Мазепою та верхівкою Османської імперії. Тож на пашу намагалася вплинути супротивна російська сторона. Зрештою, інформація від нього та його оцінки політичної ситуації мали неабиякий вплив на позицію Стамбула. Певні складнощі в комунікаціях, які виникали з воєнних обставин, не означали, що він припиняв відігравати свою роль. І, треба відзначити, що

²⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8. Вып. 2. Москва, 1951. С. 946.

²¹ Там же. С. 652, 946.

²² Докладніше див.: Станіславський В.В. Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 39–49. Посланець Карла XII виїхав із листами К. Піпера та І. Мазепа 31 березня 1709 р. (Див.: Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. Санкт-Петербург, 1912. С. 87).

²³ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. С. 93–94; Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697–1710 гг.). Ленинград, 1986. С. 227.

²⁴ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. Т. 2. Москва, 2005. С. 19; Кругницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Київ, 2003. С. 190.

бачення Юсуф-пашею загальної ситуації, яке Лука Барка передав П. Толстому, можна вважати цілком об'єктивним.

Завершивши розгляд зазначених двох питань, зауважу окремі цікаві згадки про Поділля й Кам'янець у ході Великої Північної війни, котрі можна знайти в історичних дослідженнях та опублікованих джерелах. Приміром, про край згадували представники Франції в контексті інформації, отриманої при відстеженні перебігу протистояння між шведським і російським володарями. Так, надзвичайний посол Людовіка XIV до Карла XII Жан Віктор барон де Безенваль у своїй реляції від 10 грудня 1708 р. зазначав, що Іван Мазепа уже давно – впродовж довгих років – закликав Адама Сенявського до союзу проти царя. Крім користі для Польщі й України, цей союз мав гарантувати збереження його подільських маєтків, тож відповідно український правитель обіцяв їх не руйнувати²⁵. Про заходи І. Мазепи, спрямовані на пошук підтримки з боку Османської імперії, у грудні 1708 р. довідався французький агент Жак Марон під час свого перебування на Поділлі. Йшлося про клопотання гетьмана щодо татарської допомоги шведам та їх українським і польським союзникам. І. Мазепа просив тоді про 40-тисячне військо²⁶. На прохання французького посла в Османській імперії Шарля Ферріюля щодо новин після Полтавської битви, Ж. Марон повідомляв йому про прибуття шведського короля з українським гетьманом до Бендер. А у середині серпня 1709 р. агент мав розмову з якимось московським старшиною, котрий проїжджав через Поділля. Той повідав йому неправдиву інформацію про наказ султана видати цареві І. Мазепу, його племінника Андрія Войнаровського, Пилипа Орлика та сотні козаків. Однак уже десь за тиждень Ж. Марон писав Ш. Ферріюлю, що гетьман і Карл XII перебувають у Бендерах²⁷.

²⁵ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія (За невиданими документами) // Науковий збірник за рік 1928 (Всеукраїнська академія наук, Історична секція). Т. XXVIII. Київ, 1928. С. 82.

²⁶ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія... С. 81. Богдан Кентржинський також посилається на дослідження Ілька Борщака, але пише про перебування Ж. Марона у самому Кам'янці (Див.: Кентржинський Б. Мазепа. Київ, 2013. С. 344, 473). Зазначений французький агент був також секретарем коронного гетьмана Адама Сенявського (Див.: Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. С. 25, 107).

²⁷ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія... С. 85.

Існують також цікаві дані про інтерес до Кам'янця-Подільського з боку російського царя в 1709 р. у зв'язку з його перемогою в битві під Полтавою. Так, у липні Петро I після отримання інформації про наміри Карла XII та І. Мазепи врятуватися втечею через Кам'янець, розпорядився про рух військ на чолі з князем Григорієм Волконським услід за королем і гетьманом для їх упіймання. А у серпні, після відомостей про наміри Порти пропустити шведського монарха через Волоську землю, до Кам'янця направлено бригадира Гаврила Кропотова²⁸. У серпні ж російський генерал-фельдмаршал Олександр Меншиков видав останньому універсал, адресований Подільському воєводству, про необхідність забезпечення провіантом і фуражем очолюваного ним війська²⁹.

²⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 1. Москва; Ленинград, 1950. С. 302, 348–351; Т. 9. Вып. 2. Москва, 1952. С. 1186, 1189–1191.

²⁹ Там же. Т. 9. Вып. 2. С. 1191–1192.

**НОВІ ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДАНІ ПРО СМЕРТЬ
ІВАНА ЛОМИКОВСЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ
В ДУНАЙСЬКИХ КНЯЗІВСТВАХ**

Одного з найближчих соратників гетьмана І. Мазепи Івана Ломиковського (1645–1714 рр.) цілком справедливо зараховують до кола осіб, котрі прагнули відірватися «геть від Москви», що тягнула Україну в нетрі азійсько-візантійського деспотизму. Вже за одне це постать І. Ломиковського гідна вшанування, адже за свій вибір він заплатив майже п'ятьма роками життя у вигнанні та смертю на чужині. Проте за браком джерел ця постать фактично залишилася поза увагою дослідників. Показовим є різнобій у довідкових виданнях, монографічних студіях щодо визначення дати його смерті. Водночас фахівці дотримуються спільної думки стосовно місця поховання видатного мазепинця, справедливо вказуючи на Ясси – столицю Молдавського князівства.

Знані дослідники козащини, представники дніпропетровської історіографічної школи намагалися коротко окреслити «*cuticulum vitae*» І. Ломиковського, котрий активно підтримував антимосковське повстання й разом із трьома синами – Володимиром, Іллею, Михайлом – пішов зі своїм покровителем у Бендери. Його чільне місце серед еліти України-Гетьманщини виразно репрезентують шлюбні пов'язання. Так, він був зятем К. Мокрієвича, сватом Д. Апостола та І. Мировича, тестем Д. Ханенка, а також кумом багатьох старшин. Сам Іван Ломиковський був одружений із дочкою генерального писаря Карпа Мокрієвича – Марією¹. На початку 1670-х років обіймав посаду генерального писаря в уряді гетьмана Михайла Ханенка, а потім і у Петра Дорошенка². За І. Мазепи його службова кар'єра стрімко йшла вгору: в 1689 р. він став генеральним хорунжим, у 1696 р. – генеральним осавулом³, а в 1700 р. – генеральним

¹ Заруба В.М. Полки, сотні та старшина Гетьманщини: Довідник. Дніпропетровськ, 2017. С. 352.

² Заруба В.М. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ, 2016. С. 282; Його ж. Полки, сотні та старшина Гетьманщини. С. 352.

³ За версією С. Павленка, це сталося 1692 р. (Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. С. 41).

обозним. Безперечно, кожен новий шабель супроводжувався наданням відповідних рангу маестностей⁴.

Довідкові видання наводять різні дати смерті І. Ломиковського. Одні з них «прив'язують» кончину військового й державного діяча до заповіту, складеного 1711 р., інші «відтермінують» її на 1714 р. Тож зрозумілою є позиція тих авторів, які цілком логічно вважали, що дата складання заповіту близька до року смерті, адже у відомих джерелах після 1711 р. ім'я соратника І. Мазепи вже майже не згадувалося через його поважний вік і відстороненість від суспільно-політичного життя. Принагідно зазначимо, що румуномовні хроніки та літописи практично не висвітлювали перебування української політичної еміграції в Яссах, коротко обмежуючись лише згадуванням Карла XII й І. Мазепи в Бендерах, а потім і смерті гетьмана.

Загалом 1711 р. як час смерті І. Ломиковського можна було б прийняти, якби існувало чітке документальне підтвердження. Стосовно «прив'язки» до дати заповіту доречно зауважити, що в Україні-Гетьманщині залишались і далі чинними норми цивільного права за статутами Великого князівства Литовського. Згідно з цією правовою традицією, людина з певним майновим становищем при досягненні поважного віку складала такий документ. Відсутність тестаменту свідчила про легковажність. Тут варто лише згадати суспільний резонанс у Росії, коли Петро I не залишив по собі політичного заповіту, що, зокрема, давало підстави старообрядцям не вважати його владу «божественною».

Саме цю обставину (можливе написання заповіту задовго до смерті) не врахували історики, які спиралися на 1711 р. як на крайню дату життя І. Ломиковського. Важливо зазначити, що єдиним джерелом про тестамент є його публікація 1843 р. у часопису «Молодик», а отже, з половини XIX й до початку XX ст. саме це було реперною точкою для визначення дати смерті⁵. Тому цілком зрозуміло, чому на зорі XX ст. В. Модзалевський указав на 1711-й як на рік

⁴ Лазаревский А. Люди старой Малороссии (Кулябки и Ломиковские) // Киевская старина. 1886. Т. XIV. № 1. С. 11.

⁵ Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского, писанное в Яссах марта 25 дня 1711 г. (Сообщено В.Н. Каразиным) // Молодик на 1844 год: украинский литературный сборник. Ч. III. Харьков, 1843. С. 71–85.

заповіту, смерті й поховання⁶. Але залишається питання, чому дослідник українських шляхетських родів не зважив на ремарку свого попередника О. Лазаревського, який у праці «Люди старой Малороссии» за 1886 р. зазначив, що після «написания этого завещания, Ломиковский жил ещё года три, там же в Яссах, и здесь же сложил он свои кости»⁷.

О. Лазаревський принагідно вказував і на вік І. Ломиковського на момент написання заповіту («...написал завещание, будучи шестидесятилетним стариком»; утім, на нашу думку, це могло означати, що йому далеко за 60 років, а не рівно 60)⁸. Втім, вік зазначено й у самому тестаменті. Так, 25 березня 1711 р. старшина писав: «66-й жития моего кончаючи рок»⁹. Тож дослідник мазепинської доби С. Павленко має рацію, коли вказує, що генеральний обозний народився 1645 р.¹⁰ Принагідно зазначимо, що датою народження І. Ломиковського ми спеціально не займалися. Але маємо зауважити, що розбіжності є й тут. Так, час появи його на світ С. Павленко, В. Заруба датують 1645 р., О. Лазаревський, В. Горобець – 1654 р., а В. Сергійчук зовсім оминає цей момент.

Зрідка 1711 р. як дата смерті І. Ломиковського фігурує й у сучасних дослідників. Так, фахівець у галузі козацької історіографії А. Бовгиря, котрий спеціально не досліджував біографію І. Ломиковського, вказує дату (1711 р.) та місце (Ясси) його смерті¹¹. Сергій Павленко вважає, що 1711 р., можливо, і є роком смерті через наявну синтагму у заповіті:

⁶ «...его духовное завещание составлено 25 мар[та] 1711 г. в Яссах; † 1711 г. в Яссах, где и погребен» (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 3: Л – О. Киев, 1910. С. 188–189).

⁷ Лазаревский А. Люди старой Малороссии... С. 13.

⁸ Там же. С. 12.

⁹ Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского, писанное в Яссах марта 25 дня 1711 г. ... С. 71.

¹⁰ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... С. 41.

¹¹ «Адже дід Василя Ломиковського, бунчуковий товариш Петро Ломиковський, був онуком генерального осавула Івана Васильовича Ломиковського, що змушений був разом із Мазепою покинути Україну після Полтавської битви (помер в Яссах в 1711 р.). Одному із його синів, Івану Івановичу Ломиковському († 1731), прадіду Василя Ломиковського – вдалося повернутися на батьківщину і знову зайняти належне місце в старшинській ієрархії» (Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Київ, 2010. С. 62. За основу біографічних відомостей автор бере працю: Модзалевский В. Малороссийский родословник. Т. 3. Киев, 1912. С. 106–107).

«течение жития моего спѣшит термѣну»¹². Отже, «можна припустити, що через деякий час того ж 1711 р. він помер»¹³. Утім, така вставка була всього-на-всього типовим риторичним кліше в діловій документації України-Гетьманщини. Читання тестаментів створює враження, що їх укладачам нібито і справді залишалося кілька днів земного існування. Однак вони могли прожити ще не один рік.

Більш округло дата смерті вказана в енциклопедичних виданнях, де професор В. Горобець лаконічно подає про І. Ломиковського, що він «помер не пізніше 1714, імовірно в Яссах»¹⁴. В довідкових працях професора В. Заруби про козацьку еліту України-Гетьманщини вказується (впевненіше) про складення І. Ломиковським 25 березня 1711 р. заповіту в Яссах і його смерть там же 1714 р.¹⁵ У професора В. Кривошеї дата кончини без будь-яких уточнень подається як 1714 р.¹⁶ Це саме робить і професор В. Сергійчук: він також подає 1714-й як рік смерті¹⁷.

Виявлений нами документ, який публікується нижче, чітко вказує рік смерті І. Ломиковського та навіть дає всі можливості уточнити місяць, а також день (щоправда, з певною похибкою). Так, колишній хотинський пиркелаб (комендант фортеці) «Івашка Кузьмович»¹⁸ 12 квітня 1714 р.

¹² Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского, писанное в Яссах... С. 71.

¹³ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... С. 43.

¹⁴ Горобець В.М. Ломиковский Иван Васильевич // Энциклопедія історії України: У 10 т. Т. 6: Ла – Мі. Київ, 2009. С. 266.

¹⁵ Заруба В.М. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782)... С. 282; Його ж. Полки, сотні та старшина Гетьманщини. С. 352. Принагідно зазначимо, що в наведений цитаті слово «невдовзі» зайве, адже його можна використовувати, коли йдеться про невеликий проміжок часу (до кількох місяців), а не про трирічний період життя: «25 березня 1711 р. в Яссах склав заповіт і невдовзі там же помер у 1714 р.».

¹⁶ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ, 2010. С. 479.

¹⁷ Сергійчук В.І. Ломиковский Иван // Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. Т. 1. Київ, 2004. С. 638.

¹⁸ Визначити, в яких роках «Івашка Кузьмович» був пиркелабом, нам не вдалося. Але маємо достеменні відомості, хто саме був хотинським очільником до та після написання листа від 12 квітня 1714 р., що дає змогу зрозуміти контекст епохи. Так, у 1710–1711 рр. комендантом фортеці був Тудор Келмашул (Toader Călmașul), у березні 1714 р. ним став Константин Пирвул (Constantin Pîrvul), а в 1715–1716 рр. – Мирон Гиждеу (Miron Hîjdău). Див.: Eșanu A., Eșanu V. Păcălăbi de Hotin (secolul XIV–1714): Oameni, destine, fapte // Destin Românesc: Revistă de istoria și cultură. Chișinău; București, 2003. № 3–4. Р. 58–59.

написав із Меджибожа лист до Київської губернської канцелярії, повідомляючи про останні новини в Молдавії й Волощині (Мунтенії). Серед іншого йшлося, що «старый Ломиковский в Ясах умре»¹⁹. Це дає всі підстави стверджувати, що смерть генерального обозного та найближчого соратника гетьмана І. Мазепи сталася наприкінці березня – на початку квітня 1714 р. Критерієм до відбору для повідомлення Івашкою Кузьмовичем фактів могли стати міркування хронологічного порядку або ж спроба впорядкувати події за ступенем важливості.

Отже, враховуючи дату написання листа, а також висвітлювані події, можна (з великим ступенем вірогідності) припустити, що І. Ломиковський помер між 20 березня та 10 квітня 1714 р. Допустимо вважати, що 1714-й як рік смерті є документально підтвердженим, незважаючи на те, що в деяких виданнях зустрічається й 1711-й. Між тим із жалем констатуємо, що, крім невеличкої статті та словникового гасла авторства чернігівського дослідника С. Павленка²⁰, І. Ломиковському до сьогодні так і не присвячено спеціальної розвідки.

Іван Ломиковський пройшов чимало шаблів службової кар'єри в Україні-Гетьманщині. Останнім його здобутком стала посада генерального обозного – особи, обізнаної з усіма планами гетьмана. Більше того, поряд із полковниками миргородським (Д. Апостолом), прилуцьким (В. Горленком) і лубенським (Д. Зеленським) він переконував гетьмана І. Мазепу перейти під шведську протекцію²¹.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 13-а. Арк. 2 зв.

²⁰ Павленко С. І.В. Ломиковський (1645–1711) – генеральний обозний в команді Мазепи // Сіверянський літопис. 2002. № 3. С. 95–97; Його ж. Оточення гетьмана Мазепи... С. 41–43.

²¹ «Коли шведи повернули в Україну, полковники миргородський, прилуцький і лубенський, генеральний обозний Ломиковський, як свідчить П. Орлик, нетерпляче звернулись до Мазепи з проханням, щоб “немедленно до короля шведского посылал с прошением о протекцию и старался с ним злучится при границах, чтоб не допустить войск великороссийских в Украину”» (Павленко С. Угоди І. Мазепи з С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Київ, 2008. С. 177). Див.: Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. 1862. № 10. С. 22. Лист П. Орлика до Стефана Яворського від 1 (12) липня 1721 р. опубл. також: Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. Київ, 2006. С. 177; Пилип Орлик і мазепинці. Джерела / Упоряд. Т. Таїрова-Яковлєва. Київ, 2022. С. 35.

На початку лютого 1708 р. І. Мазепа на вимогу царя вирушив до Білої Церкви. Там відбулася знакова подія української історії, коли гетьмана, котрий вагався у своїх планах щодо союзу зі шведським королем, підтримали найближчі соратники. Генеральний обозний І. Ломиковський, миргородський, прилуцький і лубенський полковники, «бачачи Мазепу в боязні і в небезпеці, часто його в Білій Церкві переконували, щоб про свою і загальну всіх користь дбав, обіцяючи при його достойності та при обороні прав та вольностей військових до крові стояти і в найбільшому нещасті не покинути його, як вождя і рейментаря свого». А для того, аби гетьман не мав сумнівів в їхній відданості, просили про складання присяги на вірність²². Той, після «довгого себе в тому переконуванні, велів обозному генеральному Ломиковському, аби він сам таку, як їм догідна буде, клятвенну роту написав»²³. Після чого на Євангелії з цілуванням Святого Хреста вказані полковники і старшина склали присягу І. Мазепі, а потім і сам гетьман «на тій-таки Євангелії присягнув їм у таких же термінах»²⁴.

Загалом І. Ломиковський був настільки втаємниченим у плани І. Мазепи, що коли пізніше, у жовтні 1708 р., гетьман під с. Орлівка Сосницької сотні Чернігівського полку наблизився до шведських військ, то саме його відправив до Карла XII для підтвердження переходу на шведський бік²⁵. Однак не всі полковники і представники генеральної старшини були твердо переконані в необхідності такого кроку²⁶.

²² Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського, від 1 (12) липня 1721 р. // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина... С. 177.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ О. Лазаревський, свідомо чи ні, називав перехід на бік шведів «приходом»: «Когда 24 октября [1708 г.] Мазепа приблизился около сосницкого села Орловки к шведским войскам, Ломиковский первым был послан к Карлу с извещением о приходе Мазепы» (Лазаревский А. Люди старой Малороссии (Кулябки и Ломиковские). С. 12). Це саме слово, а не «перехід на бік шведів» використовує і словацький сучасник та очевидець тих подій Данієл Крман: «...саме тоді прийшов ... князь козаків Іван Мазепа з невеликою кількістю свого легкого війська. Його відвели до короля Карла, де в його тутешній резиденції відбулася аудієнція і обід. Був це день 8 листопада, пам'ятний його приходом і прийняттям» (Крман Д. Подорожний щоденник (Itinerarium 1708–1709). Київ, 2010. С. 55).

²⁶ Служитель І. Ломиковського Василь Калінніков при допиті повідомляв, що у грудні 1708 р. через свою хворобу І. Мазепа не зміг їхати на з'єднання зі шведським військом до Гадяча, одночасно вказуючи на склад оточення гетьмана: «А Ламиковской из Рамны имел ехать с Мазепою к Гадячу. Мазепа-де zelo был болен, которого лечил шведский

Добре відомо, що подальші події (й особливо їх наслідки) виявилися важким випробуванням для шведсько-козацького війська. Так, у результаті битви під Полтавою «шведские войска все разбиты и взяты в полон фелдмаршал Реншельт и пять человек генералов, и полковников, и афицеров, и рядовых несколько тысяч, и пушки, и знамена побрали, а достальные в розне разбежались»²⁷. Всім, хто схопить представників сторони, яка програла, обіцялася висока винагорода, причому в різному еквіваленті. Так, російський цар готовий був дати за «короля шведского две тысячи рублей, за Мазепу тысячу рублей, за генералов шведских по двесте рублей, за полковников и старшин Мазепиных по сту рублей»²⁸. Отже, за голову І. Ломиковського пропонувалося в 10 разів менше, аніж за голову І. Мазепи, і у 20 разів менше як за голову Карла XII.

Маршрут шведсько-козацького війська добре відомий. Із-під Полтави воно прямувало через Переволочну до Очакова, а потім до Бендер. Посол Росії у Стамбулі П. Толстой у серпні 1709 р. повідомляв, що «Порта в большом горе» через те, що очаківський паша прийняв утікачів: «очень туркам нелюбо, что этот король к ним прибежал, ибо по закону их и ради стыда от других отдать его невозможно и не хотят»²⁹.

Уже через місяць після полтавської поразки цар Петро І почав уживати заходів до того, аби турецька влада видала І. Мазепу зі своїми прибічниками. Канцлер Г. Головкін у листі до П. Толстого (від 15 серпня 1709 р.) писав: «О Мазепе же изволь всемерно трудится, дабы ево и Костку Гордеенка и прочих всех единомыслеников, а особливо Орлика, Горленка бывшего полковника прилуцкого, Ломиковского бывшаг[о] обозного,

оптекар, и было ему от той болезни свободнее. Для которой он болезни не мог с королем швецким ехать, и для того поостался при нем-де, Мазепе, их пан Ломиковский, Орлик, Чюйкевич, полковник лубенской Залынский (Зеленский. – *О. П.*), полковник прилуцкий, генеральные ясаулы Максимович и Гамалея. И все-де ходят на свободе, только стоит караул у полковника лубенског[о] и у Максимовича на дворах, и политично за ними присматривают (курсив наш. – *О. П.*), для того что они были с миргородским полковником в согласии уйти» (Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 124. Оп. 1, 1708 г. Д. 54. Л. 67 об. – 68).

²⁷ Лист князя Д. Голіцина до курсунського полковника Андрія Кандиби від 30 червня 1709 р. див.: Мищик Ю. З нововідкритого листування гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. 2020. № 2. С. 22.

²⁸ Там само. С. 23.

²⁹ Водарский В.Е. Загадки Прутского похода Петра I. Москва, 2004. С. 31–32.

Мировича и канцеляристов ево Максимовича и Бомот[а] выдали в сторону Ц[а]рского Величества без всякого замедления»³⁰, зазначаючи далі, що цар оцінить як ворожий крок прийняття українськими втікачами ісламу й відповідно невидачу їх російській владі. З усього було видно, що Петро І будь-що прагнув отримати І. Мазепу, аби вершити над ним свій суд.

П. Толстой зміг вручити туркам вимоги Петра І щодо видачі Карла XII та І. Мазепи, але почув у відповідь про знесення дніпровського укріплення Кам'яний Затон. Тоді московський дипломат пішов на поступку, погодившись замість видачі шведського короля на його вислання за межі Османської імперії³¹.

Станом на початок вересня 1709 р. І. Мазепа (а, вірогідно, і його найближче оточення) знаходилися в Бендерській фортеці. Так, тесть молдавського господаря Михайло Дедюл 9 вересня, перебуваючи у Снятині, дізнався, що «король шведской подлинно в Бендере обретається, а Мазепа в замке бендерском»³². У листах Г. Волконського до О. Меншикова від 16 та 26 серпня 1709 р. теж підтверджувалося, що І. Мазепа перебуває в Бендерах³³. Однак пізніше, з метою спалювання образу гетьмана, російські історики користувалися недостовірними даними, за якими бендерський паша нібито й не збирався давати прихисток союзникам Карла XII³⁴. Насправді ж, коли шведський монарх наблизився

³⁰ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1, 1709 г. Д. 1. Л. 537.

³¹ Водарский В.Е. Загадки Прутского похода Петра I. С. 35.

³² Лист бригадира Г. Кропотова та перекладача А. Ботвінкіна канцлеру графу Г. Головіну про місцезнаходження короля Карла XII та І. Мазепи в Бендерах // РГАДА. Ф. 79. Оп. 1, 1709 г. Д. 54. Л. 8.

³³ Г. Волконський посилав «до Бендеру шпига», котрий повідомив, що «изменник Мазепа остался в Бендеру». У другому листі вказано, що «кароль шведской и изменник Мазепа еще в Бендере» (Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / [Рук. проекта и сост. Т.Г. Таирова-Яковлева; отв. ред. Т.А. Базарова]. Санкт-Петербург, 2014. С. 390–391).

³⁴ Турецькими джерелами не підтверджуються пропагандистські заяви «російського капітана», що буцімто в І. Мазепи відібрали одяг та обшукали його з метою виявлення схованої в ньому отрути. Подібним пасажем росіяни прагнули продемонструвати нібито зневажливе ставлення до гетьмана турецької адміністрації. За їхньою версією, «русский капитан, отправленный к сераскиру ... сообщил, что король и Мазепа расположились лагерем на лугу перед городом под стражей из двухсот турецких солдат... Король предлагал паше триста тысяч червонцев за допущение в крепость и некоторые другие услуги, однако безуспешно, так как паша твердо решил ничего не предпринимать пока в этом деле без особых приказаний от Порты. Мазепу же со всеми его слугами паша обещает очень скоро выслать царю как изменника. Пока он отказался отвести бывшему

З серпня до Бендер, місцевий Юсуф-паша привітав його врочистим салютом із 30 середніх гармат³⁵, виїхавши назустріч зі своїм почтом³⁶.

Особливо в перші дні й місяці після прикрої поразки під Полтавою вигнанцям довелося пережити складний стан невизначеності. 27 липня 1709 р. російський посол у Константинополі П. Толстой у своїх реляціях повідомляв, що бендерському Юсуф-паші було відправлено султанський указ про тимчасову затримку Карла XII та І. Мазепи (а отже й усіх його соратників) для з'ясування обставин і можливостей їх пересування вглиб Молдавії³⁷. Потому чою П. Толстой неодноразово доповідав у листах до канцлера Г. Головкина про здійснені заходи для видачі І. Мазепи російській владі із врахуванням загрози прийняття ним ісламу³⁸. Цікавою була відповідь Юсуф-паші

гетману жилище в городе, грубо ответил, что в Бендерах не найдётся дома, пригодного для человека, которого не могли удовлетворить принадлежавшие ему в России дворцы. Кроме того, когда капитан заявил, что Мазепа в платье, может быть, прячет яд с целью покончить с собой при случае, у того отобрали одежды и обыскали их очень тщательно» (цит. за: Водарский В.Е. Загадки Прутского похода Петра I. С. 33. Автор монографії наводить цитату з опублікованих джерел, зазначаючи, що переклад донесення російського капітана містить неточності. Див.: Сборник Российского императорского общества. Т. 50. 1886. С. 226).

³⁵ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). С. 173.

³⁶ Серед тих, хто зустрічав прибулих, був і генерал-квартирмейстер Аксель Гілленкрюк (Юлленкрюк), який приїхав до Бендер раніше з метою пошуку пристойного житла для короля. Однак Карл XII відмовився жити у фортеці. Спочатку він отаборився у шатрі, подарованому Юсуф-пашею, а пізніше перебрався у с. Варниця (Григорьев Б.Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. Москва, 2006. С. 378).

³⁷ «Се уже послали указ к Юсуп-паше с нарочно посланным агою о короле швецком и о Мазепе, чтоб их до времени задержали. А пашю азовского (треба: очаківського. – О. П.) Абдель-Рахмана за то, что он короля и Мазепу принял, велели послать в заточение, а на ево место в Ачаков учинили пашею Хасан-пашу Ачюевского. [...] Присылал ко мне везирь говорит о том, что-де рати Царского Величества, которые гнались за королем швецким, будто вступили в их границы и будто 30 часов продолжили свой поход в их области, о чем Порты досадует. Но я о том, будучи неизвестен, ответствовать ничего не мог» (РГАДА. Ф. 89. Оп. 1, 1709 г. Д. 1. Л. 451 об.).

³⁸ Лист від 27 липня 1709 р.: «...а о Мазепе что учинится, не умедлю донестъ, только боюсь, чтобы оный, видя свою конечную беду, не обосурманился; а ежели сие учинит, то никакими делы не отдадут ево по своему закону» (РГАДА. Ф. 89. Оп. 1, 1709 г. Д. 54. Л. 169 об.). Лист від 15 вересня 1709 р.: «...обаче не токмо обещаю отдать короля и Мазепу с прочими, но ниже слушаю у меня о том хотят н[ы]не. А я им ответствовал: ежели н[ы]не отдадут Мазепу с прочими вскоре в сторону Ц[а]рского Величества, а о короле дадут уверительное слово, что ево никуды не отпустят, и с таким определением буду к Ц[а]рскому Величеству писать. Но и на те мои слова ответу мне не учинили ж никакого ... и являются ко мне не зело приятны» (Там же. Д. 1. Л. 558).

російському дипломату (датується не пізніше 8 грудня 1709 р.), що османські правителі вважають І. Мазепу шведським підданим, відколи гетьман перейшов на бік шведського короля. Цю відповідь наведено в «Хроніці Рашида»³⁹. Власне, йшлося про те, що гетьман перебував у розпачі через поразку й вигнання, але шанси Карла XII взяти реванш у росіян теж були невисокими, незважаючи на всі зусилля короля створити коаліцію з татарами. Шведсько-козацькі сили поступово розпорошувалися, основне ядро вояків, готових іти до кінця, деморалізувалося. Румунський хроніст у повідомленні про 1709 р. теж був сповнений песимізму і вказав, що «в цей рік свого правління шведський король ... утік від війни, котру вони вели з москалями під Полтавою в козацькій країні, безуспішно програвши у цій війні, втративши всю армію і статки», – всі вони були змушені тікати під владу Порти⁴⁰.

Після того, як відбулося засідання Бендерської комісії, гетьманом обрано П. Орлика, а вся гетьманська скарбниця віддана Мазепиному небожу А. Войнаровському, українська політична еміграція остаточно зрозуміла, що слід підібрати щось спокійніше за Бендерську фортецю, до якої прикута увага як турецького султана, так і російського царя, місце. Та й, зрештою, смерть гетьмана І. Мазепи до певної міри розв'язала вигнанням руки. Як писав О. Лазаревський, «беглецы остановились в Яссах и не зная, куда и зачем бежать дальше, оселились здесь»⁴¹. У румунського хроніста Н. Костіна теж вказується, що «генеральний обозний І. Ломиковський, Пилип Орлик, Д. Горленко та інші осіли в Ясах», а кілька сотень козаків і шведів розійшлися по різних містах Молдавії (Чернівці, Сучава, Бендери)⁴², тоді як на кінець 1709 р.

³⁹ «Якщо йдеться про Мазепу Гетьмана, то хоча він раніше нібито був московським служебником, проте опісля він відвернувся лицем від нього і пристав до шведського короля, і він прийшов у нашу землю на положенні особи, яка перебуває на службі в шведського короля, і ми його не знали як вашого гетьмана, ми його знаємо як шведа. От коли вирушать Шведський Король та Гетьман з нашої землі геть і підуть до своєї країни, от тоді й подбайте [про сатисфакцію], коли в вас щось є [до них]» (Галенко О. Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида // Україна в Центральній Європі. Вип. 9–10. 2010. С. 290).

⁴⁰ Axinte Uricaiul. *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*. Vol. II. Ediții critică de G. Ștrempel. București. 1994. P. 307.

⁴¹ Лазаревский А. Люди старой Малороссии (Кулябки и Ломиковские). С. 12.

⁴² Новосіський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977. С. 348.

частина козаків залишила табір під Бендерами, вийшовши в пониззя Дніпра⁴³.

Тим часом Петро I мав сподівання щодо захоплення вже не І. Мазепи, котрий помер 21 вересня 1709 р., а Карла XII. Молдавський господар Міхай Раковіце, зважаючи на зростання після Полтавської битви політичного авторитету Росії, виношував плани на звільнення країни від турецького панування. Для цього він таємно повідомляв Петра I про наміри Карла XII залишити Бендери⁴⁴, знайти осідок в Яссах і в такий спосіб позбутися тиску з боку турецьких високопосадовців. М. Раковіце зі свого боку обіцяв росіянам допомогу у захопленні шведського короля при його вірогідному переїзді до Ясс, і навіть було складено відповідний план раптового переходу через Дністер⁴⁵. Здійснений наприкінці вересня 1709 р. похід загону бригадира Г. Кропотова був націлений на перехоплення Карла XII. Утім, він виявився невдалим. Попри те, що росіяни полонили близько 400 шведів⁴⁶ і, за сприянням молдавського господаря, пограбували місто Чернівці, короля Карла XII їм

⁴³ Мільчев В.І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запоріжжя, 2009. С. 15.

⁴⁴ Набагато пізніше запорожці, котрі знаходились на службі у турків, не виявляли бажання тривалого перебування у фортеці. Так, вахмістр Київської рейтарської команди Ілля Тарасов під час свого перебування із секретною місією у Бендерах 20 грудня 1752 р. дізнався від писаря бендерського сераскер-паші Василя Мовчана про його небажання залишатися на цій посаді на другий рік. Цілком очевидно, що йшлося про фінансовий чинник. Тож можна уявити, як не солодко було писарю на чужині, не кажучи вже про вигнанців долі, які перебували в Бендерах у 1709 р. «Сверх того (В. Мовчан. – *О.П.*) объявил, что ему в правлѣнии в Бѣндерах писарской должности в день Светлыя Пасхи год уже выйдет. И, егда-де я надобен России, просить [о] награждении за ево корреспонденцию (за секретні повідомлення. – *О.П.*), буде ж де не надобѣн он, Молчан, в Бендерах другої год жить не хочет. А как-де удовольствуют от российской стороны, то точно только для одной России другой год жить обѣщается» (ІЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2175. Арк. 5).

⁴⁵ Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некулчі. С. 347. Далі автор пише: «Проте султанська відмова на переїзд Карла XII до Ясс порушила всі плани молдавського господаря». Тут дослідник помиляється, адже виправа росіян, які не знали маршруту шведського короля, таки була здійснена під орудою бригадира Кропотова.

⁴⁶ Турция накануне и после Полтавской битвы (Глазами австрийского дипломата). Москва, 1977. С. 60.

не вдалось перехопити. Так сталося через те, що його не було на маршруті того походу в бік Трансильванії⁴⁷.

Проросійська позиція М. Раковіце для багатьох не була секретом. Про це відзначають сучасні йому літописці у своїх хроніках⁴⁸. Про листування молдавського господаря з росіянами та готовність співпрацювати й надалі справно доносив султану мунтянський господар Константин Бринковяну⁴⁹, внаслідок чого М. Раковіце був усунутий з престолу у жовтні 1709 р. Пізніше й сам шведський король Карл XII у листі до султана Ахмеда III викривав таємні зв'язки цього господаря з росіянами⁵⁰.

Дещо інше бачення причини усунення молдавського господаря було у венеційського дипломата Лоренцо Тьєполо, котрий у своєму звіті від 18 листопада 1709 р. писав, що М. Раковіце свідомо допустив розправу росіян над шведсько-козацьким військом під час переходу з Бендер до Польщі, через що молдавський правитель й був позбавлений господарського престолу⁵¹. Відряджений у серпні 1709 р. для збору податків у Молдову Селім Ага Ібрагім за підтримки місцевих бояр заарештував (у листопаді того ж року) М. Раковіце, котрого, закутого в ланцюги, відправив до Стамбула. Сам же Селім Ага Ібрагім залишився на чолі князівства до призначення нового господаря⁵². Вже 1 грудня 1709 р. М. Раковіце був

⁴⁷ Король Карл XII у розмові із Юсуф-пашею розповів наступне: «Із розділенням відсилкою свого війська у тому місці вони таки у тій околиці прибули у містечко Черनावудж (Чернівці. – *О.П.*) і там проминуло декілька днів. Через те, що богданці (молдавани. – *О.П.*) були у злуці разом з московським племенем, з дозволом та побудженням наблизилося туди і московське військо, що там знаходилося, зненацька найшло на тих шведів, розміщених у місті Черनावудж, повбивало та їхні добра пограбувало та спожило» (Цит за: Галенко О. Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида. С. 287–288).

⁴⁸ Ion Neculce. Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat // Letopisețul Țării Moldovei. Chișinău, 1990. P. 365.

⁴⁹ Letopisețul Țării Moldovei. De la domnia lui Istrati Dabija și până la a treia domnie a lui Mihai Racoviță, atribuită lui N.Muste // Cronicle României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei, Ediția a 2-a. București, 1874. P. 39.

⁵⁰ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV–начала XIX в.). Кишинёв, 1987. С. 242.

⁵¹ Documente privitoare la Istoria Românilor. Vol. IX. Partea 1: (1650–1747) / Editor Eudoxiu Hurmuzaki. București, 1897. P. 445–446.

⁵² Mahmut Halef Cevrioğlu. İsveç Kralı XII. Karl'ın Osmanlı Devleti'nde İktâmetinin Boğdan'a Etkisi ve Nikolaos Mavrokordatos // Karadeniz İncelemeleri Dergisi. 2020. № 29. S.16.

ув'язнений у Семибаштовому замку, а новим господарем було призначено великого драгомана Порти Н. Маврокордато⁵³.

Одночасно російські можновладці листувалися з приводу загрози життю Петра I з боку Карла XII, котрий буцімто інспірував замах на нього шляхом отруєння⁵⁴, що аж ніяк не вкладалося у спосіб дій шведського короля, який завжди обирав чесний двобій. Більше того, це не було притаманним і турецькій зовнішній політиці, адже, коли після поразки на Пруті в липні 1711 р. Карл XII вимагав від османської влади наздогнати рештки російських військ і полонити Петра I, йому відмовили⁵⁵.

Допоки мазепинці-емігранти та шведи були розпорошені по молдавських містах, Порта здобула три перемоги над Росією – 12 липня 1711, 5 квітня 1712, 13 червня 1713 рр., що було закріплено договорами. І жодного разу за цей час гетьманові в екзилі Пилипу Орлику не вдалося створити українсько-шведсько-турецьку коаліцію. Так, 12 травня 1714 р. драгоман Порти І. Маврокордато запевнив росіян щодо мирних планів: «Порта имеет ныне добрую склонность к стороне Царского Величества, понеже за что была злоба

⁵³ Турция накануне и после Полтавской битвы... С. 60.

⁵⁴ Из листа Г. Головкина до Б. Шереметева від 22 лютого 1712 р.: «Сего числа прибыл сюда от вас корреспондент ваш Георгий Эрдакий ... из Константинополя с письмами. Который оттуда ехал через Мултыанскую землю и объявил здесь, что когда он был в Бухаресте, тогда в ночи приходил к нему один человек, закрыв лицо свое. И говорил ..., что по повелению турецкого султана, чрез подушение (підбурювання. – О. П.) короля шведского, велено господарю мултыанскому послать нарочно двух человек из греческих купцов в Российское государство..., будто для торгового промыслу. А в самом деле для того, чтоб чрез отраву Его Царское Величество умертвить. За что ему, мултыанскому господарю, от Порты обещано вечно владеть государством, також и наследникам его. И он, господарь, по тому повелению и по своим злым поступкам двух греков послал для тех злых промыслов» (Țvircun V. Toma Cantacuzino – ostaș și demnitar: Istoria vieții în scrisori și documente. Chișinău, 2016. P. 99).

⁵⁵ Дізнавшись про поразку росіян під Станіслештами, що було визначальним для Петра I під час Пруцького походу, Карл XII у ніч на 22 липня 1711 р. виїхав із Бендер. Наступного дня після прибуття до турецького табору шведський король був у розпачі від звістки, що напередодні (21 липня) турки вже уклали мир із росіянами. Карл XII вимагав від великого візира війська, аби наздогнати царя й полонити його, на що нібито почув у відповідь: «Лишать врага мира, когда он его просит, противоречит закону Мухаммеда. Если бы я взял в плен царя, кто бы тогда правил его страной?» (Григорьев Б.Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. С. 405–406. Про приїзд Карла XII в турецький табір під Станіслештами див.: Водарский В.Е. Загадки Пруцкого похода Петра I. С. 138–141).

преж сего и суспиция (підозра. – *О. П.*), то всё ныне искоренено»⁵⁶. Стосовно мазепинців він заявив: якщо кримський хан не знайде місця їх поселення, «дабы могли прожить в покое и безсорно», то виб'є їх «из сего Империя»⁵⁷.

А тим часом у Молдавському князівстві розгорталися несприятливі для українсько-шведської еміграції процеси. Турецький султан прагнув позбутися «осередку напруженості», тобто, Карла XII, а Петро I за будь-яку ціну хотів отримати «тіла й душі» вцілілих мазепинців. Отже, в Москві знали, що істотною перепорою до укладення миру з Портою є численна мазепинська еміграція, котра підтримувала зв'язки зі своїми родичами в Україні шляхом листування. Ба більше, вигнанці ще й отримували гроші, які надсилали їм із Гетьманщини. Через це 3 квітня 1712 р. царським указом до гетьмана І. Скоропадського та постійного резидента Ф. Протасьєва наказувалося вислати до Москви близьких родичів найголовніших представників колишнього оточення І. Мазепи, котрі залишалися в Туреччині. Насамперед під цей указ потрапили син Ломиковського, брат Максимовича, матір, дружина і брати Мировича, дружини Горленка, Бутовича, двох братів Герциків та ін. За сенатським указом, родичі мазепинців мали жити в Москві на Посольському дворі. Їм надавалися певні свободи, але листуватися з емігрантами заборонялося, кореспонденція ж з Україною-Гетьманщиною мала обмежуватися суто домашніми та господарськими справами⁵⁸.

Прибуття вказаних осіб відбулося 6 вересня 1712 р. Серед них ми бачимо Василя Мировича з родиною. Його дружиною була донька Ломиковського Олена⁵⁹, котру, як і дружину Семена Мировича, того ж року відвезли до Москви, а 1716 р. до Тобольська, де вона й померла. Однак старшому сину Ломиковського Іванові вдалося уникнути московського заручництва й залишитися в Україні-Гетьманщині завдяки

⁵⁶ Артамонов В.А. Турецко-русская война 1710–1713 гг. Москва, 2019. С. 388.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Костомаров Н. И. Мазепинцы // Костомаров Н. И. Руина: Исторические монографии и исследования. Москва, 1995. С. 768.

⁵⁹ Там же. С. 768–769.

клопотанням його тестя – миргородського полковника Д. Апостола⁶⁰. Пощастило це зробити ще кільком особам.

Тим часом, як видно з наведеного в додатку документа, політичне життя у сусідніх Молдавії, а особливо Волощині (Мунтенії) вирувало. Давній знайомий гетьмана І. Мазепи, його втаємничена особа, посередник у втіленні Петром І своєї балканської політики – волоський господар Константин Бринковяну – 24 березня 1714 р. був скинутий із престолу⁶¹. Незважаючи на 26-річний період правління, політичну спритність та вміння налагоджувати зв'язки у Стамбулі, він став жертвою придворних інтриг. Та й, власне, його покровителі вже не могли заплісцувати очі на співпрацю з Петром І. Пізніше, перед стратою, К. Бринковяну було висунуто звинувачення в наявності маєтностей у Трансильванії, золотих запасів у банках Венеції, також ставилися у провину зв'язки з московським царем й австрійським імператором⁶². Французький літератор Жан-Луї Карра взагалі долучив до смерті мунтенського правителя вже давно померлого гетьмана І. Мазепу, стверджуючи, що останній нібито викрив К. Бринковяну перед турками⁶³. Непевний час, сповнений підступів і зрад, переходів з однієї протекції в іншу, породжував силу-силенну всіляких чуток. Зокрема, англійський посол

⁶⁰ «Из свойственников тех, которые были с Орликом в турецких владениях, не присланы в Москву и оставлены в Украине по особым благоволениям следующие лица: сын Ломиковского, зять миргородского полковника, за которого просил тесть» (Костомаров Н. И. Мазепинцы. С. 769).

⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 13-а. Арк. 2.

⁶² Кантемир Д. Сказание об искоренении Бранковановой и Кантакузиных фамилии // Cantemir D. Opere complete. Vol. 6. T. 2. București, 1996. P. 92–100.

⁶³ Без посилання на конкретний літопис письменник безпідставно звинуватив гетьмана І. Мазепу, що той нібито викрив господаря К. Бринковяну, а отже посприяв його страті: «Летописцы молдавские уведомляют нас, что сей самой Константин Бранкован ... обвинён был Мазепой за то, что имел тайную переписку с государем Петром Великим, и предпринимал с сим господарем средства для избавления себя от владения оттоманского» ([Карра Ж.-Л.]. История Молдавии и Валахии, с рассуждением о настоящем состоянии сих обоих княжеств / Пер. с фр., с испр. и доп. во многих местах. Санкт-Петербург, 1791. С. 127). І. Мазепа дійсно активно листувався з К. Бринковяну, виступаючи посередником у втіленні Петром І балканської політики, але не зі своєї ласки, а навпаки – після інспірацій та заохочень з боку царя. Проте за посередництва І. Мазепи відносини між Петром І і К. Бринковяну відбувалися лише до осені 1708 р., а по смерті гетьмана мунтянський господар уже сам продовжував обіцяти російському правителю підтримку, чого не сталося під час Пруського походу 1711 р. Втім, якщо припустити факт викриття К. Бринковяну перед турками, то за два неповних місяці життя І. Мазепи в Бендерах він не мав вагомих підстав робити це.

Р. Суттон зі свого боку закидав К. Бринковяну, що той увів в оману Петра І щодо обіцяної допомоги та «здав» його турецькій владі⁶⁴.

В'язня було відправлено до Стамбула, де 15 серпня 1714 р. його прилюдно стратили разом із чотирма синами⁶⁵. За декілька місяців до цього, 25 березня, у волоську столицю прибув «инбригор – турчанин, которой надѣв кафтан на Степана Кантакузина и учинил ево господарем»⁶⁶. Причому фірман на правління, привезений імбригором* Ахмет-агою, був, як зазначає Н. Йорга, відкритим – із вільним місцем для вписування імені, оскільки претендент на мунтенський престол і колишній молдавський правитель М. Раковіце «говорив у Порті, що бояри хочуть його [бачити] господарем»⁶⁷. Претендування на трон Молдавії мунтенськими, а на трон Волощини – молдавськими можновладцями чи колишніми господарями було тогочасною нормою. Та все ж таки новим господарем було призначено Штефана Кантакузіно.

Однак, як писав із цього приводу Н. Йорга, «Константин стольник (Кантакузіно. – *О. П.*) доволі прохолодно відгукується про нещастя, що сталося (скинення і страта К. Бринковяну. – *О. П.*). Його сина (Штефана Кантакузіно. – *О. П.*) було поставлено господарем, і перед ним стояла доволі важка задача – порпатися в паперах Бринковяну ... оскільки турки вимагали знайти все майно господаря, заховане в Константинополі, він був зобов'язаний знекровити свою країну на суму, котру, на думку турків, вони могли б зібрати відразу зі статків цього полоненика»⁶⁸.

Із документа, який публікуємо нижче, крім важливих для української історії деталей, ми дізнаємося про міжнародний контекст, на тлі якого відбувалося нелегке протистояння мазепинців-емігрантів спробам

⁶⁴ «Подозревают, что князь Валахии, долгое время письменно сносившийся с ним (царем. – *О. П.*) дал ему надежду на свою помощь... Очевидно, что он (Бринковяну. – *О. П.*) не только обманул его, но и предал его туркам, за что и снискал их расположение» (Цит. за: Водарский В.Е. Загадки Прутского похода Петра I. С. 69).

⁶⁵ Constantin Cantacuzino. Istoria Țării Românești. București; Chișinău, 1997. P. 13.

⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 13-а. Арк. 2.

* Султанський високопосадовець, котрого відряджали до Молдавії або Волощини з метою усунення господарів із престолу та для зведення на уряд нових правителів.

⁶⁷ Iorga N. Despre Cantacuzini. București, 1902. P. 314.

⁶⁸ Iorga N. Constantin Stolnicul Cantacuzino // Revista Fundațiilor Regale. Anul II. 1 iulie 1935. № 7. P. 15–16.

московського царя остаточно знищити рештки проєвропейськи орієнтованого українства.

1714 р.^{*}, 12 квітня. Меджибіж. – Донесення колишнього хотинського пиркелаба Івашки Кузьмовича до кийвського губернатора князя Дмитра Голіцина з повідомленням про ситуацію в Молдавії та Волощині

От Івашки Кузьмовича, бывшего баркалаба Хотимского, из Мебожа⁶⁹, апрѣля от 12-го дня.

Посылаю нарочного к вашему сиятельству и доношу, что господаря мултянского⁷⁰ з господарства скинули и со всѣм домом ево⁷¹, з детми и з зятями взят до Порты, а в⁷² Букурестах учинили господарем столника⁷³ Степана⁷⁴ Константинова с[ы]на⁷⁵ Кантакузина⁷⁶; марта 24-го числа в среду прибежал капычи-паша⁷⁷ и з господарства прежнего господаря⁷⁸ скинул; а 25-го числа прибежал другой инбригор⁷⁹ – турчанин, которой надѣв кафтан на Степана Кантакузина и учинил ево господарем; а 26-го числа бывшего господаря Константина Басара[ба]-де провадили до Станбула.

Пишут ис тѣх краев, что сие лѣто многочисленное войско имѣет прибыти под Хотим и намѣрены Чигирин⁸⁰ козаками осадити, прилуцкого

* Рік визначено за іншими документами архівної справи.

⁶⁹ Меджибожа.

⁷⁰ Тут ідеться про Константина Бринковяну (1654–1714 рр.), котрий поряд із гетьманом І. Мазепою був медіатором у втіленні балканської політики російського царя Петра І.

⁷¹ Написано над рядком замість закресленого «своим».

⁷² Написано над рядком.

⁷³ Написано над рядком.

⁷⁴ Далі закреслено «с[ы]на».

⁷⁵ Написано над рядком замість закресленого «столника».

⁷⁶ Штефан Кантакузіно (1675–1716 рр.) був сином волоського (мунтянського) стольника Константина Кантакузіно, обіймав посаду представника Волощини у Стамбулі, згодом стольника. Від 25 березня 1714 по 21 січня 1716 рр. – волоський господар.

⁷⁷ Далі закреслено «и его».

⁷⁸ Написано над рядком.

⁷⁹ Імбригор Ахмет-ага привіз султанський фірман і каптан для Штефана Кантакузіно (Iorga N. Despre Cantacuzini. P. 314).

⁸⁰ Слово «Чигирин» виправлено зі слова «Чигрин», де частину виправленого написано над рядком.

полковника⁸¹ тудя отпраляють и сказывають, // что оной уже со всѣми козаками из Яс рушилсѧ.

Старый Ломиковски[й]⁸² в Ясах умре, староста Галецкий от турков хотѣл уйтить, токмо Абда-паша⁸³ велѣл взять ево за караул и н[ы]не сидит в Бендере, гдѣ и Лещинской⁸⁴ обретаесть; господа послѧ н[ы]не⁸⁵ обретаются⁸⁶ в Адрианополѣ⁸⁷, а с Полши посол аудиенции у султана еше не имѣл.

Из Му[л]тян и из Волоской Земли отправлено в Перекоп 450 воез для исправления крѣпости.

ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 13-а. Арк. 2–2 зв. Діловодний переклад

⁸¹ Мова про Дмитра Горленка (1660–1731 рр.). Разом із гетьманом І. Мазепою перейшов на бік шведського короля Карла XII. Після полтавської поразки перебував у Бендерах, згодом в Яссах. Улітку 1714 р. повернувся до Києва. В 1715–1730 рр. – на засланні в Москві. Амністований. Помер у родинному колі у Прилуках.

⁸² Найближчий соратник І. Мазепи Іван Ломиковський пішов із життя й був похований в Яссах.

⁸³ Абда-паша (Абді-паша) – начальник залоги фортеці Акерман, головнокомандувач османського війська в поході на Хотин 1713 р. Із квітня 1713 р. – бендерський паша. Згодом тривалий час хотинський сераскер-паша.

⁸⁴ Станіслав Лещинський (1677–1766 рр.) – у 1704–1709 рр. король Речі Посполитої. Після поразки Карла XII зрікся престолу та емігрував до Франції.

⁸⁵ Далі закреслено «н[ы]не».

⁸⁶ Далі закреслено «н[ы]не».

⁸⁷ Слово правлено.

СТАВЛЕННЯ ПИЛИПА ОРЛИКА ДО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В 1710–1722 РР.

У документах можна знайти різну інформацію щодо ставлення гетьмана в екзилі до Речі Посполитої. З одного боку, він у цій країні народився та подеколи називав її своєю Вітчизною. З іншого – на початку свого врядування відмежовувався від прихильників польського короля Станіслава Лещинського та намагався використати «Польсько-Литовську співдружність» в інтересах Української держави. Також побіжний аналіз документів свідчить, що більшу частину зі своїх 32 років гетьманування в еміграції він боровся за річпосполитську протекцію над Україною.

В історіографії це питання в контексті вивчення біографії розглядав Б. Крупницький¹. Можна назвати ряд праць, в яких політичну програму П. Орлика вписано в контекст річпосполитських ідей, уявлень, практик, стереотипів. А. Петрушевич узагалі починав вивчати його як «останнього польського гетьмана западної України»². В. Різниченко більше був зосереджений на популяризації життя та політичної діяльності П. Орлика³. В. Конопчинський у праці «Польща і Швеція» схематично описав діяльність українського гетьмана, пов'язану з Річчю Посполитою Станіслава Лещинського та Августа II⁴.

Натомість О. Субтельний вмістив український рух за відокремлення від Москви в контекст балансування ранньомодерних еліт між німецькими державами та Росією⁵. Лише дотично присутні річпосполитські сюжети в

¹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1937.

² Петрушевич А. Филипп Орлик: последний польский гетман Западной Украины, 1709–1742. Львов, 1872.

³ Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант): Його життя й діяльність. Київ, 1918. Показово, що в рік проголошення незалежності України цю книжку було перевидано (Різниченко В. Пилип Орлик: гетьман-емігрант: його життя й діяльність: з нагоди 175 роковин його смерті [Репринтне відтворення вид. 1918 р.]. Київ, 1991). Також див.: Різниченко В. Про гетьмана Пилипа Орлика та його діяльність. Київ, 1919.

⁴ Konopczyński W. Polska a Szwecja od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej (1660–1795). Warszawa, 1924.

⁵ Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. New York, 1981 (укр. пер.: Субтельний О. Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII ст.

працях Т. Чухліба, присвячених політичній історії того часу⁶. Відсутній річпосполитський аспект діяльності і в короткій біографії гетьмана в екзилі, запропонованій російською дослідницею Т. Таїровою-Яковлевою⁷. Тож спроба переосмислення місця Речі Посполитої в політичних планах Пилипа Орлика набуває актуальності хоча б з огляду на нещодавно віднайдений польськомовний текст «Договорів та постанов...»⁸.

Варто звернути увагу на те, що тодішні українські політики та інтелектуали сприймали політичний світ у контексті концепцій «прав і вольностей», «несуверенної нації», «*antemurale*». Загалом «Права та вольності» були для козацтва основою політичного світогляду, чимось подібним до сучасних цінностей і практик демократії в розвинених країнах. Ідея «*antemurale*» чітко та зрозуміло відділяла «своїх» від «чужих» (мусульман), давала змогу мобілізувати еліти, людність, матеріальні ресурси задля тієї чи іншої мети.

Тогочасні ж реалії були такими, що на момент обрання П. Орлика гетьманом на Правобережжя одночасно претендували як українці, так і поляки. Хоча цей регіон, згідно з Карловицьким миром (1699 р.), належав до Речі Посполитої, на нього в перших декадах XVIII ст. зазіхала Московська держава. В таких умовах І. Мазепа проводив обережну, але цілеспрямовану політику задля переходу правобережних земель під його руку⁹. Після Полтавської битви та Мазепиної смерті 26 вересня 1709 р. соратники гетьмана по еміграції подали шведському королю спеціальний документ, в якому, між іншим, йшлося про підтвердження кордону між Річчю Посполитою та Україною по річці Случ¹⁰. Згодом це було прописано в

Київ, 1994); Subtelny O. *Domination of Eastern Europe: Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715*. Kingston and Montreal, 1986. P. 173–192.

⁶ Чухліб Т. *Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року*. Київ, 2011; Його ж. *Між Європою та Московією: «ідейна війна» українських козаків проти російської тиранії* // *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. Серія: Історичні науки. Вип. 2. Київ, 2015. С. 49–63.

⁷ Таїрова-Яковлева Т. *Гетманы Украины: Истории о славе, трагедиях и мужестве*. Москва, 2011. С. 378–405.

⁸ Пилип Орлик і мазепинці: Джерела / Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ, 2022. С. 157–196.

⁹ Там само. С. 50–55.

¹⁰ Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А. Смолій; упор. М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів, 2011. С. 353.

пункті 2-му Бендерської конституції від 5 квітня 1710 р., яку ухвалено для П. Орлика та всіх наступних гетьманів¹¹. 10 травня Карл XII підтвердив цей акт (відповідно, й українські кордони)¹². Умови конституції визнавалися турецьким султаном та кримським ханом¹³.

Поразка Петра I на Пруті в 1711 р. (подібно до розгрому під Нарвою 1700 р.) змусила його відмовитися від багатьох амбітних й авантюрних планів. Російський цар після цієї катастрофи був готовий відступитися від загарбаних територій, зокрема, від Правобережної України¹⁴. Водночас Станіслав Лещинський у новій політичній системі координат втрачав Правобережжя.

Після поразки московської армії на р. Прут (27 травня – 12 липня 1711 р.) Османська імперія розглядала Україну як окрему державу, однак на практиці все було складніше. Шведський король зробив усе можливе, щоб П. Орлик не мав прямих стосунків з османським урядом та кримським ханом. Український гетьман у силу свого світогляду та характеру також не зробив основний вибір на користь турецької протекції. Тож Порта не скористалася слушною нагодою, котра з'явилася після оточення військ царя Петра I на Пруті, для ослаблення свого північного супротивника. Надалі існування незалежної України хоч і було вигідним для Стамбула, втім, для забезпечення цього в османській владі не вистачало політичної волі та ресурсів.

П. Орлик у кількох документах намагався довести, що Україна «обох берегів Дніпра» з Києвом може становити інтерес для Османської імперії в аспектах обмеження агресії Московії¹⁵. В такий

¹¹ «Пакти і Конституції»... С. 77–117.

¹² Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. 1. Москва, 1847. С. 17–19.

¹³ Субтельний О. Мазепинці... С. 73.

¹⁴ Затилюк Я. «Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України»: схема козацької історії в «Реляції про Київ» та у преамбулі «Конституції» П. Орлика // Український історичний журнал. 2022. № 6. С. 48–65.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 2236. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 5–6; Российский государственный архив древних актов. Ф. 124. Оп. 1. 1713 г. Л. 1–9 об.

спосіб він прагнув використати ідею «antemurale» не лише проти мусульманського світу, але й проти московського – задля захисту спільнот зі «шляхетською демократією» (для гетьмана «козацька демократія» дорівнювала «шляхетській»).

На початку березня 1712 р. було видано султанський привілей, в якому йшлося про Правобережжя та Січ. Утім, П. Орлик не міг погодитися на існування маленької й залежної від Османської імперії України на правому березі Дніпра з кількох причин. Він убачав загрозу від мусульманського світу для християнських спільнот, котра, з його погляду, ще більше посилювалася після татарських спустошень у результаті невдалого походу на Правобережжя навесні 1711 р. Водночас, як покажуть наступні події, він погоджувався на існування «маленької України» на Правобережжі під протекцією Речі Посполитої.

Політична ситуація після Пруцького походу складалася так, що сподіватися на безпосередню «номінальну» шведську протекцію було марно. Після прутських подій, вочевидь, мало перспективним для України партнером став і Карл XII, котрий тоді вбачав у С. Лещинському основного союзника на сході Європи¹⁶. Як зазначав Б. Крупницький, якщо «уважно розглянутися в документах Бендерського періоду другої половини 1712 р., мусимо прийти до висновку, що поворот Орлика до шведської орієнтації був скоріще тактичним кроком»¹⁷.

Український володар булави в еміграції почав розглядати можливість протекції Августа II як короля Речі Посполитої. Тож улітку 1712 р. він переходить до конкретних кроків по налагодженню відповідних контактів. Приводом до переговорів стало знайомство з полковником Роговським. Гетьман, наслідуючи І. Мазепу, почав будувати відносини з урядниками Речі Посполитої так, щоб вони не могли зашкодити його стосункам зі шведським королем. У цей час П. Орлик виношував плани створення автономної України, з включенням козацтва до коронного війська. Август II спокусився такою ідеєю, однак намагався узгодити реалізацію цього проєкту з волею російського царя та сейму Речі Посполитої. З огляду на відомі обставини, навряд чи ця ідея могла б завершитися успіхом. Однак в

¹⁶ Konopczyński W. Polska a Szwecja... S. 66–67.

¹⁷ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 86.

П. Орлика навіть не було шансів випробувати тоді свою долю – він був змушений призупинити власну активність у цьому напрямі під тиском Швеції¹⁸.

Орликова політика ускладнювалася внутрішньополітичною ситуацією у середовищі українських емігрантів. На 1712 р. він не мав великого впливу на українські політичні та мілітарні структури. Приміром, 23 березня кошовий Кость Гордієнко покинув запорозьке військо в Молдавії та пішов із 50 старшинами й запорожцями на Січ. Також він самочинно наприкінці того ж року призначив полковника в Умані¹⁹. У середовищі старшини лунали пропозиції щодо Генеральної ради та виборів наступного гетьмана. Хоча скликання такої ради передбачалося «Договорами та постановами...», однак П. Орлик не пішов на це, оскільки небезпідставно побоюювався втратити булаву.

З літа 1712 р. гетьман в еміграції всіляко намагався уникати конфліктів із Річчю Посполитою. Свідченням того, що деякі її урядники сприймали П. Орлика як свого, може слугувати похвала українському гетьманові за любов до Речі Посполитої від князя Любомирського після вигнання останнім запорожців з Правобережжя наприкінці 1712 р.²⁰ П. Орлик часто інформував річпосполитських посадовців про ситуацію на християнсько-мусульманському прикордонні. Висилаючи свої нечисленні війська на Правобережжя в кінці 1712 р., він попереджав про це регіментарів коронної армії²¹. В листі до кам'янецького каштеляна Марцина Калиновського від 17 лютого 1713 р. повідомляв, що зупинив та суворо покарав виправу загону козаків під Хотин. У такий спосіб він

¹⁸ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 87; Konopczyński W. Polska a Szwecja... S. 66–68; Rostworowski E. O Polską Koronę: Polityka Francji w latach 1725–1733. Wrocław; Kraków, 1958. S. 87.

¹⁹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 75.

²⁰ Єнсен А. Орлик у Швеції. Листи [Пилипа Орлика мовою оригіналу, з перекладом одного з них] // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). Т. 92. Львів, 1909. С. 159–160.

²¹ Див.: Єнсен А. Орлик у Швеції... С. 159–160; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 92–93.

хотів відвернути інтервенцію польських відділів, згідно з універсалом А.М. Сенявського²².

Тож пошуки П. Орликом «чорного лебедя» в Речі Посполитій Августа II призвели до курйозної ситуації. Влітку 1713 р. Османська імперія підтримувала Станіслава Лещинського задля контролювання П. Орликом Правобережної України, водночас український гетьман мав довірливі контакти з представниками влади Речі Посполитої Августа II²³.

1713-й рік став останнім у плані невизначеності між Москвою, Туреччиною та Річчю Посполитою щодо Правобережної України. Хоча навесні полковникові Д. Горленку вдалося зробити Брацлав своєю резиденцією, втім, це виявилось ненадовго. Йому належали Немирів й Умань, він намагався налагодити стосунки з коронними відділами, пояснював свою присутність фірманом хана, постановою Війська Запорозького, робив усе, щоб не було грабунків, мародерства. Цей впливовий провідник офіційно підпорядковувався П. Орлику, однак гетьман не брав безпосередньої участі у цьому поході²⁴. Козацький очільник намагався домогтися мирного співіснування з адміністрацією Речі Посполитої. Як зазначав Б. Крупницький, П. Орлик «сам радив Ржевуському й іншим державним мужам Польщі зайняти Правобережжя своїми військами. Польське військо тепер тут дійсно було, але воно прийшло, щоб обсадити цю країну не тільки проти татар і турків, але й проти козаків»²⁵.

Уряд Османської імперії ще пробував реалізувати проект «осадження» на Правобережжі козаків П. Орлика під річпосполитською протекцією, але Польща Августа II на це не погодилася. Водночас гетьман висував свої плани, а його «пропозиції щодо з'єднання Правобережної й

²² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Koronne Warszawskie. Dz. kozackie. 12/106. K. 2–3. П. Орлик через свої контакти з урядовцями Речі Посполитої намагався допомагати мешканцям Правобережжя. Наприклад, у листі до козацьких полковників від 30 березня 1713 р. він попереджав про спустошливу татарську навалу. Інформація подібного змісту міститься й в інших джерелах (Див.: Ibid. 12/105. K. 2–3; Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 204. Картон 17. № 5. Л. 3–4).

²³ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 103; Konopczyński W. Polska a Szwecja... S. 66–67.

²⁴ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 98–102.

²⁵ Там само. С. 106.

Лівобережної України під польською зверхністю» з використанням козацьких претензій на Лівобережжя викликали певний резонанс серед польської еліти Речі Посполитої. Втім, у цій країні всі були вже втомлені довготривалою війною²⁶. 22 квітня 1714 р. важка боротьба за Правобережну Україну завершилася миром між Річчю Посполитою та Османською імперією на основі Карловицького трактату 1699 р.

Однією з причин річпосполитської орієнтації П. Орлика було, як зазначалося, його сприйняття тогочасної Європи в рамках ідей «*antemurale*». Він на той час не довіряв туркам і не бачив перспектив створення невеликої козацької держави на спустошеному правому березі Дніпра. Також не вірив, що Станіславові Лещинському вдасться витіснити Августа II з Речі Посполитої. З цієї причини в 1712–1713 рр. український гетьман намагався налагодити контакти з ним²⁷.

У 1714 р. більшість українських емігрантів повернулися під владу царя Петра I. Однак сам П. Орлик разом із майже 40 представниками генеральної старшини та гетьманського двору вирушив із теренів Османської імперії до Шведського королівства. Важливо, що навіть після переїзду з Північного Причорномор'я на узбережжя Балтики він продовжував підтримувати зв'язки з магнатами Речі Посполитої²⁸.

Початок 1719 р. сприяв планам і проектам еміграційного гетьмана. 5 січня між англійським королем Георгом I, монархом Австрії Карлом IV та Августом II було підписано Віденський мирний договір, спрямований проти російського царя Петра I²⁹. Це давало П. Орликові можливість активізувати політичні зусилля в боротьбі за реалізацію ідеї здобути козацьку автономію у складі Речі Посполитої³⁰. Тож того року він зробив другу спробу домовитися про це з Августом II³¹.

П. Орлик, намагаючись реалізувати проєкт України «по обох берегах Дніпра» у складі Речі Посполитої, звернувся до шведського уряду з пропозицією припинити польсько-шведський конфлікт, в основі якого

²⁶ Там само. С. 108.

²⁷ Субтельний О. Мазепинці... С. 101.

²⁸ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 117; Субтельний О. Мазепинці... С. 101.

²⁹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 115–116.

³⁰ Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ, 2019. С. 105; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 116–117.

³¹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 118.

була вимога Швеції створити Козацьке князівство між Дніпром і Случчю³². Подібні наміри відображені в тексті листа П. Орлика до Я.Г. Флемінга від 30 квітня 1720 р., що зберігся в копії. Український гетьман пропонував, щоб Середнє Подніпров'я на певних умовах увійшло до складу Речі Посполитої: «1. Коли його величність король польський у своїй справедливій справі, користуючись покровом і благословенням Божим, забере від росіян Україну і її столицю Київ, то він збільшить свої сили Військом Запорозьким, яке може досягти до 100 000 [...]. 2. Україна буде служити не тільки Речі Посполитій оплотом проти росіян [...] 3. Якби війська його величності та союзники досягли щасливого успіху у взятті Смоленська й України від росіян, то возз'єднання цих провінцій із Річчю Посполитою забезпечило б королю вічну славу, а цей героїчний учинок здобув би йому любов і вдячність Речі Посполитої»³³. В листі від 13 липня український гетьман також писав про «100 тис. козаків», котрі могли відігравати роль «*antemurale*» проти Москви. Однак великі держави Європи в 1720–1721 рр. із різних причин не мали можливості воювати з останньою, а тому король Август II теж був дуже обережним. У таких умовах плани П. Орлика щодо автономії України у складі Речі Посполитої зазнали краху³⁴.

Після невдалих спроб домовитися з Августом II у 1712–1713 і 1719–1720 рр. П. Орлик домагався хоча б часткової козацької автономії на правому березі Дніпра у складі Речі Посполитої. Гетьманові вдалося отримати рекомендаційні листи від шведського уряду перед виїздом зі Швеції у жовтні 1720 р. У листі до короля Речі Посполитої йшлося про допомогу П. Орликові в отриманні влади над Правобережною Україною. В листі до Я.Г. Флемінга від 25 липня 1721 р. він намагався довести, що зрікся турецького протекторату над Правобережжям через довіру до політиків Речі Посполитої та очікування від них певної форми козацької автономії³⁵. Однак у тодішній ситуації П. Орлик не мав якихось реальних і значимих політичних пропозицій ані для короля Августа II, ані для Речі Посполитої.

³² Konopczyński W. Polska a Swecja... S. 88.

³³ Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku // Arcana: Kultura – Historia – Polityka. 1999. № 26/2. S. 55–58.

³⁴ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 124–125.

³⁵ Там само. С. 131.

Тож коли в П. Орлика з'вилися гіпотетичні можливості щодо існування України без протекції Речі Посполитої, він намагався ними скористатися. Він сповідував цінності козацького суспільства, представлені в «Договорах та постановах...» 1710 р. У цьому документі шведська протекція може видаватися майже символічною, втім, вона була ключовою в легітимації сувереном (Карлом XII) «несуверенної» України. Однак по не дуже вдалим для «української справи» політичним наслідкам після Пруцького походу П. Орлик серйозно розглядав саме річпосполитську протекцію.

Річ Посполита уявлялася П. Орликові державою, чия протекція була бажаною для України. Та й саму її культуру він сприймав як «свою». Намагався використовувати власну обізнаність із річпосполитськими політичними практиками в дипломатичних переговорах, хоча це далеко не завжди мало наслідки. Це питання цікаве ще й тому, що П. Орлик номінально був при булаві найдовше з усіх її володарів. Проте тут варто наголосити на тому, що значну частину свого життя він провів на теренах Речі Посполитої – і це попри те, що, незважаючи на всі свої старання, після 1722 р. він уже ніколи не зміг сюди повернутися. Те саме стосується і його родини. Крім того, кар'єра його сина засновувалася на установах та цінностях «річпосполитського світу».

П. Орлик був гідним наступником І. Мазепи – хоча не мав таких успіхів, як його попередник, але й не допустив чогось подібного до «нещасливого шведського року». Він розумів, що без грошей («нерву війни», як він сам писав) не було можливості на полі бою протистояти Росії, а тому провадив активну дипломатичну й культурно-просвітницьку діяльність. Він програв у боротьбі за річпосполитську протекцію, але так само програли й лідери інших подібних українській тогочасних політичних еміграцій. Тому вивчення діяльності П. Орлика у цьому контексті має повну перспективу з погляду реконструкції образу «політика як людини, котра піклується про обивателів своєї держави», як державного діяча, що прораховує наслідки власних рішень.

ПРОГРАМА ГЕТЬМАНА ПИЛИПА ОРЛИКА

(З «ДІАРІЯ» 1727 Р.)

У «Діарії» Пилипа Орлика з 1727 р. знаходимо унікальну програму дій, в яку гетьман прагнув заангажувати увесь світ. Рукопис було зверифіковано з оригіналом у 2012 р. і щойно в серпні 2024 р. під час роботи в архіві МЗС Франції в Парижі¹, а в Національній бібліотеці у Варшаві – зі скороченою копією анонімних польських палеографів². При метаграфуванні керуюся інструкцією для видавців польських рукописів XVI – середини XIX ст.: «У процесі модернізації польських текстів належить дотримуватися засад, поданих у додатку А. У виняткових випадках видавець може застосувати власну систему модернізації, однак мусить узасаднити, чому саме її впроваджує. В будь-якому випадку, модернізація має бути проведена в усьому виданні послідовно, у згоді з тими ж самими засадами»³.

Із почерку автора можемо відчутти його душевний стан. Особливо якщо ще й маємо зізнання, що компонування листів, надто криптографічних⁴, а також копіювання звичайних кореспонденцій до щоденника було справою виснажливою. П. Орлик не раз повторював: «Zakrzętnąłem się nad pisanem listów». Скопійований лист до нього від Станіслава Лещинського, написаний 19 лютого й доставлений гетьманові у Салоніки 1 червня 1726 р., досить стислий, адже містить тільки дві рукописні сторінки. Вперше його

¹ Ministère de l'Europe et des Affaires Étrangères. Archives diplomatiques 3 rue Suzanne Masson, 93126 La Courneuve Cedex sygnatura MD Pologne. P. 18006, P. 18007. Vues: 956 [Journal de voyage d'Orlik, rédigé en polonais]. 5 vol. in-fol. Original. Vol. 7 – 278 folios; Vol. 8 – 412 folios; Vol. 9 – 437 folios; Vol. 10 – 485 folios; Vol. 11 – 510 folios.

² Biblioteka Narodowa. Mikrofilm № 16748.

³ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku / Red. nauk. K. Lepszy. Wrocław, 1953. S. 6.

⁴ Шифрованих листів, зрозуміла річ, П. Орлик до «Діарія» не копіював. Фахівці з криптографії вважають, що шифрів, які було б неможливо розгадати, не існує (Szymański J. Nauki pomocnicze historii. Warszawa, 2001. S. 371–372).

оприлюднено 2021 р. в тексті «Діарія» за 1726 р.⁵, окремо проаналізовано у розвідці, надрукованій 2020 р.⁶

Метою цієї статті є стислий аналіз та публікація щойно відчитаного з рукопису виняткового за змістом, формою й обсягом листа гетьмана Пилипа Орлика (1672–1742 рр.) до польського короля Станіслава Лещинського (1677–1766 рр.). Писався він довго – як підкреслював сам автор, «Juny 5 / Juny 25 1727». Займає 15 рукописних сторінок. За обсягом це найбільший (серед написаних не шифрами) епістолярій, який П. Орлик скопіював до свого «Діаріуша». Прикметно, що в обох випадках можемо говорити про особливість почерку тільки автора «Діаріуша», адже маємо справу зі скопійованими рукою гетьмана листами.

Саме цей лист П. Орлика до С. Лещинського з датою «Червня 5 / Червня 25 1727» сприймається як властива (а не «церемоніальна») відповідь гетьмана на заспокійливий і позбавлений конкретики лист короля, отриманий 1 червня 1726 р. На цей лист П. Орлик, як сам підкреслив 26 жовтня 1726 р., «*pana konsula perswazjami convictus*⁷ [...] *napisałem ceremonialny, a nie realny list, tego tu kopię wpisuję*»⁸. Тож тут уперше друкується щойно відчитаний лист – реальний, а не куртуазний. Зміни, які відбулися в Україні в 1727 р., наснажили його новим наративом, навіть імперативом, що стає зрозумілим у ході відчитання програмного листа гетьмана до короля.

I

Велика кількість скопійованих (шифрованих не копійовано) до щоденника листів, написаних польською, латиною та французькою, свідчить про виробленість, одночасову складність і подеколи нерозбірливість його почерку, котрий відзначається індивідуальною манерою написання літер, зокрема, великих (які часто використовуються там, де звичними були б малі). Маючи намір прискорити писання, аби техніка

⁵ Filip Orlik i jego Diariusz. Odczytanie z rękopisu, opracowanie, wstęp, komentarze Walentyna Sobol. Warszawa, 2021. S. 111–112.

⁶ Sobol W. Король і гетьман // Dialog dwóch kultur / Діалог двох культур: XVI Międzynarodowa Konferencja literaturoznawców, 3–8, 21 września 2019. Roczn. XIV, zesz. 1. Warszawa, 2020. S. 167–172 (<http://mjnsk.te.ua/pl/dzialalnosc/dialog-dwch-kultur>).

⁷ переконавши

⁸ Filip Orlik i jego Diariusz... S. 164.

мінімально відволікала від творчості, П. Орлик послуговувався абрєвіатурами: WKM, що означає W[asza] K[rolewska] M[óść] та ін.

Суспензії, контракції, титли та сигли, які мають місце в рукописі, у тексті цього листа є рідкістю. Однак традиційними і тут є лігатури, тобто стягнення літер. Найчастіше а+е – і в польських, і в латинських словах. Прикладом може бути словосполучення *theatrum carnificina[e]*, що означає «театр різників», а в перекладі на польську – основну мову манускрипту – «teatr rzeźniczy»⁹.

Є в рукописній копії цього листа для позначення пропущеного фрагмента характерний значок #, який у термінологічному словнику (охоплює терміни палеографії, неографії, археографії, текстології) називається «астериск»¹⁰.

З уваги на освіту П. Орлика, можна говорити про київський скоропис, чому підтвердження знаходимо у праці, значення якої за 40 років від її появи стало ще більш важливим: «У результаті адміністративно-політичних змін, започаткованих Люблінською унією, в Україні розвинулося судівництво за зразком коронного, але воно послуговувалося руською (українською) мовою. Це спричинило появу окремого українського (київського) скоропису. Йому притаманна однакова висота літер, їх округлість, і перш за все брак нахилу. Від початку XVIII ст. він уподібнився до московського скоропису, а вже у середині того століття обидва скорописи розвивалися як єдина цілість»¹¹.

Лист до короля еманує щирою Орликовою вдячністю – попри всі етикетні, притаманні *savoir-vivre*'у моменти топосу скромності. За нею слідує запевнення у власній спроможності підняти Україну проти Росії. Така певність могла базуватися на тому, що вже не стало на світі Петра І. По-друге, 1727 р. гетьманом було поставлено одного з давніх опонентів російського царя, полковника Данила Апостола¹². Як

⁹ Филип Орлик. Діаріуш подорожній, який в ім'я Тройці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го / Упор. О. Ковалевська. Т. III. Київ, 2013. С. 491. Оригінал діарія Орлика, опрацьований щойно в серпні 2024 р. в архіві Парижа. Т.3. С.250 (архівна нумерація тут і далі).

¹⁰ Див.: Терминологический словарь // Рейсер С.А. Русская палеография нового времени. Москва, 1982. С. 105.

¹¹ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. S. 367.

¹² Плохий С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. С. 179.

свідчить аналізований лист, П. Орлик чи не першим передбачив небезпеку того, що далі може статися – і що таки сталося, адже саме Д. Апостол, за словами Сергія Плохія, виявився «символом малоросійської самосвідомості еліти Гетьманщини – символом збереження особливого статусу й особливих прав старшини в обмін на її політичну лояльність. Україна відсувалася на задній план. Малоросія крокувала вперед»¹³.

Описане далі в листі даремно сам автор кваліфікує латиною як *theatrum carnificina[e]* – teatr rzeźniczy, театр різників. Описує тиранство такого розмаху й сили, яке у цивілізованому світі тоді ще не було знане, а тому той світ (як і, до речі, сьогодні) не до кінця розуміє небезпеку російського *theatrum carnificina[e]*.

«O rewolucji w Ukrainie bynajmniej nie trzeba wątpić, **Latet** już tam **ignis suppositus cineri doloso**¹⁴, tylko go trzeba podmuchnąć, i **facem belli**¹⁵ narodowi tamtemu, niesłychanym, i **w swiecie jeszcze ledwo praktykowanym tyranstwem uciemiężonemu**... (тут і далі жирний шрифт мій. – В. С.)»¹⁶, – запевняв гетьман короля. Оцей акцент на нечуваному тиранстві, яке після Полтави практикувала Росія в Україні, звучить у переважній більшості листів гетьмана до різних адресатів, серед іншого й до папи римського Бенедикта XIII. На понад сто років раніше П. Орлик оприявнив і висловив те, про що згодом напише маркіз Астольф де Кюстін у своїй відомій книжці¹⁷. Причому праці французького автора судилася щасливіша доля, ніж викривальним творам українського гетьмана.

¹³ Там само. С. 179–180.

¹⁴ Видно, що вогонь постане болісним попелом.

Тут і далі подаються переклади латинських фраз із фрагмента «Діарія», який публікується в додатку.

¹⁵ смолоскипом війни

¹⁶ Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 489. Оригінал діарія. Т.3. С.249 (архівна нумерація).

¹⁷ «Якщо викладені мною факти неправдиві, нехай їх одкидають, якщо зроблені мною висновки помилкові, нехай їх заперечують; немає нічого простішого. Але якщо правда переважає в моєму творі, то дозвольте мені вважати, що я досяг своєї мети, яка полягає в тому, щоб показати недугу, розбудити здорові уми шукати ліки» (Кюстін А. де. Правда про Росію. Київ, 2009. С. 222).

II

Антропологія війни оживає в пам'яті П. Орлика, пам'яті державотворчій, обтяженій гірким досвідом поразки й вигнання. Вона простежується у листі до короля через проєкцію до часів Б. Хмельницького, котрий наївно повірив російському цареві, через нагадування застережень І. Мазепи. Як наслідок – представлене видовище жахів, від якого холоне душа свідка, але, за сподіванням автора, його мають почути ширші кола польської та світової еліти, з якими пов'язаний його адресат С. Лещинський, до котрого гетьман писав із Салонік: «*Watpić nie mogę żebyś W[asza] K[rolewska] M[óść] nie był już dotąd, **ex publica fama***¹⁸, o tym informowany, jak car nieboszczyk **contra pacta**¹⁹ między Ojcem Swoim i Hetmanem Chmielnickim **conventa**²⁰, a od siebie i przedtym i **novissime**²¹ za wstąpieniem Krola nieboszczyka Szwedzkiego, w Ukrainę, **solemniter**²² potwierdzone, wszystkie prawa i wolności narodowi temu po zawarciu z Szwedami pokoju, razem **cum data fide violavit**²³, **regimen**²⁴ urzędu Hetmanskiego, **in perpetuum abrogavit**²⁵, swój zaś z Wojskiem Moskiewskim **introduxit**²⁶, ktore tam bez żadnej osob duchownych i świeckich, wojskowych i pospolitych **excepji**²⁷»²⁸.

П. Орлик сягає до початків, до причин поневолення зсередини, з самого епіцентру подій, а трагічну пам'ять про них щоразу відсвіжують і мандрівники, і газети («25/14 we wtorek przyniosł mi Karol gazety Holanderskie drukowane w języku francuzkim, w których wyczytałem»²⁹). Живе слово правди вражає болючіше за друковане у пресі, проймає

¹⁸ із публічної чутки

¹⁹ у супереч умовам

²⁰ погодженим

²¹ зовсім недавно

²² урочисто

²³ коли зламав надану віру

²⁴ правління

²⁵ назавжди скасував

²⁶ увів

²⁷ винятку

²⁸ Див.: Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 490. Оригінал діарія. Т. 3. С. 249 (архівна нумерація).

²⁹ Там само. С. 387.

гетьмана до самих кісток. Розповіді чотирьох палігрімів, правдоподібно, і спонукали до написання цього листа. Ці 15 рукописних сторінок переобтяжені неспростовними фактами – ми їх знаходимо й у рукопису 1724, 1725, 1726 pp. «Діарія»: «Starszyznę Generalną, Połkownikow, Setnikow, i wszystkich prawie ktorzy kolwiek byli *distinctiores*³⁰, z Ukrainy wybrawszy, inszych na tamten swiat *ad parandam*³¹ sobie *viam*³² posłał, drugich *in exilium*³³ na Sibir i na inne odległe miejsca porozsyłał, na Ukrainie zaś w Hłuchowie *collegium* jakieś z dwunastu osob Moskiewskiej nacji złożone *institut*, ktore tam wszystko *pro libitu suo regit i dirigit*³⁴, z wielką całego narodu *oppresją*³⁵, ktorego *sanguinem*³⁶ prawie, nieznosnemi *exakciami*³⁷ *exsugit*³⁸, i niesłychanym go tyranstwem *affigit*³⁹, tak dalece, że Ukraina może teraz nazwać *theatrum carnificinal[e]*⁴⁰, gdyż jednych na haki rzucają, drugich knutują, jeśli byli to z Narodu tamtejsze[go] choć najmniejsze słowo, przeciwko reformie tej wymowił»⁴¹.

У листі задокументовано генезу поліцейської системи, переслідувань і тортур у Росії – системи, що живе до сьогодні. В атмосфері, яка запанувала, «jeden się drugiego chroni, ponieważ wydane są srogie *ordinanse*⁴², aby tam wszystkich kongressow przestrzegano, i jesliby postrzeżono *samo wtór albo samo trzec* z sobą o czymkolwiek konferujących, żeby takowych *in instanti*⁴³ chwymano, do Hłuchowa posyłano, i tam questionowano, o czymby mieli konferencie».

³⁰ помітнішими

³¹ для приготування

³² дороги

³³ на вигнання

³⁴ порядкує згідно з власною волею й керує

³⁵ утиском

³⁶ кров

³⁷ податками

³⁸ витягнув

³⁹ вразив

⁴⁰ театром різників

⁴¹ Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 490–491. Оригінал діарія. Т. 3. С. 249 verso – 250 (архівна нумерація).

⁴² накази

⁴³ на гарячому

Найжорстокішою, як на фактах доводить гетьман королю, була розправа з вільнолюбними козаками: «Kozakow *gratis*⁴⁴ sobie *sine omni stipendio*⁴⁵ służących, co roku pokilkunasto i pokilkudziesiąt tysięcy jednych do Persji, a drugich gdzieś tam za Piterburg dla kopania kanału od Ładogi do wprowadzenia go w Wołgę ordinują, zkąd albo mało, albo nic zgoła nie powracają. Ale tam jednych głodem i pracami nieznosnemi gubią, drugich proviantami z wapnem mieszanemi trują, dla czego uchodząc zguby swojej, *qua data porta*⁴⁶ uciekają na tę stronę Dniepru w Ukrainę Polską, a najwięcej i najbardziej na Zaporozie, gdzie *in immensam tam*⁴⁷ prawie *multitudinem*⁴⁸ *excrevit*⁴⁹ wszystko tamtejsze, tak dalece, że poczowszy od Sieczy, która jest *in vicinio*⁵⁰ Oczakowa z tamtej strony Dniepru za Samar⁵¹ po Orzel⁵², a z tej strony po Chihirin, pełne są Kozakow, pola, rzeki, rzeczki, gdzie się zdobywają na rybie, zwieżu i soli, i więcej już tam jest od 60 m wojska dobrego ognistego, piechoty i jazdy, jako mi to z relacji listownych z Zaporozia niewątpliwie *constat*^{53»}⁵⁴.

У трьох визначальних акцентах автор окреслює шляхи втечі козаків від тиранії. Подає докладне місце, де перебувають їх тисячі, – «wojska dobrego ognistego, piechoty i jazdy, jako mi to z relacji listownych z Zaporozia niewątpliwie *constat*⁵⁵». А найголовніше – він переконаний, що його народ, доведений до відчаю московською тиранією і знесенням своїх прав, «в товаристві душ і зброї» поспішатиме до нього: «Hurmem by się do mnie cisnął *in societatem animorum i armorum*⁵⁶

⁴⁴ задармо

⁴⁵ без жодної платні

⁴⁶ якими вдасться ворітьми

⁴⁷ у безмірній кількості

⁴⁸ їх юрба

⁴⁹ зростає

⁵⁰ у сусідстві

⁵¹ річка Самара

⁵² річка Оріль

⁵³ відомо

⁵⁴ Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 491–492. Оригінал діарія. Т. 3. С. 250 – 250 verso (архівна нумерація).

⁵⁵ відомо

⁵⁶ на спілку душ і зброї

Bracii swoich Wojska Zaporozkiego, ktore zawsze ma *pro unico*⁵⁷ sobie azylu»⁵⁸.

Таке переконання й переконування, можливо, було надміру самовпевненим, адже король мав повірити, що впродовж одного місяця гетьман спроможний зібрати кількесот тисяч війська, як це колись зробив Б. Хмельницький. Чому? Тому що у світі знана сила тіла та вдачі цього народу: «Bo gdyż tam co chłop to żołnierz jako W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] dobrze jest wiadoma *fortitudo corporis et animi*⁵⁹ tamte[go] narodu»⁶⁰.

Гетьманові важливо підтвердити факти, оскільки самих тільки газет недостатньо. Читаючи їх, він знаходить надто стислу інформацію. Тож і повторює, що має контакт із військом, а найбільше з ченцями, котрі, мандруючи на Святу Гору, не оминають Салонік: «...mam tu u siebie *prore conferra*⁶¹ *ex relatis*⁶² Wojska Zaporozkie[go], a najbardziej Zakonnikow z Kijowskich, Czernohowskich i innych Ukraińskich monasterow od oppressij Moskiewskich w ten tu kraj do gory Atonskiej *in vicinio* Saloniku zastającej *turmatim*⁶³ uchodzących, gdyż ta *saeva*⁶⁴ Tyranska Moskiewskie[go] *tempestas*⁶⁵, nie tylko *populum*⁶⁶, ale i *clerum*⁶⁷ zarownie tam w Ukrainie *tandit et andit*⁶⁸, zwłaszcza kiedy car nieboszczyk, uczyniwszy *in utique statu*⁶⁹ ciężką reformę, posadził w Kijowie *in sede Metropolitana*⁷⁰, jedne[go]

⁵⁷ за єдине (для себе)

⁵⁸ Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 492–493. Оригінал діарія. Т. 3. С. 250 verso – 251 (архівна нумерація).

⁵⁹ хоробрість тіла й духу

⁶⁰ Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 493. Оригінал діарія. Т. 3. С. 251 (архівна нумерація).

⁶¹ часті наради

⁶² з повідомлень

⁶³ людно

⁶⁴ дика

⁶⁵ буря

⁶⁶ народ

⁶⁷ клір

⁶⁸ гнобить та обтяжує

⁶⁹ для кожного стану

⁷⁰ на митрополичому престолі

спросного Москала, який *sub ementita*⁷¹ Пастерза *specie*⁷² драпієзним там jest wilkiem»⁷³.

Як наслідок – люди втікають від московської тиранії. У гетьмана й зараз, коли він пише цього листа, перебувають четверо ченців (двоє з київських, один із полтавського й ще один – з переяславського монастирів), котрі переконують: «...jedni na Zaporozże, gdzie sobie monasterzy na Samary i na innych miejscach pofundowali, drudzy do Ukrainy Polskiej, także do Wołoch i Multan a niektorzy z nich do gory Atonskiej *transfugiunt*⁷⁴. Mam i teraz u siebie peregrinujących tam czterech Zakonników, dwóch z Kijowskich, trzeciego z Połtawskie[go], a czwarte[go] z Perejasławskie[go] monasterow, którzy *relata confirmant*⁷⁵»⁷⁶.

Тепер нарікають на себе, що не хотіли всі дружно йти слідами І. Мазепи, який у живих кольорах – «in *vivis* prawie *coloribus*»⁷⁷ – передбачив те, що нині сталося. Зі змальованої картини, з трагічної антропології видовищ, здається, немає виходу. Однак П. Орлик його бачить: не коритися сваволі й рабству, боротися. Він пише королю про це як про певну річ – на 1727 р. ще є багато сил і надій вирвати Україну з неволі: «Zkąd tedy konkluduję że o rewolucji w Ukrainie jako o rzeczy pewnej w żadne nie trzeba wchodzić kontrowersie, *restat*⁷⁸ tylko aby skolligowane Hannowerskim traktatem potencje, zaczęły wojne, a mam nadzieję w Bogu, który jest *instus iniuriasum Vindex*⁷⁹ że zechce *justam*⁸⁰ uciemiężone[go] narodu Ukrainie[go] *tueri causam*⁸¹, i dopomoże ukrzywdzonym nie tylko

⁷¹ під брехливою

⁷² видимість

⁷³ Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 493. Оригінал діарія. Т. 3. С. 251 (архівна нумерація).

⁷⁴ тікають

⁷⁵ підтверджують сказане

⁷⁶ Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 493–494. Оригінал діарія. Т. 3. С. 251 – 251 verso (архівна нумерація).

⁷⁷ у живих кольорах

⁷⁸ залишається

⁷⁹ справжнім месником скривджених

⁸⁰ законну справу

⁸¹ захистити

права і волności *fide frago ausu*⁸² згвалcone, zwycięzkim *vindicare*⁸³ орѣжем»⁸⁴.

Щоб захищатися й перемогти, щоб оборонити свою звитягу («*parta tueri*»⁸⁵), П. Орлик пропонує С. Лещинському допомогти йому реалізувати три найважливіші, на його переконання, кроки: «Pierwsza abym mógł jak najprędzej, z tego tu Babylonu *in libertatem*⁸⁶ wynieść, i do Wojska się mego przebrać, dla łatwiejszej ztamtąd z Ukrainą *de rebus gerendis*⁸⁷ komunikacji, gdzie za powzięciem o powrocie moim wiadomości, mógł by wszystek narod tamtejszy, nie omylną przy pomocy Bożkiej wyzwolenia swe[go] *concipere*⁸⁸ nadzieję, a Kozacy *resumptis animis*⁸⁹, nie tylko z Moskiewskiej ale i z Polskiej Ukrainy, *in subsidium*⁹⁰ Compatriotow swoich hurmem by się do mnie kupili, najbardziej ci, którzy zostawiwszy Domy i grunta swoje od *oppressii*⁹¹ Moskiewskiej na tę stronę Dniepru pouchodzili i uchodzą»⁹².

Далі розгортається захоплюючий план гетьмана, як саме він може вибратися з Салонік і потрапити до свого війська. При цьому він апелює й до французького двору, і до власного військового досвіду, як колись йому вже вдалося уникнути переслідувань у таємній дорозі зі Швеції до Хотина. Це немов кінематографічний сюжет. Так, із приходом зими П. Орлик міг би «sekretnie ambarkować i transportować do Liworny»⁹³, а звідти – землею, а не морем «ztąd ziemią, wyjachawszy rzekomo na polowanie, na które często wyjeżdżać i bawić się podczas, przez dwa tygodnie i więcej zwykłem»⁹⁴. Мета варта цих неймовірних зусиль, адже на березі Дніпра, в Кодаку, гетьман

⁸² зухвало зламаною вірністю

⁸³ помститися

⁸⁴ Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 495. Оригінал діарія. Т. 3. С. 252 (архівна нумерація).

⁸⁵ оборонити здобуте

⁸⁶ на свободу

⁸⁷ про виконання справи

⁸⁸ започаткувати

⁸⁹ повернувши дух

⁹⁰ на підтримку

⁹¹ від утиску

⁹² Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 497. Оригінал діарія. Т. 3. С. 253 (архівна нумерація).

⁹³ Там само. С. 498.

⁹⁴ Там само.

уже бачить такий собі своєрідний штаб, який став би початком усіх справжніх змін, де він зможе зібрати своє безстрашне військо. А тому попереду великі плани й рішучі вчинки, бо ж далі «ztamtąd zaś **incognito** pod inszym imieniem – tak właśnie jak z Szwecji do Chocimu – przebierać się ziemią, do pierwszej straży Wojska mego, która w Gardzie nad rzeką Bogiem⁹⁵, blisko granicy Ukraińskiej, pod Commendą jednego Połkownika Zaporozkie[go], w tysiąc Ludziej zawsze zostaje, zdobywając się tam latem na rybie, a zimą na zwierzu, gdzie albo raczej w Kodaku mogłbym na potym założyć miejsce do ściągnięcia Wojska me[go]»⁹⁶.

Другий найважливіший у програмі наголос сприймається як імператив. Через нього розкривається не драма, а, сказати б, реальна українська трагедія невикористаних шансів упродовж останніх 300 років. П. Орлик чи не першим зрозумів, що безпека цивілізованого світу – це визволення України від Москви раз і назавжди – «wyzwolenie **in perpetuum**⁹⁷ od Moskwy tegoż samego narodu». Він продумав політичні та правові важелі, що допомогли б утримати рівновагу, і написав про особливі статті, згідно з якими ніколи більше Москва не наважилася б претендувати і здобувати права власності на Україну: «Druga żeby **mediante**⁹⁸ W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] **activitate**⁹⁹ jeżeli nie wszystkie potencie traktatem Hannowerskim skoligowane, to przynajmniej Najasniejszy Krol Jmśc Francuzki, imieniem Swoim i Colligatow Swoich, chciał mi dać diploma na protekcję, **includendo**¹⁰⁰ w nią Wojsko Zaporozkie, i cały Narod Ukraiński, z tym upewnieniem, że po zakonczeniu wojny, kiedy przyjdzie do traktatu, nie opuści w nim Je[go] Królewskiej Mści interessu naszego, który **concernit**¹⁰¹ wyzwolenie **in perpetuum**¹⁰² (na zawsze) od Moskwy tegoż samego narodu, ale **unita**¹⁰³ z Colligatami swemi zechce **virtute mu manutenere**¹⁰⁴ i obwarować to

⁹⁵ річка Буг

⁹⁶ Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 498. Оригінал діарія. Т. 3. С. 253 verso (архівна нумерація).

⁹⁷ навіки

⁹⁸ за посередництва

⁹⁹ активності

¹⁰⁰ включаючи

¹⁰¹ передбачає

¹⁰² навіки

¹⁰³ спільною доблестю

¹⁰⁴ простягти руку

osobliwym artykułem, aby Moskwa w potomne czasy, nie pretendowała sobie *ius domini*¹⁰⁵ nad Ukrainą. A to żeby mógł tu diploma, w Wojsku Zaporozkim i w Ukrainie publikować, dla pokazania samą rzeczą, na jak mocnym fundamencie, *tantam*¹⁰⁶ rewolucji przeciwko Moskwie zakładał *moleno*¹⁰⁷, i dla zachęcenia Kozaków *ad fortia agenda*¹⁰⁸»¹⁰⁹.

Третя найважливіша річ, в яку гетьман щиро просить ангажуватися короля Станіслава та найширші кола еліт, висловлена афористично: «*bis dat qui cito dat*»¹¹⁰, тобто «дає два рази, хто дає szybko». Лист писався довго – як підкреслює сам автор, «Juny 5 / Juny 25 1727»¹¹¹. Однак почуто все, про що детально викладено у третій важливій умові для перемоги, яка залишається актуальною і сьогодні, у час російсько-української війни.

Отже, перед нами лист європейця, який ментально й культурно був пов'язаний із Річчю Посполитою, але відкритий на широкий світ. Маємо підставу стверджувати це, адже П. Орлик написав його в тих вимірах, які сам час підтвердив як прозорливі, пророчі. Написав з акцентом навіть розпачу і гніву, коли довідався, що Д. Апостол дістався до влади, був призначений гетьманом і тим самим започаткував нову малоросійську ідентичність. У чому вона полягала? Це був, за визначенням С. Плохія, «нашвидкоруч зроблений сплав проросійської риторики духівництва та автономістських прагнень класу козацької старшини. Головною особливістю малоросійської ідеї була вірність російським царям»¹¹². Саме це стало визначальним і фатальним, попри те, що малоросійська самосвідомість тоді все ж означала права та привілеї нації всередині імперії. «Малоросія козацької верхівки залишалася у межах Лівобережної України, що відрізнялася своїми політичними, соціальними та культурними умовами від білоруських земель на північ та українських земель на

¹⁰⁵ права власності

¹⁰⁶ такий

¹⁰⁷ млин

¹⁰⁸ до відважних дій

¹⁰⁹ Пилип Орлик. Діаріуш подорожній... Т. 3. С. 500–501. Оригінал діарія. Т. 3. С. 254 verso – 255 (архівна нумерація).

¹¹⁰ Там само. С. 501. Оригінал діарія. Т. 3. С. 255 (архівна нумерація).

¹¹¹ Там само. С. 502. Оригінал діарія. Т. 3. С. 255 verso (архівна нумерація).

¹¹² Плохій С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. С. 180.

захід від Дніпра»¹¹³. Вільний народ став малоросами, як про це гірко писав Євген Маланюк, тавруючи малоросійство великим злом. У 1727 р. це була найбільша загроза, яку відчув і збагнув П. Орлик, пишучи до С. Лещинського, аби й він пройнявся цією небезпекою.

Тільки тепер світ зумів зреагувати вчасно на найбільшу загрозу. Від 1709 р., коли після Полтави Росія показала своє істинне обличчя, минуло понад 315 років. Нинішня війна підтвердила слушність того, про що український гетьман написав польському королю на 15-ти рукописних сторінках у 1727 р. Здобути перемогу у ста битвах – не вершина воїнського мистецтва. Знищити ворога без битви – ось справжнє мистецтво. Як видається, П. Орлик був певний, що пропонувані ним три шляхи подолання агресора, якщо їх вивести на курс талановитої дипломатії, можуть принести успіх. Але треба діяти разом. У цьому суть і дух програмного листа від 5 червня / 25 червня 1727 р. Його можна означити провісницькими словами самого автора: «*theatrum carnificina[e]*», «театр різників» – дуже подібний до того, що відбувається зараз на наших очах...

Підсумовуючи, спробуємо виокремити перспективи вивчення рукопису П. Орлика, які увиразнюють необхідність видання цілого діаріуша. Це *палеографічний* напрям (відчитання, розшифрування записів 1727–1732 рр.). Автор послуговувався польською, латиною, французькою, тогочасною українською. У тексті знаходимо не лише численні латинсько-польські макаронізми, тюркізми, але в рукопису 1727 р., який на стадії розшифрування, на с. 381–382 – грецькі (як, наприклад, «*τριαννάλης*» – «щотрилітній»), а також румунські (як-от «*Recuzat*» – «зреквізований») терміни.

Крім того, не менш важливі *едичійний*¹¹⁴, *антропологічний* (вивчення тексту в аспекті антропології війни, пам'яті, приватного життя), *компаративний* (переклад із трьох основних мов щоденника – старопольської, старофранцузької, латини, вкраплень

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Оpubлікування відчитаного рукопису (з коментарями, покажчиками, словниками латинсько-польських макаронізмів, тюркізмів) – складне завдання, яке взяли на себе видавництва Варшавського університету, надрукуювши розшифрований текст 1725 і 1726 рр.: Filip Orlik i jego Dziariusz... Odczytanie z rękopisu, opracowanie, wstęp, komentarze W. Sobol. Warszawa, 2021. 532 s.

церковнослов'янізмів, українізмів, тюркізмів, латинсько-польських макаронізмів та ін.) напрями. Відчитаний і перекладений українською мовою щоденник 1724 р. чекає на друк.

Щоденник Пилипа Орлика слугує невичерпним джерелом інформації для дослідників. Наприклад, історики культури знайдуть цінні матеріали про багатонаціональні Польщу, Україну, Туреччину, Швецію, зможуть простежити діалог різних культур доби бароко – адже П. Орлик вільно володів шістьма мовами, часто був у центрі добірного інтелектуального товариства у Салоніках, де перебував на засланні. Істориків релігії зацікавить розмаїття інформації, яка стосується перебігу служби Божої різних віросповідань у різних країнах Європи – адже в 1720–1723 рр. П. Орлик багато мандрував та описав побачене в початковому фрагменті щоденника, який видав 1936 р. у Варшаві Український науковий інститут. Для політологів пізнавальним може бути специфіка міжнародної дипломатії XVIII ст. – П. Орлик писав численні листи до володарів, а не зашифровані копіював у щоденник. Етнографів, вочевидь, може зацікавити опис різних звичаїв, обрядів та забобонів. П'ятитомний «Діарій» становить також цінне джерело для мовознавців, фахівців із латини, церковнослов'янської, старопольської, французької й інших мов у першій половині XVIII ст., їх ролі та місця в діяльності європейських політичних еліт. Для дослідників балканських мов (наприклад, ономастів) дискусійною може бути проблема ідентифікації топонімів, які П. Орлик хоч і по-різному, але досить часто подавав у щоденнику у формі турецьких назв або ж у тому звучанні, яке записав на слух (приміром, назва села, де гетьман з соратниками врятувався від пощесті в 1724 р., – Gałacita, Halacita etc.).

ВІДЧИТАНИЙ ІЗ РУКОПISУ ЛИСТ П. ОРЛИКА ДО С. ЛЕЩИНСЬКОГО

Postitulum

Rekommendowany w Łaskę W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] kupiec Sałoniski P[an] Małaki, kiedy już miał *dare carbasa ventis*, z listem moim *in favorem* Jego 1 *huius* [miesiąca] pisanym, *appulit* do Portu tutejszego Pan Bajle dla administrowania na tym tu miejscu Szarzy Consulskiej od Dworu Francuzkie[go] sobie konfederowanej, i oddał mi poważny list W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] *indicium* nie ustającej ku mnie Panskiej i Ojcowskiej Je[go] Łaski, który z winnym respektem, *in solatium* stroskane[go], a prawie

nullis lacrymis oplakane[go] życia tu mego, odebrawszy, i wyrozumiawszy z niego zupełnie, jako WKM masz *cura[e] cordi[ue]* nie tylko

*

Nie tylko podźwignienie upadłej mojej *subito casu* fortuny, ale i wydzwignienie *in antiquam libertatem* zabłąkanego, pod nieznaną sobie przedtym władze czy to temerario, czyli *rebelli aosu* Narodu Kozackie[go], nie wynajduję sposobu *quod retribuam Domino meo* W[aszej] K[rolewskiej] M[ości], i jakie mam wdzięcznym sercem, *refundere* Majestatowi Je[go] podziękowania, za te Jego Łaski i dobroci, którym *magnitudo*, wszystkie moje wewnętrznych zmysłów siły *superat*, słowa w ustach tamuje, i same nawet myśli, zadumieniem *opprimit*, *rekurs* tylko do Boga, którego Majestat *totis et suspirijs* tak nie ustane za W[asza] K[rolewską] M[ość] błagać, jak W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] *a[e]mula* Jego *virtute* nie ustajesz *afflictis succurrere*, i *vota moje in spem meliore erigere*. O rewolucii w Ukrainie bynajmniej nie trzeba wątpić. Latet już tam *ignis suppositus cineri doloso*, tylko go trzeba podmuchać, i *facem belli* narodowi tamtemu, niesłychanym, i w świecie jeszcze ledwo praktykowanym tyranstwem uciemnionemu *pra[e]ferre*

*

Wątpić nie mogę żebyś W[asza] K[rolewska] M[ość] nie był już dotąd, *ex publica fama*, o tym informowany, jak car nieboszczyk *contra pacta* między Ojcem Swoim i Hetmanem Chmielnickim *conventa*, a od siebie i przedtym i *novissime* za wstąpieniem Krola nieboszczyka Szwedzkiego, w Ukrainę, *solennter* potwierdzone, wszystkie prawa i wolności narodowi temu po zawarciu z Szwedami pokoju, razem *cum data fideviolavit*, regimen urzędu Hetmanskiego, *in perpetuum abrogavit*, swój zaś z Wojskiem Moskiewskim *introduxit*, które tam bez żadnej osob duchownych i świeckich, wojskowych i pospolitych excepcji, in kwartierował, Starszyzną Generalną, Połkownikow, Setnikow, i wszystkich prawie którzy kolwiek byli *distinctiores*, z Ukrainy wybrawszy inszych na tamten świat ad parandam sobie *viam* posłał, drugich in exilium na Sibir i na inne odległe miejsca porozsyłał, na Ukrainie zaś w Hłuchowie collegium jakieś z dwunastu osob Moskiewskiej

*

Moskiewskiej nacji złożoną institut, które tam wszystko *pro libitu suo regit i dirigit*, z wielką całego narodu *oppresją*, którego *sanguinem* prawie, nieznosnemi *exakciis* *exsugit*, i niesłychanym go tyranstwem *affigit*, tak dalece, że Ukraina może teraz nazwać *theatrum carnificina[e]*, gdyż jednych na haki

rzucają, drugich knutują, jeśli byli to z Narodu tamtejsze[go] choć najmniejsze słowo, przeciwko reformie tej wymowił, dlaczego jeden się drugiego chroni, ponieważ wydane są srogie ordynanse, aby tam wszystkich kongressow przestrzegano, i jesliby postrzeżono samo wtór albo samo trzeć (?) z sobą o czymkolwiek konferujących, żeby takowych *in instanti* chwymano, do Hłuchowa posyłano, i tam questionowano, o czymby mieli konferencie. Kozaków gratis sobie *sine omni stipendio* służących, co roku pokilkunasto i pokilkudziesiąt tysięcy jednych do Persji, a drugich gdzieś tam za Piterburg dla kopania kanału od Ładogi do wprowadzenia go w Wołgę ordynują, z kądem albo mało, albo nic zgół nie powracają

*

Ale tam jednych głodem i pracami nieznosnemi gubią, drugich proviantami z wapnem mieszanymi truą, dla czego uchodząc zguby swojej, *qua data porta* uciekają na tę stronę Dniepru w Ukrainę Polską, a najwięcej i najbardziej na Zaporozie, gdzie in immensam tam prawie multitudinem excrevit wszystko tamtejsze, tak dalece, że poczowszy od Sieczy, która jest in vicinio Oczakowa z tamtej strony Dniepru za Samar po Orzel, a z tej strony po Chihirin, pełne są Kozaków, pola, rzeki, rzeczki, gdzie się zdobywają na rybie, zwieżu i soli, i więcej już tam jest od 60 m wojska dobrego ognistego, piechoty i jazdy, jako mi to z relacji listownych z Zaporozża niewątpliwie constat; #

[із цього місця далі вміщено таке] A coż gdybym nie wwałił aż do periodu gwiazdy na znaczone[go] nie piszę positive kiedy się wwałę co czynię i *in sequentibus* lecz inditerenter nic nie obiecują *categoriae* co się wyrozumieć *excontentis*

A coż gdybym się z nim wwałił w Ukrainę w jakąmby tam mógł niezmierną *excrecere* potencję i gdyż naród *exacerbatus* tyranstwem Moskiewskim i *abolicią* praw i wolności swoich hurmem by się do mnie cisnął *in societatem animorum i armorum* Bracj swoich Wojska Zaporozkiego

*

Zaporozkie[go], które zawsze ma *pro unico* sobie azylu.

Jakoż chociaż mi W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] wierzyć, że nie trzebaby się mnie długo tam bawić nad rekrutowaniem) w jednym miesiącu miałbym tak, jak niegdyś Chmielnicki na kilkaset tysięcy wojska, gdyż tam co chłop to żołnierz jako W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] dobrze jest wiadoma *fortitudo corporis et animi* tamte[go] narodu *.

Niekonjekturą te[go] dochodzę, o czym tu piszę, ale mam tu u siebie *prore conferra ex relatis* Wojska Zaporozkie[go], a najbardziej Zakonników z Kijowskich, Czernohowskich i innych Ukraińskich monasterów od *oppressij* Moskiewskich w ten tu kraj do góry Atonskiej in *vicinio* Saloniku zastającej *turmatim* uchodzących, gdyż ta sa[e]va Tyranska Moskiewskie[go] *tempestas*, nie tylko *populum*, ale i *clerum* zarówno tam w Ukrainie *tandit et andit*, zwłaszcza kiedy car nieboszczyk, uczyniwszy *in utique statu* ciężką reformę, posadził w Kijowie *in sede Metropolitana*, jedne[go] sprośnego Moskala, który *sub ementita* Pasterza specie drapieżnym tam jest wilkiem, dla czego Zakonnicy, choć z nadder scislej, i Strażą Moskiewską

*

Osadzonej Klawzury, jedni na Zaporozżu, gdzie sobie monasteru na Samary i na innych miejscach pofundowali, drudzy do Ukrainy Polskiej, także do Wołoch i Multan a niektorzy z nich do góry Atonskiej *transfugiunt*.

Mam i teraz u siebie peregrinujących tam czterech Zakonników, dwóch z Kijowskich, trzeciego z Połtawskie[go], a czwarte[go] z Perejaśławskie[go] monasterów, którzy *relata con firmant*, i tu mi *referunt*, że mię w Ukrainie jednostajnie Clerus i Populus właśnie jak Patres in Limbo oczekiwają, narzekając sami na siebie, że *unitisarionis* nie chcieli *sequi vestigia* nieboszczyka Mazepy, który in *vivis* prawie *coloribus* terażniejszy ich opłakany stan reprezentował, jak *concluis* projektu, o tej reformie Sobie z tej którą u Dworu Moskiewskie[go]

Pollebat Confidencji komunikowane[go] przy upewnieniu że go miano in *recompensam* Hetmanskiej buławy tytułem X[ią]żęciem i godnością

*

i godnością Primi ministery ukontentować, lecz credula nazbyt mente dali się uwieść *fucatis* cara nieboszczyka *promissis*, ktorými oni to po sobie i po successorach swoich deklarował, że będą konserwowani *illibate* przy prawach i wolnościach swoich, jakich nie miał sobie za szkrupuł, *publico* potwierdziwszy dyplomate zaraz po bataliej Połtawskiej po większej części zgwałcić, a po zawarciu z Szwedami pokoju funditus znieść, i naród wszystek *im mani jugo* uciemieżyć.

Zrząd tedy konkluduję że o rewolucji w Ukrainie jako o rzeczy pewnej w żadne nie trzeba wchodzić kontrowersie, restat tylko aby skolligowane Hannowerskim traktatem potencje, zaczęły wojnę, a mam nadzieję w Bogu, który jest instus iniuriasum Vindex że zechce *justam* uciemieżone[go] narodu Ukraińskie[go] *tueri causam*, i dopomoże ukrzywdzonym nie tylko prawa i wolności fide frago ausu zgwałcone, zwyciężkim vindicare orężem

*

Ale i na wolne włożone karki okrutne *servitutis excutere* jarzmo, bez żadnego Tureckiego i Tatarskie[go] *succursu*, gdyż ta Canalia bardziej by tamejszy naród inbaptiwacją niewiernych Ludziej odraziła, niżby *in partes suas* pociągnęła i przychęciła, a do tego mogłaby sobie Porta *jure belli* pretendować panowania nad Ukrainą, która wpadłaby właśnie jak *ex scylla in charibdim* nad chęci i intencje moje, których ten u mnie jest *scopus*, i ten mię a nie inszy *inflammatus zelus*, abym tę piękną Ariadnę od północnego za pomocą Bożką uwolniwszy, Smoka oddał *perpetuo jure* na usługi Rz[eczy]p[osoili]tej, jako *pignus* miłości mojej *in patriam*.

Z strony zaś Tureckiej dosyć by dla mnie było *succursu*, gdyby chcieli kontynuować wojnę w Persji, gdzieby Wojska Moskiewskie obserwując tak ich jako i uzurpatora Erreffa *gressus i progressus*, utrzymywały się w nabytych tam prowincjach żeby

*

Żeby mogły *parta tueri*, z kądem nie mniejsząbym miał diwersję. Trzeba tylko nad wszystko te trzy rzeczy pierwiej *pro curare*:

Pierwsza abym mógł jak najprędzej, z tego tu Babilonu *in libertatem* wynieść, i do Wojska się mego przebrać, dla łatwiejszej ztamtąd z Ukrainą *de rebus gerendis* komunikacji, gdzie za powzięciem o powrocie moim wiadomości, mógł by wszystek naród tamejszy, nie omylną przy pomocy Bożkiej wyzwolenia swe[go] *concipere* nadzieję, a Kozacy *resumptis animis*, nie tylko z Moskiewskiej ale i z Polskiej Ukrainy, *in subsidium* Compatriotów swoich hurmem by się do mnie kupili, najbardziej ci, którzy zostawiwszy Domy i grunta swoje od *oppressii* Moskiewskiej na tę stronę Dniepru pochodzili i uchodzą.

Sposób zaś do wyjścia z tego tu kraju, i przebrania się do Wojska mego tenby był najskuteczniejszy, jeśliby Dwór Francuzki chciał bez dilacji, Consulowi tutejszemu dać tu *in mandatis* aby mię ztąd prędzej, niżby za nastąpieniem

*

Zimy nawigacja ustała, starał się sekretnie ambarkować i transportować do Liworny, do czego sam mu podam media, żeby Turcy dociec tego nie zdołali, którym ufirmary ideam wyjścia me[go] ztąd ziemią, wyjachawszy rzekomo na polowanie, na które często wyjeżdżać i bawić się podczas, przez dwa tygodnie i więcej zwykłem, a pokazawszy im tę fintę, moge nocą ambarkować się, i dobrym wiatrem przy pomocy Bożkiej ósmego dnia

appellere do Liworny, ztamtąd zaś *incognito* pod inszym imieniem – tak właśnie jak z Szwecji do Chocimu – przebierać się ziemią, do pierwszej straży Wojska mego, która w Gardzie nad rzeką Bogiem, blisko granicy Ukraińskiej, pod Commendą jednego Połkownika Zaporozkie[go], w tysiąc Ludziej zawsze zostaje, zdobywając się tam latem na rybie, a zimą na zwierzu, gdzie albo raczej w Kodaku mogłbym na potym założyć miejsce do ściągnięcia Wojska me[go].
Insistere

*

Insistere i urgere u Porty przeniesienie moje do Benderu albo do Chocimu jest rzecz niebezpieczna, gdyż Ministrowie Cesarski i Moskiewski, mogliby nie tylko *fortiter* temu *obstare*, ale i *convincere* Portę, aby mię gdzie dalej od tego portu zaprowadzono, jakoż nic nie jest tak trudnego, czegoby Porta *ad nutus* prawie Ministra Cesarskie[go] nie czyniła, a mając affery swoje w Persji na bardzo słabej nodze nie wymownie Moskwę karefuje, nie chcąc umbram nawet, najmniejszej ku niejnieprzyjaźni i suspicji o Wojnie *gestare*, zwłaszcza kiedy *pro obiecto* jeden ma z nią interest, wypędzenia uzurpatora z Persji, i osadzenia tam na Dziedzicznym tronie prawdziwego Sukcessora. A do tego po expediowaniu listu mego do W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] 26 Octobris 1726 datowanego jużem się starał przez Posła Angielskiego, o przeniesieniu moim ztąd do Benderu, albo do Chocimu *absconditos* Wejzyra *investigare sensus*, lecz nie wyperswadowanego w tym umysłu pokazał mu *inflexibilitatem*, a tak *satius* by było, *insalutato* jako powiadają *hospite*, uchilić się ztąd morzem na kupieckim okręcie

*

Okręcie do Liworny przez wyżej wyrażone *media*.

Druga żeby *mediante* W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] *activitate* jeżeli nie wszystkie potencie traktatem Hannowerskim skologowane, to przynajmniej Najasniejszy Krol Jmści Francuzki, imieniem Swoim i Colligatow Swoich, chciał mi dać diploma na protekcie, *includendo* w nią Wojsko Zaporozkie, i cały Narod Ukraiński, z tym upewnieniem, że po zakonczeniu wojny, kiedy przyjdzie do traktatu, nie opuści w nim Je[go] Królewskiej Mści interestu naszego, który *concernit* wyzwolenie *in perpetuum* od Moskwy tegoż samego narodu, ale *unita* z Colligatami swemi *virtute*, zechce *eny manutenere*, i obwarować to osobliwym artykułem, aby Moskwa w potomne czasy, nie pretendowała sobie *ius dominij* nad Ukrainą. A to żebym mógł tu diploma, w Wojsku Zaporozkim i w Ukrainie publikować, dla pokazania

*

Dla pokazania samą rzeczą, na jak mocnym fundamencie, *tantam* rewolucji przeciwko Moskwie zakładam *moleno*, i dla zachęcenia Kozaków *ad fortia agenda*.

Trzecia aby w ciężkiej mojej sytuacji według upewnienia W[aszej] K[rolewskiej] M[ości], mógł mieć z łaski Najasniejsze[go] Króla Jmści Francuzkiego, i Colligatów Jego prętki (gdyż *bis dat qui cito dat*) supplement, dla przebrania się z Liworny do Wojska mego, dla sporządzenia się w Konie, w oręża i w insze *necessaria* do kontynuowania Wojny, dla wydzwignienia z ciężkie[go] utrapienia familiei mojej, żeby więcej *mendicantibus* nie żyła *suffragijs*, i dla wypłacenia zaciągniętych od niej długów, a na ostatek dla opatrzenia wielkich niedostatków officerów moich.

Na co wszystko będę czekać *impatientissime* jak najprętszego ile byż może od W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] miłościwego *responso*

*

Ich mm PP Posłów Francuzkie[go], Angielskiemu Hollenderskiemu u Porty zostającym, nie smiem tak *aperte* jako do W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] piszę, otwierać *mentem meam*, gdyż do Stambułu nie może nigdy byż ztąd prętkie, pewne i bezpieczne listów przeniesienie, których nie mogę hazardować, żeby się w cudze nie dostały ręce, a do tego nie podobno, aby Ministrowie Cesarski i Moskiewski nie mieli tam swoich skrytych *exploratorow*, którzy *profundissime etiam* (:jako tego mam *experientię*) *rimantur arcana*, odważę się jednak komunikować list W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] *in alio idiomate*, i nadgłoszę się im z moją *in publicam* Pryncipałów Jch *propensią*, które na wszelkie oraz usługi, nie tylko rokazem ale *minimis* W[aszej] K[rolewskiej] M[ości] *nutibus conseiro* jako W[aszej] K[rolewskiej] M[ości]

Juni 5/ Juni 25 1727

ПОЛІТИЧНИЙ ЗАПОВІТ ПИЛИПА ОРЛИКА

У Державному архіві Швеції (Riksarkivet) у фонді «Diplomatica Muskovitika, Diplomatika Muskovitika Cosacika» під сигнатурою SE/RA/2113.2/2 R0000481 (1711–1741) зберігається кореспонденція Пилипа Орлика і членів його родини. Тут на аркушах 301–312, 313–320, 321–329 містяться три версії тексту меморіалу П. Орлика, причому перший документ має 24 арк., враховуючи окремий титульний. На ньому рукою гетьмана написано: «Ad congressum Brunsvicenzem». Друга і третя версії мають по 15 арк., титульні в обох відсутні. З того, що титульний аркуш є лише в одному випадку, а також що саме цей текст найповніший, можна би зробити висновок, що якраз він і є остаточною версією документа. Істотних різниць поміж двома іншими варіантами немає. Копії описаних документів від 2006 р. наявні також у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК України) – у фонді 2236, опис 1, одиниці зберігання 190–192.

Пропонована стаття ґрунтується саме на опрацюванні та публікації перекладу найповнішої версії цього тексту, що на арк. 301–312 фонду «Diplomatica Muskovitika, Diplomatika Muskovitika Cosacika» під сигнатурою SE/RA/2113.2/2 R0000481 (1711–1741); відповідно одиниця зберігання у ЦДІАК України: ф. 2236, оп. 1, спр. 190.

Автори наводять власні латиномовні переклади оригінальних листів чужинців-кореспондентів і супроводжують їх своїми коментарями. Самі листи були подані, зокрема, шведському королю Фредеріку I (1720–1751 рр.) для представлення й розгляду на Брауншвейзькому (Брунсвікському) міжнародному конгресі.

У вступі до тексту П. Орлик висловлює надію, що у світлі останніх подій (встановлення дружніх стосунків між Швецією та Польщею) шведський король Фредерік повинен продовжити політику свого попередника Карла XII й посприяти вирішенню українського питання у загальноєвропейському контексті. Для уточнення своїх намірів він долучив згадані тексти листів, що відображають події минулих років і політичну ситуацію, в якій опинилась Україна на міжнародній арені.

Серед кореспондентів Пилипа Орлика бачимо, зокрема, великого візира Юсуф-пашу, кримського хана Девлет-Гірея, його сина Бахті-Гірея, калгу-султана та брата Каплан-Гірея, київського воєводу Йосипа Потоцького, польного гетьмана Станіслава Ржевуського, князя Юрія Домініка Любомирського, Яна Сапігу, шведського міністра Гуго фон Мюллерна.

Із процитованих у цьому комплексному документі уривків листів у перекладі латинською мовою, зокрема, 6 пунктів до мирної угоди з польським королем і Річчю Посполитою. Вони передбачали визначення на Правобережжі України земель королівщини (староств) для проживання козаків та забезпечення збереження їхніх прав, пільг і традиційних привілеїв; затвердження кордонів по річках Дніпро та Случ; зобов'язання козаків нести військову службу для Речі Посполитої й, крім того, утворення двох спеціальних формувань: компанійців (кіннота) і сердюків (піхота), які власним коштом утримуватимуть гетьман та старшина. Це мусило зміцнити становище Польщі, яка не мала на теренах Правобережжя власної військової бази. Що ж до запорожців, то викладені у цих документах пункти стосувалися переважно забезпечення давніх прав, звичаїв, привілеїв Війська Запорозького Низового.

Наводимо текст документа за нашим перекладом із латини :

«Найясніший і наймогутніший королю Швеції, пане наймилостивіший¹.

Уже в минулому моєму посланні-проханні докладно поінформував найяснішу вашу королівську величність щодо статусу всієї – Правобережної й Лівобережної – України, яка здавна належала до Речі Посполитої Польської, і про те, як потім її незаконно захопили московити, а пізніше на підставі угод про Вічний мир, за правління Яна III, Правобережну Україну, знищену постійними війнами, повернули Речі Посполитій, а Лівобережну з Києвом утримали під своєю владою; яке право мала Порта Оттоманська на цю, Правобережну Україну, суміжну з її територіями, і як її, за Карловицькими угодами, назавжди закріпили за Річчю Посполитою, а пізніше московити, зворохобивши таємними інтригами козаків, підданих Речі Посполитої, до спротиву міжнародним

¹ П. Орлик звертається до короля Швеції Фредеріка I (Fredrik I, 1720–1751 pp.).

угодам, знову повернули її під свою владу, і яким чином турки відвоювали її в московитів по Прут і повернули Речі Посполитій на підставі Карловицьких угод (я не сприймаю тієї влади через ревну прихильність і любов до Речі Посполитої). А тепер я маю намір оповісти найяснішій вашій королівській величності, яку маю справедливу причину уклінно просити й вимагати, щоб ясновельможна королівська величність Польщі, дотримуючись своїх обіцянок, які дав Порті Оттоманській, хотів мені дозволити повернутися з Військом Запорозьким у мою милу резиденцію у Правобережній Україні, про що ясновельможну вашу королівську величність докладно інформуватимуть².

Після того, як Порта Оттоманська втягнула Правобережну Україну у свою політичну гру, спершу на Пруті, а пізніше в Константинополі, і, заволодівши нею через ратифікацію мирного договору, укладеного з московитами, надала мені ту Україну, здобуту у війні, та через Ібрагіма-агу, який супроводжував моїх посланців із Константинополя до Бендер, передала мені привілей свого повелителя на повне, а навіть одноосібне володіння нею (який ясновельможній вашій королівській величності передав в оригіналі), і написав до хана через того ж агу, додавши, щоб якнайшвидше послав мене з Військом Запорозьким у володіння Правобережною Україною, перш ніж до Константинополя прибуде повноважний посол Польщі (який уже вирушив у дорогу) й висловить претензію стосовно повернення України на основі Карловицьких угод. А Порта, піклуючись про свою вигоду, заявляла, що хоч повноважний польський посол і мав би рацію, вимагаючи повернення Правобережної України (як виклав у листах до хана), але вона має намір вибачитися перед ним, адже не може вже тої України повернути Речі Посполитій, бо ж передала мені на основі воєнного права у володіння і ствердила султанським привілеєм, звідки на свою ганьбу не можна й не личить виправдовувати мене з військом.

Залишається, щоб ви та всі козаки, які перебувають при боці короля Швеції, вчасно зайняли свою територію в Україні з цього боку Бористену на основі привілею султана, наданого вам. А королівська величність [Польщі] не повинен суперечити у цій справі. [...]

² Початковий абзац обох коротших версій: *Diplomatica Muscovitika*, *Diplomatika Muscovitika Cosacika* під сигнатурою SE/RA/2113.2/2 R0000481 (1711–1741). Арк. 313–320, 321–329. Копія: ЦДІАК України. Ф. 2236. Оп. 1. Спр. 191, 192.

А тут вставляю пункти, що стосуються всієї України, які після оголошення московитам війни, в атмосфері схвалення і тріумфу в Речі Посполитій, я дав у Бендерах найяснішому королеві³, щоб він їх відстоював у Порті.

Оскільки Порті Оттоманській трапилося бути втягнутою (дай Боже, щоб це було правдою) у відновлення війни проти московитів, нам треба остерігатися, щоб при такій колотнечі ми не потрапили зі Сцилли московитського підданства у Харібду небезпечнішого і згубнішого турецького підданства; щоб цього уникнути, нехай найясніша королівська величність, наймилостивіший наш володар і протектор порятує потерпілих у корабельній аварії між тими Сциллою та Харібдою – обидві України – і виведе всілякими способами й засобами до мису доброї надії, – уклінно благає гетьман Війська Запорозького.

1. У настільки складній справі, коли йдеться про збереження соборної державності України, гетьман не може з власної ініціативи вирішувати й оголошувати про своє підданство і приймати покровительство Порти Оттоманської без згоди всіх, як духовних, так і світських станів цілої України, і скільки б не вирішував і не оголошував своїх ухвал, цю декларацію повинен підтвердити весь народ єдинодушною згодою. Він не може наполягати на своєму, ані безоглядно діяти; як кажуть у народі: ви не повинні вирішувати про нас без нас. Отож, треба перечекати, аж доки розколена тепер Україна не об'єднається й не зможе вирішувати наболілих проблем.

2. Гетьман, перебуваючи в еміграції, в жодному разі не може зі своєї власної ініціативи вести переговори про справи Вітчизни з Портою Оттоманською, в якій нині одиноко мешкає, бо в такому разі його переговори стосовно всієї України породять підозри, адже існує небезпека, що гетьман, перебуваючи на чужому утриманні, змушений буде погоджуватися із кривдами і загрозами для народу, й буде керуватися мотивами власної вигоди та своїх володінь. Через те, що за час відсутності гетьмана могли статися зміни й Україна надаватиме перевагу московському ярму, замість прагнути своєї свободи, з'єднатися з нами у союзі духу і зброї, як то у 1711 році, коли московити, як і Скоропадський із розпорядження московитів, поширили серед народу свої універсали, щоб

³ Мова про шведського короля Карла XII.

посяяти неспокій і залякати народ, немовби гетьман як вигнанець у чужій землі поза межами Батьківщини, перебуваючи під владою Порти Оттоманської, змушений увійти в переговори з тою ж Портою і Кримською державою, підтвердити присягою і погодитися із зневагою прав і вольностей, із захопленням упродовж війни ясиру обох статей в Україні, із вилучуванням у мирний час хлопців і дівчат, із поборами податків із цілої України, із загарбанням Кисва, Білої Церкви, Чернігова й інших українських укріплень, з оберненням церков на турецькі мечеті. Ця полова сіялася універсалами не тільки про гетьмана, але й про найяснішу королівську величність Швеції, немов його величність, спонукаючи Порту до війни, угодами постановив віддати під владу тої Порти і Польщу, і Україну зі щорічною контрибуцією. Не відмовляються московити й тепер від таких своїх хитрощів, обману і брехні, якими намагаються втримати український народ під своєю владою, спонукати до протистояння нам, хіба що він сам не хотів би, щоб Порта претендувала на право панування в Україні, а хотів би звільнення з московитського ярма після завершення війни, дай Боже, щоб зі щасливим наслідком, України та сусідніх провінцій, охоплених тою протекцією, і захотів залишитися в такому стані; хай це буде його вільним вибором, бо ж і гетьман Хмельницький, який спершу намагався звільнити Україну від польського підданства, а пізніше, під час перемир'я, прагнув виробити рішення про покровительство, що й тепер залишається першочерговим предметом турботи, а після нарад і вирішення питання покровительства подумати, якими способами й заходами протидіяти московитському обману, та як можна всю українську людність із нами об'єднати для хороброї діяльності проти московитів.

Для обговорення [питання] про покровительство для всієї України необхідні три [умови]:

Перша: щоб гетьман зберіг та утримував свою гетьманську владу, коли в Україні запанує мир.

Друга: щоб скликав обидва – церковний і політичний – стани, щоби розпочали всенародне обговорення й постановили в єдинодушній згоді, чиє саме покровительство прийняти та на яких умовах, і якими договорами хотіли б це закріпити.

Третя: спорядити посланців, схвалених [цією] нарадою обох станів, із повнотою повноважень і вказівками стосовно обговорення для прийняття покровительства. Проте, якщо ці питання неможливо буде

розв'язати в умовах збройного протистояння, то цю справу слід узагалі відкласти до завершення війни [...]».

До цього документа необхідно долучити ще декілька коротеньких викладів, які стосуються обґрунтування заявленої теми. Політичні акти, які готував гетьман Пилип Орлик упродовж тридцятиліття (1710–1741 рр.), перебуваючи на еміграції й борючись там за самостійність України, все ще залишаються в архівній тиші за печатками латинської мови. А проте, цікаво вникнути в його міркування стосовно різних українських земель, самих українців, зокрема, козаків, насамперед стосовно символу української державності – міста Києва. Ці тексти перегукуються з положеннями Конституції 1710 р., доповнюють їх, базуючись на тогочасних авторитетних історіографічних виданнях.

Цими текстами є *«Повідомлення про Київ»*, *«Правдиве повідомлення про козаків і про Київ»* і *«Виклад звернення до імператора»* (турецького султана). Збережені серед паперів того ж фонду Державного архіву Швеції, вони вже оприлюднювалися в різних виданнях. Ми до них не зверталися під час виступу на конференції у грудні 2022 р. через брак часу. Але зараз, у контексті ідей опублікованого вище тексту, не можемо обійти увагою ці твори. Адже вони виразно демонструють способи аргументації проєктів політичної еліти України. Саме тому наводимо їх повний переклад у нашій авторській редакції.

Повідомлення про Київ⁴:

«Несправедливо московит домагається Києва – стольного города України, і намагається відлучити його від України: бо ж князі Києва споконвіку платили данину хозарським каганам, яких пізніше почали іменувати козацькими гетьманами, починаючи ще від князя Рурика, який прийшов із Великого Новгороду, щоби посісти київський великокняжий стіл і мав гідність та доходи не вищі, аніж ті, що виплачуються гетьманові козаків. Після того король Польщі Болеслав Хоробрий, заволодівши збройно Києвом, загарбав його з цілою Україною – козацькою Вітчизною – аж по Чорне море під свою владу, отож, із того часу й аж

⁴ Передрук: Трофимук М.С. Латиномовна література України XV–XIX ст.: жанри, мотиви, ідеї. Львів, 2014. С. 246–247; Мирослав Трофимук. «Це вже було (I)»: <https://zbruc.eu/node/22463>. Дата публікації: 18.05.2014.

до війни Хмельницького – гетьмана козаків, тобто Війська Запорозького – Київ і вся Україна була у володінні поляків. Коли ж Хмельницький, уклавши союз із Кримом, об'єднаними військовими силами визволив не лише Київ – частку України, а й усю соборну Україну по обох берегах Бористену – як одвічні володіння козаків – від ярма польської неволі, то добровільно віддався з ними всіма під московське покровительство.

Проте від найдавніших часів московит не мав жодних прав на Україну. Отож, нехай московити не марнословлять, що вони одержали Київ від поляків на основі угод, бо ж самі поляки ще раніше договором повернули Київ у козацьку власність, а козаки [одержали його] за законом спадкоємності, хоча тепер і стверджують, що незаконно привласнили його від московитів на основі неправомірного рішення.

Не можуть поляки віддати московитам Києва, бо й самі не мали його у своїй власності, адже козаки без будь-яких переешкод із боку поляків вільно та необмежено володіли ним ще до того, як московити уклали з поляками угоду про Вічний мир. Бо ж ніхто не віддає того, чого й сам не має.

Отож, московити цілком неправомірно домагаються Києва, а їхнє прагнення має тільки одну мету: якщо Київ, розміщений у центрі України, зможуть собі привласнити на основі своїх злочинних закидів, то Україна може зневіритися в можливості цілковитого звільнення від їхнього згубного ярма та, хоча й проти своєї волі, змушена буде з ним миритися. Більше того, Україні назавжди зв'яжуть руки, щоб і не пробувала оборонятися, тому що московити, здобувши владу у центрі, зможуть будь-коли приневолити до виконання своїх наказів.

Московити діють неправомірно, але дуже підступно, намагаючись відірвати Київ, що завжди був невіддільним від України. Але це стосується й інших князівств України, як-от Чернігівське чи Сіверське, щодо яких московит теж не має жодних законних підстав, бо вони ніколи йому не належали».

Цей документ цікавий своєю суголосністю пункту XIII тексту Конституції 1710 р.; можливо, це був один із варіантів оформлення пункту про Київ – столицю України. В «Повідомленні про Київ» зафіксовано: «Iniuste Moscus praetendit metropolem Ucrainae Urbem Kiioviam, eamque ab Ucraina separare conatur...» («Несправедливо московит домагається Києва – стольного города України, і намагається відлучити його від України...»).

Відповідно, у пункті XIII Конституції 1710 р. читаємо: «Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraeque Ucrainae civitates in omnibus suis legibus ac privilegiis aequo iure collatis, inviolatae ac intactae ut conserventur, auctoritate huius Actus Electoralis statuitur et confirmandum hoc suo tempore Ducali potestati committitur» («Столичне місто Русі – Київ – та інші міста України нехай непорушно й недоторкано зберігають усі свої права і привілеї, слушно їм надані. Гідністю цих виборчих зборів постановлено й доручено ствердити у свій час гетьманською владою»).

Правдиве повідомлення про козаків і про Київ⁵

«Видатний історик Андрій Целларій погоджується в усьому з Симоном Старовольським стосовно козацького народу, як, наприклад, наголошує у своїй книзі, надрукованій в Амстердамі в липні сорок дев'ятого року⁶: кажуть, що назва «козаки» походить від українського⁷ слова «козак», яке означає «вправний воїн». Вийшли з островів на Дніпрі, де їй понині мають свій осідок, тому їй називаються запорозькими козаками, які є вірними грецької [православної] релігії, дуже цінують свою свободу, люди нескорені, які зневажають смерть, готові або перемогти, або померти, тому їй прийняли собі ймення козаків. Мають свої домівки, господарства та трунти у воєводствах Київському і Брацлавському. Той же автор Целларій в описі Київського воєводства в тій самій книзі на сторінці 373 [говорить]:

Київське воєводство – величезний терен, але попри величину небагато народу живе та займається сільським господарством, особливо на півдні. Межує на сході з Московією й Татарією, а на південь далеко тягнеться вздовж течії Дніпра аж до Чорного моря. На заході межує з Брацлавським воєводством і далі з Волинню та Білою Руссю. Бористен зачислюють до найбільших річок Європи; він розтинає [територію Київського воєводства] майже посередині. Міста й містечка там добре

⁵ Передрук: Трофимук М.С. Латиномовна література України XV–XIX ст. ... С. 245–246; Мирослав Трофимук. «Це вже було (II)»: <https://zbruc.eu/node/22463>. Дата публікації: 21.05.2014.

⁶ Тут, очевидно, П. Орлик помилився. Книга «Regni Poloniae magnique ducatus Lituaniae omnium que regionum juri polonico subsectorum novissima descriptio... studio Andrei Cellarii gymnasii Hornani Rectore. Amstelodami. Apud Aegidium Jansonium Walckenier, anno 1659» опублікована 1659 р.

⁷ В оригіналі: Ruthenica.

укріплені, переважна частина з них розміщена коло річок. Мешканці мають загартований безкінечними війнами дух, а ті, що прибувають на Дніпрові острови з містечок і сіл, називають себе козаками. Взимку вони живуть у Брацлавському воєводстві, а влітній час повертаються до своїх кріювок на островах Бористену, якщо не ведуть воєн. Під орудою власних генералів або кошового отамана відбувають військову службу і нікому не хочуть підкорятися: навіть польські королі, скільки би не намагалися підкорити їх своїй владі, все ж не змогли заставити їх прийняти присягу. У війську служать безплатно, задовольняючись здобиччю, або ї одержують гроші. Дуже часто стають дієвою підмогою Польщі у скрутні моменти, але, розгнівавшись, завдають великих втрат: мало не стали згубою для польської шляхти, особливо недавніми роками. Колись шляхта хотіла вигубити народ цей, проте намарне, лише собі завдали великого лиха. Вірні грецької релігії не визнають у справах віри нікого, крім своїх архієпископа або ж патріарха, а в інших справах прагнуть бути вільними й керуватися своїм правом, бо не хочуть ні від кого бути залежними, окрім свого гетьмана, якого самі ї обирають.

Року 1651-го козаки повернули під свою владу Київ й інші міста, знову відібравши від поляків. Таке написано у цьому літописі на сторінці 383. А на сторінці 428 Целларій це підтверджує й описує справу в такий спосіб.

Року 1654-го Олексій Михайлович, син і наступник московського покійного імператора Михайла Федоровича, уклав договір із козаками, які полякам до того часу впродовж кількох років завдавали у війнах жорстоких поразок, вибрав час із наміром захопити Литву, ввів туди війська й обложив Смоленськ тощо.

Звідси і сліпому зрозуміло: якщо Україна по обох берегах Дніпра з давен-давня на основі права спадкоємності належала козакам, то чого ж їще треба? Козаки силою зброї знову повернули собі від поляків те, що давніше втратили. І абсолютно очевидно, що московити, облудно марнословлячи, хочуть це перекрутити, бо ж не соромляться стверджувати, що козаки – їхні піддані, що заперечує не тільки Целларій, а й інші виклади історії, стверджуючи, що ми не були підданими, а лише союзниками московитів, та й живі сьогодні чужинці можуть засвідчити, що це чистісінька правда».

У тексті «Правдивого повідомлення про козаків і про Київ» автор ужив той самий вираз, що й у пункті XIV повного тексту Конституції 1710 р.: «moscos ipsissimam nequitiam deblaterare, quia Cosacos non erubescunt subdites esse suos nuncupare...», що означає: «московити не соромляться стверджувати, що козаки їхні піддані». Порівняймо формулювання в Конституції 1710 р.: «...insuper non erubescunt Curias sollicitare exigereque per substitutos ac instructos serves acromata aliaque coquinae suae necessaria», відповідно: «Понад то не соромляться турбувати міські ради, домагаючись через спеціально вишколених слуг розваг і задоволення потреб своєї кухні».

І ще один короткий текст. Він призначений турецькому султанові. Тут знову йдеться про роль Києва для України, хоча Пилип Орлик дещо змінює акценти: хоче навіяти адресатові думку, що Київ укупі з цілою Україною становить основний плацдарм для московитів у російсько-турецькій війні. Причому в його епістолярній спадщині багато текстів, які містять виразне розрізнення П. Орликом війни як «ратного, військового труда» за певними правилами воєнного часу та розбійного захоплення територій унаслідок деморалізуючого впливу брудної і брехливої пропаганди.

Виклад звернення до імператора (султана)⁸:

«Зазвичай перед самим проханням [подається] пояснення. Яко смертним без душі, так і Україні, позбавленій Києва, незмога жити; неначе би нутроці нашої Вітчизни вигриз московит, серце нам вийняв, коли обманом привласнив Київ, бо Київ у нашій Вітчизні – це місто столичне, добре укріплене й визначне, розміщене у самому центрі України.

Тут перебувають наші прелати й усі духовні отці, від яких ми всі – патріоти – залежимо в духовних справах і від яких у жодному разі не можемо бути від'єднаними. Там – у Києві – гімназійна освіта й духовний вишкіл нашої молоді, там також прихисток у нашій релігії, там, урешиті, святі місця та моці наших святих. За все це ціла Україна завжди готова прийняти смерть. З усього сказаного легко кожному зробити лиш один

⁸ Передрук: Мирослав Трофимук. «Це вже було (II)»: <https://zbruc.eu/node/22463>. Дата публікації: 21.05.2014.

висновок: Київ не повинен належати будь-кому, а повинен залишатися для всієї України.

А що ж може бути гіршого? Коли московит вдирається у центр України, немов хижий вовк до кошари, то чи буде нам безпечно в Україні жити? Бо ж тоді московит у будь-який час, коли лиш захоче, зможе прибрати нас до своїх рук: чи то віроломно напавши на нас із Києва, чи то з допомогою доступніших засобів, як лиш буде мати наших земляків – продажних зрадників своєї Вітчизни, грішми ще й обіцянками підкуплених для вчинення зради.

А пригнобивши нас та інших оборонців Вітчизни, і змусивши простий народ до послуху залякуванням і покараннями, не посоромиться зганьбити перед цілим світом, проголосивши йому, а насамперед вашій Пресвітлій Порті, що Україна зі своєї волі приєдналася до його території; а це в усьому світі породить підозру стосовно безневинного нашого народу, лиху славу і тавро зрадництва, а, відповідно, зумовить нечестиве ярмо, накинуте московитом нашій Вітчизні – соборній Україні, яка століттями намагалась уникати рабства.

Отож, якщо Київ буде залишено за московитами, то нам потрібно буде або не повертатися в нашу Вітчизну, або ж, повернувшись, знову розпочати нову війну проти Москви й вести боротьбу доти, аж поки і вони, і Київ, і вся Україна разом із нами не відійдуть у вічність, а ім'я козаків зникне назавжди. Бо не сьогодні, а вже раніше відомий приклад: хоча б Україна й від'єдналася від Москви, все ж не могла би повністю звільнитися із-за Києва.

1. Колись гетьман козаків Виговський, героїчно розбивши спільними зусиллями з Кримом усі сили московитів під містом Конотопом, вигнав московитів із цілої України, а все ж таки московит здолав залишитися в Києві. Отож через Київ знову спромігся приєднати всю Україну до своїх територій.

2. Розбивши татарськими та козацькими силами війська московитів, коли полонили Шеремета під містом Чуднів, гетьман Юрій Хмельницький намагався від'єднати всю Україну від московитів, проте не зміг це втілити, бо, хоча з одного боку Дніпра від'єднав Україну, то інша частина, натовість, яка бачила присутність сили московитів у Києві, і маючи її постійно перед очима, лишилася на боці московитів.

3. Чому саме в той час, коли гетьман Брюховецький збройно звільнив усі укріплення й усі міста, віроломно захоплені московитами, від московських залог, московит повернувся до Києва, а пізніше знову приєднав собі всю Україну?

Тому то московит і тепер, надихнутий надією, вимагає собі Києва, щоби знову змігти незаконно оволодіти цілою Україною, і коли нас усіх – козаків – доведе до загибелі, то й вашій всесильній імперії не дасть спокою, більш того, закінчивши війну з ясновельможним королем Швеції і без труду приєднавши всю Україну, не пропустить нагоди без зайвих роздумів обернути зброю проти вашої Високої Порти, застосувавши перед тим до Порти той самий спосіб, що й до Києва – облудний мир, а сам нищитиме кореспонденціями і всіма брехливими засобами намагатиметься відірвати підлеглі вашій Високій Порті провінції».

Порівнюючи рукопис тексту щойно процитованого документа з текстом пункту XIII Конституції 1710 р., помічаємо, що в обох версіях Київ іменується «Metropolis Ucrainae Urbs Kiiovia», а саме слово «Urbs» написано з великої літери. Велика літера засвідчена й у копії тексту, який опублікував 1847 р. Осип Бодяньський⁹.

Звернімо увагу: П. Орлик говорить про Київське воєводство, про Київ як про символічну столицю України, але тут же додає: «Але це стосується й інших князівств України, як-от Чернігівське чи Сіверське, щодо яких московит теж не має жодних законних підстав, бо вони ніколи йому не належали». Тож насправді йдеться про соборність України.

⁹ Див. факсиміле публікації О. Бодяньського: «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення і 20-річчя незалежності України) / Відп. ред. В.А. Смолій; упоряд. М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів, 2011. С. 178–257. А також: Конституційна традиція української державності / Відп. ред. С. Головатий; упоряд. О. Середа, М. Трофимук, О. Трофимук, Д. Гордієнко. Київ, 2021. С. 148–159.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МАЗЕПИНЦІВ В ЕМІГРАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ РОДИН ОРЛИКІВ ТА ГЕРЦИКІВ)

Проблема повсякденного життя представників першої української політичної еміграції вже ставала предметом висвітлення на сторінках наукових праць, однак лише як побічний сюжет до основної теми воєнно-історичного, політико-правового, соціально-політичного чи джерелознавчого характеру. Зокрема, варто згадати монографії Олександра Оглоблина¹, Богдана Кентржинського², Ореста Субтельного³, науково-довідкове видання Сергія Павленка⁴, популярні розвідки Василя Різниченка⁵, Тараса Чухліба⁶ та Бертіла Гегмана⁷, спеціальне дослідження Валентини Соболь⁸, важливу археографічну публікацію, підготовлену Я. Токаржевським-Карашевичем⁹, і деякі інші. Частково цю тему вже висвітлювала й авторка цієї статті¹⁰.

Завдяки новим археографічним публікаціям нині з'явилася можливість більш докладно розглянути життя українців поза межами Гетьманщини на прикладі членів двох родин, наближених до гетьмана Івана Мазепи: Орликів і Герциків. Дослідження ґрунтується на аналізі кількох

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Вид. 2-ге. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. 462 с. (1-ше вид. 1960 р.).

² Кентржинський Б. Мазепа. Київ, 2013. 496 с. (1-ше вид. 1962 р.).

³ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. 240 с. (1-ше вид. 1981 р.).

⁴ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. 602 с.

⁵ Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант): його життя і діяльність. Київ, 1991. 48 с.

⁶ Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2008. 64 с.

⁷ Häggman B. Hetman Filip Orlik – en ukrainsk Frihetskämpe i Sverige 1715–1720. Glimåkra, 2014. 108 s.

⁸ Соболь В. Українська дипломатія в подорожньому щоденнику Пилипа Орлика // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. Вип. 7. Київ, 2007. С. 186–192.

⁹ Токаржевський-Карашевич Я. Діярії гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював для друку Ян із Токар Токаржевський Карашевич // Праці Українського наукового інституту. Т. XVII. Серія історична. Кн. 3. Варшава, 1936. 189 с.

¹⁰ Ковалевська О. Повсякденне життя та політична діяльність родини Орликів у контексті міжнародних відносин першої чверті XVIII ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 31. Київ, 2022. С. 77–94.

основних типів документів. Перш за все, це щоденник Пилипа Орлика¹¹, його листування з Ганною, Анастасією і Григором Орликами, а також їх кореспонденція з представниками шведської монаршої родини або третіми особами¹², матеріали допиту¹³, покайне донесення¹⁴ та опис послуг Григорія Герцика, які він надав шведському королю Карлу XII¹⁵.

Хронологічні межі дослідження мають кілька вимірів. Якщо орієнтуватися на крайні дати використаних документів, то вони охоплювали 1713–1741 рр. Якщо виходити з основних подій, відображених у цих документах, то це був період 1719–1723 рр. Нарешті, якщо зважати на широкий історичний контекст, який обумовив появу емігрантів та визначив їхню долю на тривалий час, варто орієнтуватися на проміжок від 1708 р. до 1750-х років (тобто від переходу І. Мазепи на бік Карла XII до смерті окремих учасників подій).

Аби зрозуміти особливості життя емігрантів поза межами Гетьманщини впродовж першої половини XVIII ст., слід згадати їхнє життя до 1708–1709 рр. Так, Пилип Орлик (1672–1742 рр.) наприкінці 1690-х років виконував обов'язки писаря митрополичої канцелярії, від 1707 р. був реєнтом Генеральної військової канцелярії, а від початку 1708 р. – вже генеральним писарем при гетьмані І. Мазепі та його правою рукою. Він був одружений із Ганною Герцик (бл. 1680 – після 1752) – донькою полтавського полковника Павла Герцика (? – бл. 1701). Старший брат Ганни – Григорій Герцик (? – після 1735) – перебував у шлюбі з Анастасією Василівною Громикою, онукою І. Мазепи по пасербиці Марії Громиці з Фрідрикевичів. До еміграції Григорій був наказним полковником Полтавського полку. Після смерті І. Мазепи й обрання П. Орлика він дістав уряд генерального осавула (з 1711 по

¹¹ Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го. Т. II. Київ, 2013. 820 с.

¹² Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.): Каталог міжнародної виставки: 1 жовтня 2008 р. – 30 березня 2009 р. м. Київ, 9 квітня – 31 травня 2009 р., м. Дніпропетровськ / Укл. Ю. Савчук. Київ, 2008. С. 191–194, 197, 200–201, 201–214.

¹³ Допит Григорія Герцика. 15 березня 1721 року // Пилип Орлик і мазепинці: Джерела. Київ, 2022. С. 59–72.

¹⁴ Покайне Герцикове донесення. Копія з оригіналу, написаного українською. Дати немає. 1721 рік // Там само. С. 72–97.

¹⁵ Опис послуг, які Григорій Герцик надав шведському королю Карлу XII, і збитків, що їх він зазнав від російської армії. 1719 рік // Там само. С. 105–116.

1719)¹⁶. Його молодші брати Іван¹⁷ та Опанас до 1709 р. займалися навчанням. В еміграції обіймали посади хорунжого й бунчужного¹⁸. Григорій Герцик також мав двох сестер, одна з яких – Ганна – була дружиною Пилипа Орлика. Про долю другої інформації немає.

До 1709 р. в родині Орликів було четверо дітей: Анастасія-Теодора (1699–1728), Григій (Григорій-Петро, Грегор-Пьотр; 1702–1759), Михайло-Ян (Міхал-Ян; 1704–1723) та Варвара (Барбара; 1707–1734/1738?). Ще четверо народилися вже в період еміграції: Яків (Якуб; 1711–1721), Марта (1713–?), Марія-Анна (1715–?), Катерина (1718–1719). Яків і Катерина померли у віці 10 та 1 року. Григій, Варвара й Марія-Анна пішли з життя бездітними¹⁹. Нащадків мала лише Анастасія, але її діти всі померли в молодому віці. Таким чином рід Орликів вигас уже у середині XVIII ст.

Інша доля судилася Герцикам. Григорій мав шестеро синів та одну доньку. Всі вони народилися в Гетьманщині. Після арешту батька й відбуття власного покарання в Москві нащадки надалі продовжували мешкати на Полтавщині, перетворившись на російський дворянський рід²⁰.

Матеріальне становище обох родин від самого початку було різним. Після того, як 23 жовтня 1698 р. Пилип Орлик одружився з Ганною Герцик, родина оселилася в Батурині. Садиба Орликів розташовувалася на околиці гетьманської столиці – на Побожівці²¹. Це була велика зрубна одноповерхова споруда початку XVIII ст., яка загине в пожежі 1708 р. Майже перед самою трагедією Орлик оздобив своє житло трьома печами,

¹⁶ Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. // Русский архив. Т. 1. Москва, 1885; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 1. Киев, 1908; Томазов В. Герцики // Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ, 2004. С. 96; Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ, 2010. С. 279.

¹⁷ Був одружений з Агрипиною Іванівною Левенець (Див.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. С. 112).

¹⁸ Специфікація офіцерів гетьмана Пилипа Орлика із обліком щорічного грошового утримання // Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)... С. 197.

¹⁹ Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720... С. 365 (арк. 183).

²⁰ Томазов В. Герцики. С. 96.

²¹ Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Історико-археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи. До 350-ліття від проголошення Батурина гетьманською столицею. Торонто, 2019. С. 17–27; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження Батурина 2020–2021 рр. До 20-ліття Батуринського українсько-канадського проекту. Торонто, 2021. С. 19–23.

Іл.1. Обгоріла кахля з гербом Пилипа Орлика з розкопок його садиби на околиці Батурина (фотоколаж С. Дмитрієнка, 2018). Джерело: Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Історико-археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи. До 350-ліття від проголошення Батурина гетьманською столицею. Торонто. 2019. С. 22.

дві з яких були прикрашені унікальними кахлями з мазепинським княжим гербом (отриманим гетьманом 1 вересня 1707 р.) та власним родовим гербом «Новина»²² (іл. 1). Про обсяги майна, з яким Орлики

²² Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження Батурина 2020–2021 рр. ... С. 19–23.

вирушили в еміграцію, свідчить згадка щодо використання для його перевезення 30 хур²³.

Про багатства Герциків до початку Великої Північної війни 1700–1721 рр. відомо зі слів самого Григорія, котрий писав: «Сколько я имел в сокровищи моем несчетных пожитков, которые признает не токмо Украина, но и вся ... Россия, что после взятия имения умершого гетмана Мазепы, а потом и других по всей Украине, не было ... свыше моих»²⁴. Після захоплення Герцикових маєтностей князь Олександр Волконський упродовж трьох днів вивозив звідти різноманітний пожиток, використавши для цього 224 вози²⁵. Серед найбільш цікавих речей слід назвати «шпалеры разные шелковые, золотом и серебром вышитые, которые все умерший гетман Мазепа жене моей, как внучке своей, в приданое отдал», чотири англійських настінних, а також три підлогових і шість малих годинників із діамантами, шість «сундуков накладеных платьем, подбитых всякими разными мѣхами, собольими, рысьими, пучками собольими, душками собольими, горностаями, черными лисицами, черными и бѣлыми песцами, врацлавскими кроликами, бѣлками, всякими лисицами», три «сундука было полны накладены панцырями, саблями, дорогим камением осадженными», скрині з різними прикрасами Герцикової дружини та «уборами, как в тамошних странах мода есть и обычай, из серебра и золота, в которых сундуках было такожды дорогое камень»²⁶.

Григорій Герцик також зазначив, що на четвертий день грабунку було вивезено до Москви його матір і дружину з дітьми*, а також дружину та дітей брата, залишивши їм лише по одязі. Коли ж заарештованих доставили на місце й поселили під наглядом, то з того часу впродовж наступних одинадцяти років їм видавали по «одной копейке в день и когда чего у добрых людей не выпросят, тогда им есть нечего»²⁷.

²³ Кентржинський Б. Мазепа. С. 383.

²⁴ Опис послуг, які Григорій Герцик надав шведському королю Карлу XII, і збитків, що їх він зазнав від російської армії... С. 106.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

* Батько Агрипини Іван Левенець намагався добитися її звільнення, але марно.

²⁷ Опис послуг, які Григорій Герцик надав шведському королю Карлу XII, і збитків, що їх він зазнав від російської армії... С. 106.

Отже, до 1708 р. Орлики жили не надто багато, але й не бідно, в достатку. Герцики натомість могли помірятися розмірами своїх статків із самим І. Мазепою*. Утім, перехід гетьмана на бік Карла XII, поразка шведського війська під Полтавою та вимушена еміграція верхівки козацької старшини кардинально змінили долю обох родин, вплинули на повсякденне життя, щоденні потреби та загалом стратегії виживання.

З листа П. Орлика до Карла XII від 18 лютого 1713 р. дізнаємося про поневіряння і складні обставини, в яких опинилася родина на теренах тогочасної Османської імперії. Гетьман писав, що йому, його дружині, дітям та підлеглим загрожує крайня скрута. Він скаржився на неможливість дотримуватися боргових зобов'язань, за що їх могли або віддати в рабство, або й позбавити життя, що є «найдорожче і наймиліше»²⁸. П. Орлику катастрофічно не вистачало грошей. Злидні, між іншим, були викликані й відсутністю призначеного Портою продовольства. Розмірковуючи над тим, що йому робити далі, він підсумовував: «Мені нічого не залишається, як або віддатися в рабство, або у поті чола виживати фізичною працею із моєю дружиною і підлеглими»²⁹. Перспектива виживання за рахунок фізичної праці П. Орлика страхала. Натомість братів Герциків це не лякало. Вони саме так і виживали.

Іван спочатку мешкав при гетьманові «без всякого уряду», згодом дістав посаду хорунжого та жалування зі шведської скарбниці³⁰. Крім того, він годувався «работою своею, делал шори и лядунки»³¹. Опанас був при Орлику «в науці», а згодом став бунчужним і також отримував виплати від шведів. Пізніше служив у Швеції в польського полковника Росохацького³². Самого Григорія Герцика обіцяв узяти «для науки

* Забігаючи наперед, слід сказати, що І. Мазепа намагався відстояти фінансові права Григорія Герцика перед Карлом XII за надані послуги, однак, схоже, з того нічого не вийшло, крім призначення всім братам Герцикам жалування (утім, це вже сталося за гетьманування Пилипа Орлика).

²⁸ Лист гетьмана Пилипа Орлика до шведського короля Карла XII з наріканням на скрутне фінансове становище і проханням про допомогу (від 18 лютого 1713 року з Бендер) // Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)... С. 191.

²⁹ Там само.

³⁰ Специфікація офіцерів гетьмана Пилипа Орлика із обліком щорічного грошового утримання (від 23 грудня 1719 р., Стокгольм). С. 197.

³¹ Допит Григорія Герцика. 15 березня 1721 року. С. 63.

³² Там само.

фортификаційної і архітектонічної», в яких на той час мав «велику охоту» гетьманський племінник Андрій Войнаровський, що збирався до Венеції та Франції³³. Потрапивши разом із гетьманським урядом у вигнанні до Крістіанстада, далі Григорій упродовж 1716–1718 рр. мешкав у місті Карлсруна. Там він працював на потреби шведського Адміралтейства, заробляв своїми «художествами», тобто виконував на замовлення креслення вітряків, млинів, фонтанів тощо. За його словами, в той час розробив «машину [...] для приведення свіжеї води в город» (імовірно, йшлося про насос). Це йому коштувало 700 талерів, для чого він навіть віддав у заставу свій одяг і годинник³⁴. Маючи можливість виїхати на певний час до Вільна, Герцик розробив для міста дві греблі та млин. На прохання місцевих райців мав зайнятися кресленнями мосту. Для продовження цих робіт йому треба було надовго затриматися тут, однак пан Рубанович, від якого фінансово залежав Герцик, його не відпустив. Повернувшись до Стокгольма, Григорій отримав можливість відпочити та розважитись (як і чим саме він розважався – невідомо)³⁵.

Фінансові проблеми П. Орлика в той час лише наростали. В листі від 18 грудня 1719 р. він власноруч розписав свої боргові зобов'язання. Виявилося, що отримав від купця Конрада Кампфа 200 монет, однак за це йому довелося віддати у заставу дві гетьманські булави (!). Орлик також заборгував купцеві Грюну, в якого купив тканину на вкрай необхідний одяг для дружини, доньок і синів (разом 290 монет), кравцеві – за пошиття того одягу (15 монет) та ще комусь 55 монет за проживання³⁶. Скрутне становище гетьмана у Швеції підтверджував і Герцик, зазначаючи, що той «не имел никакова довольства, оскудал и обнищал»³⁷.

Із листа від 18 грудня 1719 р. довідуємося, що Герцик з Урбановичем мали їхати з дорученням до кримського хана та запорожців. П. Орлик для цієї місії просив грошей зі шведської скарбниці, але безрезультатно. Тоді

³³ Покаянне Герцикове донесення. Копія з оригіналу, написаного українською. Дати немає. 1721 рік. С. 74.

³⁴ Опис послуг, які Григорій Герцик надав шведському королю Карлу XII, і збитків, що їх він зазнав від російської армії. 1719 рік. С. 112.

³⁵ Там само. С. 78.

³⁶ Боргові зобов'язання Пилипа Орлика, набуті гетьманом з 20 вересня до 16 грудня 1719 року (від 18 грудня 1719 р. зі Стокгольму) // Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)... С. 193.

³⁷ Допит Григорія Герцика. 15 березня 1721 року. С. 66.

Іл.2. Мідна монета в 1 далер 1719 року вагою приблизно 2,5 г. Джерело: Вікіпедія.

йому вирішила допомогти дружина. Вона написала листа своїй кумі – королеві Елеонорі* (та хрестила доньку Орликів Марію-Анну), запевняючи, що пам'ятає про неповернення попереднього боргу, але просить виділити подорожнім ще 120 платен, аби брат і його супутник не відчували обмежень у коштах. Ганна Орлик обіцяла, що гроші будуть витрачені правильно, відтак вона з вдячністю поверне їх особисто³⁸.

З матеріалів допиту Григорія Герцика відомо, що загалом П. Орликові та його уряду у вигнанні шведська влада виділила на утримання 13 тис. курант-талерів на рік.

Видавали кошти один раз на три місяці. Герцик скаржився, що гетьман розподіляв їх нерівномірно³⁹. Зокрема, нарікав, що йому дісталось лише 24 талери на місяць. Натомість, згідно зі специфікацією Орликових підлеглих, датованою 23 грудня 1719 р., Герцик, як «генерал-ад'ютант», отримав 672 талери (тобто по 56 на місяць). При цьому його брати також мали утримання: Іван – 576, Опанас – 400 талерів⁴⁰ (іл. 2). Очевидно, що на допиті Григорій не виказував усієї правди, як того від нього вимагали. Особливо щодо сум фінансового утримання емігрантів.

* Ульріка Елеонора (1688–1741 рр.), королева Швеції (1718–1720 рр.).

³⁸ Лист дружини Пилипа Орлика Ганни шведській королеві Ульріці Елеонорі (від 18 грудня 1719 р. зі Стокгольма) // Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)... С. 194.

³⁹ Допит Григорія Герцика. 15 березня 1721 року. С. 67.

⁴⁰ Специфікація офіцерів гетьмана Пилипа Орлика із обліком щорічного грошового утримання (від 23 грудня 1719 р., Стокгольм). С. 197.

У 1720 р. українські вигнанці були змушені полишити Швецію. П. Орлик виїхав зі Стокгольма 11 жовтня, а 20 жовтня в місті Броттбю він зустрівся з сім'єю, яка вирушила з Крістіанстада. 29 жовтня у суботу, у день св. Анастасії, покровительки найстаршої доньки гетьмана, він та його оточення перенесли речі на корабель і о 5-й годині вечора відчалили від шведського берега⁴¹. Опинившись на континенті, родина розділилася: Ганна з дітьми мала їхати Бранденбурзьким шляхом до Вроцлава, а Пилип із Григором – через Росток і Мекленбург до Ганновера. Кінець року виявився для П. Орлика дуже важким, адже він тривалий час не мав жодних новин про своїх рідних. У грудні 1720 р. гетьман дістав звістку про арешт у Варшаві Григорія Герцика. Незважаючи на це, Пилип із Григором уже 17 січня 1721 р. дісталися Вроцлава, де приєдналися до решти сімейства. Того ж дня Орлик занотував у своєму щоденнику, що він «тішився від гарного здоров'я» та «щасливого прибуття до родини», тож нічого не робив і просто відпочивав⁴².

Відстежувати особливості повсякденного життя Орликової сім'ї в еміграції впродовж 1721–1723 рр. дозволяє його щоденник, частково листування членів родини та деякі інші документи, які допомагають верифікувати окремі факти біографії.

Так, зі сторінок щоденника дізнаємося про те, що Орлики, попри статус емігрантів, не хетували світськими розвагами. Уже через два дні після прибуття гетьмана до Вроцлава він відпустив старшу доньку Анастасію на костюмований бал, де вона привернула увагу князя Карла Фрідріха Гольштинського й отримала від нього привітання для батька. Наступний січневий бал, де Анастасія хизувалася своєю модною європейською сукнею та маскою, сприяв її знайомству з пані Орликовою – родичкою по батьковій лінії зі шльонської гілки роду⁴³. А ще через два дні барон Орлик особисто запросив українського гетьмана з дружиною та старшими дітьми (Анастасією і Григором) на обід⁴⁴.

⁴¹ Діарій подорожній, розпочатий 10 жовтня 1720 року в ім'я найсвятішої Троїці / Пер. Р. Радишевського // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. Київ, 2006. С. 210–213.

⁴² Там само. С. 240.

⁴³ Там само. С. 241–242.

⁴⁴ Там само. С. 242.

Загалом обіди в той час слугували зручною нагодою як для нав'язування нових контактів, так і для підтримування вже встановлених. У щоденнику є чимало інформації про те, з ким, коли та з якого приводу відбувалися подібні зустрічі. Серед учасників званих обідів були генерал-лейтенант Кришпін*, наставник Михайла та Якова з Вроцлавського єзуїтського пансіону⁴⁵, майбутній Орликів зять – військовик і дипломат Юган (Йоганн) Сегерстен Стенфлюкт (Штенфліхт, Стенфлікт; 1681–1758) та інші шведські знайомі гетьмана.

Крім церковних служб і дипломатичних обідів, П. Орлик, як личить шляхтичеві, сам був не проти розважитися. Він неодноразово записував, як спостерігав за катанням молоді (власних дітей) по місту на санях⁴⁶, відвідував бали з танцями до ночі⁴⁷, гостював у родичів, ходив у театр⁴⁸.

Коли перебування у Вроцлаві стало небезпечним, П. Орлик інкогніто виїхав до Вартенбурга. Григора він благословив на військову службу в армії Саксонії й передав опіку над ним баронові Менніху, а Ганна з дівчатами мала ще деякий час залишатися на Шльонську. Переїхавши у Краків, Орлик дуже тішився тим, що йому пощастило побувати на церемонії інтродукції (чиноположення) місцевого єпископа в кафедральному соборі на Вавелі. Не менш важливою подією для нього стало віднайдення могил прадіда Станіслава та його дружини Катерини⁴⁹. Утім, його відносно спокійне життя у цьому місті незабаром

* Єжи Ієронім Кришпін-Кіршенштейн (бл. 1673–1736 рр.) – польний гетьман литовський. У 1707 р. залишив табір прихильників Августа Сильного та перейшов на бік Станіслава Лещинського, за що від останнього отримав уряд великого коронного підчашого. Після Полтавської битви втік до Пруссії, де С. Лещинський присвоїв йому титул великого гетьмана литовського. Однак він утратив його вже в 1711 р., коли до Пруссії прибув гетьман М. Вишневецький. Від березня 1713 р. перебував разом із С. Лещинським у Бендерах. Згодом вступив на службу до короля Швеції Карла XII з річним окладом 6000 талерів. У 1714 р. оселився у Вроцлаві, а 1718 р. перебрався до Парижа. Після закінчення Великої Північної війни отримав від Петра I амністію й повернувся на Батьківщину.

⁴⁵ Діарій подорожній, розпочатий 10 жовтня 1720 року... С. 243.

⁴⁶ Там само. С. 245.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. С. 257.

скінчилося. На початку травня 1721 р. Анастасія повідомила батькові про смерть Якова. Під впливом цієї звістки Орлик упав у розпач, годинами відстоював церковні служби за упокій душі сина й дуже переживав за психічний стан дружини, котрій довелося опікуватися похованням їхньої дитини.

Попри родинні справи, П. Орлик продовжував свої політичні контакти з Ю. Стенфлюктом⁵⁰, листувався з родичами дружини – Іваном Герциком, який ще залишався у Стокгольмі, та Опанасом, котрий вів кореспонденцію з тогочасним київським воеводою.

Влітку 1721 р. П. Орлик занотував у своєму щоденнику цікаві подробиці свого повсякдення, які збагачують наші уявлення про побут українських емігрантів в Європі напередодні підписання Ніштадтського миру. Перш за все гетьман відзначив, що отримав довгоочікуваний власноручний лист від дружини. З цього можна зробити висновок про освіченість Ганни та рівень її самостійності. Читаючи повідомлення від рідних, він уперше зафіксував у щоденнику інформацію про слуг. Виявилося, що дорогою зі Швеції родину супроводжували кілька служниць, перебування яких на теренах Речі Посполитої суттєво змінило їхнє життя: шведки-лютеранки Анна-Марія і Грита стали католичками, а якась «Голкова» народила сина⁵¹. На стан П. Орлика та його здатність оцінювати тогочасну політичну ситуацію не могли не впливати хвилювання з приводу тривалої відсутності листів від Григора й новини про стан його здоров'я, коли з'ясувалося, що син спочатку вивихнув руку під час фехтування, а потім у нього виявили грижу.

Все це, а також повідомлення про посилення заходів Петра I щодо розшуку та арешту П. Орлика, новини з Гетьманщини, які Ганна отримала від українських купців⁵², а також невтішні відомості щодо умов Ніштадтського миру, які не передбачали амністії українським емігрантам і можливості повернутися додому, вимагали від гетьмана негайного вирішення питання перевезення родини в безпечніше місце й підірвали стан його здоров'я. Наприкінці серпня 1721 р. від

⁵⁰ Там само. С. 260–261.

⁵¹ Там само. С. 264.

⁵² Там само. С. 268.

психологічної напруги та фізичної втоми П. Орлик захворів: скаржився на головний біль, лихоманку, приймав потогінне, дотримувався дієти, а також молився. Постом із молитвами відзначив гетьман і день свого духовного патрона св. Пилипа (11 жовтня), та день народження доньки Марії-Анни (18 жовтня). У день св. Варвари – духовної патронеси його старшої дочки, П. Орлик написав спеціального вітального листа, де засвідчив їй «свої батьківські почуття»⁵³, а дещо пізніше повідомив про надсилання подарунку у сумі 100 червоних, які Анастасії мав передати її наречений Ю. Стенфлюкт⁵⁴. Кінець року виявився для Пилипа Орлика сумним: як через родинні (син Михайло заявив про бажання піти у ченці⁵⁵, померла баронеса Орлик), так і через політичні (стало відомо, що в тексті підписаного мирного договору ані слова немає про Військо Запорозьке та про нього самого як гетьмана) справи⁵⁶.

Новий 1722 р. розпочався для П. Орлика тими ж проблемами безгрошів'я, що й попередні, а також турботами щодо чергового переїзду родини. Зі Вроцлава вирушили із затримкою на кілька днів, адже слід було сплатити борги, які на той час становили 800 талерів⁵⁷. У лютому у Кракові після річної розлуки сімейство нарешті возз'єдналося. Це свято Орлики відзначили «малим коштом», а сам гетьман утішився «танцями та співами дітей»⁵⁸. Далі він з о. Ваневським займався влаштуванням до монастиря сестер-бернардинок доньок, де йому пообіцяли надати для них окрему кімнату, що загалом суперечило правилам. За їх проживання й харчування батькові треба було сплатити по 200 злотих на рік – за Настусю (23-х років) та Варвару (15-ти років), та по 150 – за Мартусю (9 років) і Марисю (7-ми років)⁵⁹. Потім Орлики приймали у себе брата Ганни – Івана, який завітав до їхнього краківського помешкання й розповів про те, як шведи негостинно спровадили його зі своєї країни, та як йому дорогою довелося заробляти собі на хліб. Зрештою, влаштувавши дружину й доньок по монастирях, П. Орлик із

⁵³ Там само. С. 276.

⁵⁴ Там само. С. 278.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. С. 277.

⁵⁷ Там само. С. 285.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. С. 286.

сином Михайлом та супутниками зібрався в дорогу, аби згодом дістатися турецьких володінь.

Далі в «Діаріуші...» міститься багато цікавих записів, які, власне, фіксували події й тяготи подорожі. Прибувши до Галаца, П. Орлик увечері 30 червня 1722 р. відвідав церкву св. Юрія (Георгія), де був похований гетьман І. Мазепа, помолившись за його душу. Того ж дня, розмірковуючи над обставинами життя свого попередника, він занотував: «Його смерть залишилася непомітною, дивуюся, що такий великий славний керманич не має гідного поховання» (підкреслення П. Орлика. – *О. К.*)⁶⁰. Цікаво, що попри засвідчення своєї поваги небіжчикові й роздуми з приводу його могили, П. Орлик того дня не відмовив собі у задоволенні скупатися в Дунаї.

Оскільки подорож загалом була тривалою й непростою, чималих хвилювань гетьманові доставляли часті хвороби його супутників, а також поломки транспортних засобів. Крім того, у цих мандрах сімейство загубило або втратило деякі цінні речі, як, наприклад, книжки, табакерку, мисливську рушницю. Більш за все П. Орлик переймався тим, що за послуги провідника йому довелося віддати королівський подарунок – інкрустовані пістолети Карла XII. Важливою частиною повсякдення були різноманітні зустрічі, спілкування, а також серйозні дискусії на релігійні теми⁶¹.

25 вересня 1722 р., у суботу, Пилип Орлик занотував у щоденнику, що надіслав листи «наймилішій дружині» та «коханій Настусі», якій написав побажання від Бога всемогутнього всілякого благословення на одруження⁶². Отже, попри політичні справи та побутові клопоти, не забув привітати старшу доньку з важливою подією в її житті, хоч водночас це стало йому нагадуванням про те, що не зміг дати Анастасії (як і молодшим дочкам) належного посагу.

У жовтні того ж року, хоч і з запізненням, до П. Орлика дійшла звістка про арешт Андрія Войнаровського та зміну покарання для Григорія Герцика. У своєму щоденнику з цього приводу він записав, що дізнався від грецького купця з Гетьманщини, що «начебто пана Войнаровського і пана

⁶⁰ Там само. С. 314.

⁶¹ Там само. С. 334, 343, 362 та ін.

⁶² Там само. С. 340.

Григорія, мого швагра, усунено від їхніх обов'язків, і Григорій тепер живе в своїх маєтностях у Полтаві»⁶³, що насправді не відповідало дійсності.

Наприкінці листопада 1722 р. в день св. Якова, Пилип Орлик ходив до церкви, де замовив поминальну службу по передчасно померлому синові та подякував Богу, що сам живе у «святому шлюбі вже 24 роки». Останній факт красномовно свідчить, що родина для П. Орлика була найбільшою цінністю, а кохання його до дружини не згасло, попри всі негаразди їхнього життя в розлуці.

Забігаючи наперед, слід зазначити, що заміжжя Анастасії виявилось нетривалим. Донька подарувала батькові трьох онуків*, однак через 5 років шлюб, у 29-річному віці, вона померла. Заради опіки над малолітніми племінниками наступною дружиною Ю. Стенфлюкта погодилася стати друга донька Орликів – Варвара, якій на той час виповнився 21 рік. Вибирати їй не доводилося, адже дівчина не мала приданого.

Про злидні, в яких жила родина Орликів на початку 1730-х років, яскраво свідчить лист Ганни⁶⁴ до шведського короля Фредеріка I⁶⁵. Вона писала, що, імовірно, до нього вже дійшли чутки про ті крайнощі, в які її «загнала біда», та що їй нічого не залишається, як послати до нього свою доньку (можливо, йшлося про Марію-Анну), котра мала на словах розповісти монархові про скрутні обставини їхнього життя. Орликова дружина наголошувала: «Я не маю сумніву, що шляхетна і героїчна душа Вашої Величності зворушиться сльозами її та нещасної матері, яка опускається до скрайньої злиденності, а також її чоловіка у смутнім вигнанні поміж бусурменами (невірними) тільки за те, що він пожертвував

⁶³ Там само. С. 350.

* Долю онуків П. Орлика частково дослідив шведський генеалог Крістофер фон Варнштедт (1918–1998 рр.). Карл Густав народився 1724 р. в Герхені (тепер Мейська Гурка, Польща), а помер 1758 р. у Франції. В 1746 р. був лейтенантом французького Королівського піхотного польського полку. 1747 р. дослужився до чину секунд-капітана того ж підрозділу. В 1750 р. став майором, потім підполковником, 1758 р. полковником. Другою дитиною у шлюбі Анастасії та Ю. Стенфлюкта була донька, ім'я, як і роки життя котрої не збереглися (з'явилася на світ, імовірно, в 1725 р.). Є відомості, що 1742 р. вона жила з батьком у Гамбургу. Третя дитина – син Філіп – народився на теренах Речі Посполитої в 1726 р. Станом на 1731 р. перебував із батьком у Швеції, але невдовзі помер.

⁶⁴ Лист дружини Пилипа Орлика Ганни до шведського короля Фредріка I (від 6 серпня 1730 р. з Кракова) // Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)... С. 200–201.

⁶⁵ Фредерік I Гессенський (Фредрік I; 1676–1751 рр.), король Швеції (1720–1751 рр.).

своїм життям, майном, свободою своїй послужливості та самовідданості Шведському королівству і славної пам'яті покійному королеві Карлу XII»⁶⁶. Що саме розповіла донька Орликів королю, залишається невідомим.

Черговим ударом для Ганни Орлик стала смерть Варвари між 1734 і 1738 рр. Імовірно, вона пішла з життя й була похована у Станіславові (нині Івано-Франківськ), де на той час проживали Ганна з Мартою та Марією-Анною⁶⁷.

Сам Пилип Орлик дізнався про скрутне становище дружини та її благальний лист до короля Швеції лише кількома роками пізніше і власноруч написав монархові з поясненнями та подробицями. Вигнанець, зокрема, зазначав, що вже минає двадцятий рік від моменту його фатального від'їзду зі Швеції під покровительство Порти; що в тій «неволі» минули кращі його роки; що він утратив надію знайти якийсь постійний притулок і веде «бідне, безпритульне, сумне, неспокійне життя»; що переїжджає з місця на місце; що карається він за послуги «незаслуженим вигнанням» і розлучений зі своєю «нещасною сім'єю, пригнічений і принижений страшною нуждою»; що не має жодних звісток про свою родину, а вони – про нього⁶⁸. З цього ж листа довідуємося про зменшення й без того незначного грошового утримання від Османської імперії. Адресант обурювався, що одержав «замість поваги – зневагу, замість вдячності дістав страшну несправедливість, а замість заслуг – незаслужене покарання»⁶⁹. Далі П. Орлик розкрив деталі свого існування та навіть повернувся до подій минулого, які дають нам змогу відтворити обставини потрапляння гетьманських клейнодів у Швецію (де вони перебувають донині): «Для відтермінування боргів недостатньо одної честі, якою поручився на боргових записках кредиторам, бо віддав у заклад усе майно, включно з двома

⁶⁶ Лист дружини Пилипа Орлика Ганни до шведського короля Фредріка I (від 6 серпня 1730 р. з Кракова). С. 200.

⁶⁷ Ян Токаржевський-Карашевич зазначав, що Марта, імовірно, вийшла заміж за волинського шляхтича Дзержаковського та мешкала з ним у подарованому їй хрещеним батьком – польським королем Станіславом Лещинським – маєтку (Див.: Токаржевський-Карашевич Я. Родовід Орликів (Свойшинів-Змерзликів) // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 215).

⁶⁸ Лист гетьмана Пилипа Орлика до шведського короля Фредріка I (30 травня 1741 р. з Бухареста) // Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)... С. 207.

⁶⁹ Там само. С. 212.

Іл.3. Булава, яка за переказом дісталася Орлику від Мазеви, а потім була закладена ним за борги в Швеції. Зберігається в Муніципальній бібліотеці м. Лінчопінг (Швеція). Джерело: ФБ Національний заповідник «Софія Київська».

коштовними гетьманськими булавами⁷⁰ (виділення наше. – О. К.) (іл. 3), а інше, під тиском дійсно страшної нужди, продав для покриття боргів, щоб не росли відсотки»⁷¹. Гетьман також нарікав, що Порта не дала згоди на возз'єднання родини, аби Орлики змогли «життя разом скоротати як не в радості, то принаймні ділячи горе». Скаржився, що за своїх поневірянь часто не мав де «прихилити голови, і скрізь, де зупинявся, ставав предметом насмішок і зневаги: прибулуда, як кажуть у народі султанському»⁷². Вочевидь, це чи не найбільше його гнітило. Така ситуація призвела й до того, що багато Орликових слуг його покинули – хтось просто втік, а чесніші попросили про відставку.

Наступний абзац повністю узгоджувався зі змістом послання гетьманової дружини, датованого ще 1730 р. П. Орлик писав, що серце

⁷⁰ Йдеться про булави, які П. Орлик закрив у Стокгольмі ще 1719 р. Також відсилаємо до історії однієї з них, яка нині зберігається в Муніципальній бібліотеці м. Лінчепінг (Див.: Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)... С. 128–129).

⁷¹ Лист гетьмана Пилипа Орлика до шведського короля Фредріка I (від 30 травня 1741 р. з Бухареста) // Там само. С. 212.

⁷² Там само.

здригається від жаху оповідати про плачевне становище його родини. З листа від молодшої доньки зі Станіслава він дізнався, що дружина серйозно занедужала («впала у смертоносну гарячку»), тож він не знає, чи виживе вона. Зрозумівши, що чоловік укотре не зможе її підтримати «у крайній бідності», жінка була змушена закласти найкращі свої та доньчині речі місцевому лихвареві-єврею лише за 20 золотих, сподіваючись покрити цими грошима «витрати на святкування Пасхи і викупити закладений одяг»⁷³. Ці слова гетьманового листа є яскравою ілюстрацією повсякденного життя родини Орликів в еміграції, її поневірянь чужими краями.

У своєму посланні до короля Пилип Орлик просив підтримати його справу в Порті, вплинути, аби вона не карала його вигнанням, «не відокремлювала від сім'ї і не засилала у далекі краї, щоб дозволила з сім'єю осісти в Молдавії», де він міг би «краще і легше планувати свої справи, мати зносини з українськими старшинами, і щоб кошти приділили не лише в достатньому обсязі, а й у збільшеному, за всі минулі і пропущені роки». Також просив монаршого наказу, аби до нього ставилися «терпеливіше і з відповідною пошаною та щоб недруги не сприймали його за об'єкт висміювання»⁷⁴.

На завершення гетьман висловлював своє бажання коли-небудь повернутися до Речі Посполитої, яку назвав своєю Батьківщиною, адже був там «народжений і вихований моїми батьками, і жодною присягою й клятвою не зобов'язаний до підданства московитам, до якого не може приневолити й мій шлюбний контракт у вільній тоді Україні»⁷⁵.

Очевидним наслідком листа Ганни та Пилипа Орликів стало призначення родині пенсії зі шведської скарбниці. Про це ми дізнаємося з листа Григора Орлика до короля Фредеріка I, датованого 1741 р. Граф Орлик зазначав, що «ласка, яку Ваша Величність зробила моїй матері і моїм сестрам, забезпечуючи їм річну пенсію на шістсот платен, є виявом тієї справедливості і тієї величі душі Вашої Величності, яку визнає увесь

⁷³ Там само. С. 213.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. С. 214.

світ»⁷⁶. Він був щиро вдячний за те, що монарх пригадав вірність і послужливість, яку його батько і він сам виявили до інтересів Швеції та її короля, і прийняв близько до серця нещастя «видвореної з батьківщини родини, яка пожертвувала собою» заради служби «Його Королівській Милості». Григорієв писав: «Сповнений глибокою шанобливою вдячністю, наслідуюсь принести до ніг Вашої Величності і мою дуже смиренну подяку, і мою глибоку чуйність до всіх ласк, якими Ваша Величність щедро обдарувала моїх [близьких], щасливий, коли б сприятливі okazji дали б мені можливість виявити знову вірність і послужливість, які я присвятив інтересам Вашої Величності і Вашого королівства, і тим довести, що я не є негідний доброти, якою Ваша Величність мене обдаровує»⁷⁷.

Гетьман у вигнанні Пилип Орлик пішов із життя у злиднях та в повному забутті на початку 1740-х років. Імовірно, похований в Яссах. Через кілька років так само у злиднях померла у Станіславові його дружина Ганна. Місце її земного спочинку невідоме. Їхніх дітей та онуків доля розкидала по всій Європі, але свого продовження рід Орликів не мав.

Григорієві Герцику вдалося об'єднатися з родиною в 1728 р. у Москві. З подружжям також мешкали троє їхніх синів – Василь, Семен, Павло та донька Параскева. Колись одна з найбагатших родин Гетьманщини доживала віку у нестатках. Коли Анастасія 1732 р. померла, в її чоловіка не було коштів на поховання. В Україну він повернувся лише після 1735 р. й навіть отримав 25 коп. на родину. Точна дата його смерті та місце захоронення невідомі⁷⁸.

Таким чином, використані документи, попри їх суб'єктивність і неоднозначність, дають нам можливість відтворити повсякдення української еміграції на прикладах сімейних історій двох родин ідейних прихильників І. Мазепи, які всупереч власній волі стали вигнанцями.

⁷⁶ Токаржевський-Карашевич Я. Рід Орликів з Лазиськ / Підгот. до публ. й упор. О. Кресіна, за участі М. Траттнер і Я. Міспелаєре // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 212.

⁷⁷ Лист гетьмана Пилипа Орлика до шведського короля Фредріка I (від 30 травня 1741 р. з Бухареста). С. 214.

⁷⁸ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. С. 112.

**МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.
ПРО РЕПРЕСІЇ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ
ПРОТИ КОЗАЦЬКИХ СТАРШИН**

Козацька старшина першої половини XVIII ст., посідаючи провідне місце у суспільстві Гетьманщини та зберігаючи ще певні автономні інституції, дедалі більше відчувала залежність від царського режиму як в управлінні, економіці, так й у суто моральному плані. Це відбивалося у психології, поведінкових моделях, зафіксованих, зокрема, в пам'ятках мемуарної літератури – щоденниках Я. Марковича, М. Ханенка, П. Апостола. Хвиля репресій накрила Гетьманщину після невдалої спроби гетьмана І. Мазепи вийти з-під російської влади. Частину його прихильників, які не подалися в еміграцію, та членів їхніх родин було вивезено на постійне проживання до Москви, або ж заслано до Сибіру¹. З подіями виступу І. Мазепи, а пізніше намірами відновити гетьманську форму правління по смерті І. Скоропадського тією чи іншою мірою були пов'язані як родичі авторів щоденників, так і вони самі.

Козацька старшина періоду гетьманування Івана Мазепи, його наступника Івана Скоропадського та років міжгетьманства являла собою своєрідний соціум, де всі так чи інакше перебували в родинних, клієнтарних або службових відносинах. Батьки й рідні авторів щоденників М. Ханенка, Я. Марковича, П. Апостола були впливовими людьми в політичному житті Гетьманщини. Зокрема, мати М. Ханенка була дочкою генерального обозного Івана Ломиковського², який разом з І. Мазепою та своїми синами пішов у вигнання. Його сини Ілля й Михайло повернулися, були вивезені в Москву, де й померли³. Інший син – Володимир – залишився в Яссах. Друга дочка І. Ломиковського була дружиною Семена Івановича Мировича⁴. В 1712 р. її депортували до Москви, а 1716 р.

¹ Див. докладніше: Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: Соратники та прибічники. Київ, 2004.

² Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник / Упоряд. В.В. Томазов. Т. 5. Вип. 3. Київ, 2004. С. 46.

³ Модзалевський В.В. Малоросійський родословник. Т. 3. Киев, 1912. С. 189–190.

⁴ Там же. С. 547–548.

заслали в Тобольськ, де вона й померла. Мировичі були сподвижниками І. Мазепи, тож уся їхня родина зазнала переслідувань⁵.

Батько Якова Марковича та його тітка, дружина стародубського полковника, а згодом гетьмана Івана Скоропадського, за свідченням сучасника, на перших порах підтримували І. Мазепу⁶. Останній писав І. Скоропадському 30 жовтня 1708 р., що Москва «привела нашу вітчизну до крайньої згуби», й закликав приєднатися до його війська⁷. Але Скоропадський залишився вірним цареві, за що той дозволив обрати його гетьманом у листопаді 1708 р.

На перших порах підтримував І. Мазепу миргородський полковник Данило Апостол, дочка якого була одружена з сином генерального обозного І. Ломиковського, але потім перейшов на бік царя. Д. Апостол по смерті Івана Скоропадського в 1722 р. був активним поборником збереження гетьманської форми правління. Він організував у 1723 р. чолобитну з проханням дозволити обрання гетьмана. Це прагнення старшини обумовило нову хвилю репресій.

Діяльним прибічником відновлення гетьманства виявився чернігівський полковник, наказний гетьман П. Полуботок, зятем якого був Я. Маркович, одружений з його дочкою Оленою. Як записав він у своєму щоденнику, П. Полуботок із генеральною старшиною у січні 1723 р. послав до государя в Москву «прошення своє о избраніе нового гетмана», а з ним поїхали гадяцький суддя Г. Грабянка, сотники седнівський Войцехович, воронізький Холодович, переяславський Добронізький і бунчуковий товариш С. Гамалія⁸. За наказом Петра І П. Полуботка викликали до Петербурга. Він виїхав у червні 1723 р. з генеральним писарем С. Савичем та генеральним суддею І. Чарнишем. По прибутті їх затримали, а в листопаді ув'язнили разом з іншими старшинами, серед яких був і М. Ханенко. П. Полуботок помер 18 грудня 1724 р. в Петропавловській фортеці. Царський уряд посилив репресивні заходи. У грудні 1723 р. було заарештовано миргородського полковника Д. Апостола. Надісланий для розслідування справи О. Румянцев у лютому 1724 р.,

⁵ Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи... С. 49.

⁶ Там само. С. 104–107.

⁷ Чухліб Т. В. Іван Мазепа. Київ, 2013. С. 123.

⁸ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.): [В 3 ч.] / Под ред. А. Лазаревского. Ч. 1: 1717–1725 гг. Киев, 1893. С. 12.

як записав у щоденнику Я. Маркович, викликав до себе старшину, «где питался о чолобитной, поданой імператорському величеству, хто извѣстен»⁹. Потому було арештовано й ув'язнено генеральну старшину. В. Жураковського, Я. Лизогуба, П. Валькевича звільнили 1725 р., але без права покидати Петербург. Про їх перебування там писав у своєму щоденнику син Д. Апостола – Петро. Імовірно, ці події наклали відбиток і на стиль записів, в яких проглядаються характерні риси індивідуальної психології авторів.

Аналізуючи зміст, можна побачити, що лише записувалися ті чи інші події, як приватного, так і громадського життя, візити, зустрічі, але без додавання власних коментарів. Часом не викладалася й суть справи. Це можна пояснити як присутністю в родовій пам'яті страху перед репресіями, так і практикованою царськими можновладцями системою доносів, маніпулювання соціальними суперечностями в Гетьманщині, що, своєю чергою, формувало атмосферу боязні втратити уряди, маєтності, а то й опинитися у в'язниці чи на засланні.

Надзвичайно обережним у своїх записах був Я. Маркович. Він запобігав перед правителями Малоросійської колегії, російськими воєначальниками. Підтримував із ними дружні відносини, обдаровував, грав у карти, робив візити, частував. О. Лазаревський, який опублікував три томи його щоденника, писав, що «політичний елемент у щоденнику Марковича представлений слабо, можливо, через особливу обережність автора, засвоєну ним після тривожних років історії з Полуботком»¹⁰. Підтвердженням цьому є й записи про часи перебування на посаді наказного гетьмана його тестя П. Полуботка, і період після його арешту. Він не прибув на нараду старшини, скликаної Полуботком, хоча на той час виконував функції лубенського полковника замість батька Андрія, який перебував у поході. Не підтримав і організоване миргородським полковником Д. Апостолом прохання від старшини про обрання гетьмана. Характерно, що ще до від'їзду П. Полуботка в Петербург він писав про нього: «его милость пан тесть» або «пан тесть». Саме так записав у березні 1723 р., коли зустрічали тіло померлого в Петербурзі седнівського сотника Войцеховича, який їздив із проханням дозволити обрати гетьмана.

⁹ Там же. С. 66.

¹⁰ Там же. С. XIV.

П. Полуботок згадується у щоденнику по травень 1723 р. Далі відірвано декілька аркушів з 19 до 23 червня – невідомо, чи були там записи про від'їзд наказного гетьмана зі старшиною до Петербурга.

З арештом П. Полуботка зазнала репресій і його сім'я. 4 листопада 1723 р. Я. Маркович записав у щоденнику, що до нього приїхав посланець з листом від дружини та її брата Андрія з проханням прибути до Чернігова, імовірно, для вирішення якихось майнових питань, пов'язаних зі справою Полуботка. Та він не поїхав¹¹. І у щоденнику відірвані також аркуші з 11 по 23 листопада. За наказом уряду було накладено арешт на маєтності П. Полуботка. Як записав коротко Я. Маркович 11 грудня 1723 р., «караул поставлен у дворах чернѣговского»¹² (тобто Полуботка). А 20 грудня він записав, що підполковник Сухарев поїхав до Бурок «для арешту». Як зазначав О. Лазаревський¹³, ішлося про маєток генерального судді І. Чарниша. Тут Я. Маркович не згадує, що дружина Чарниша, дочка тітки Насті Скоропадської, доводиться йому двоюрідною сестрою.

Я. Маркович підтримував відносини із синами П. Полуботка – шваграми Андрієм та Яковом. Вони згадуються у щоденнику. Але про тестя немає жодного запису з травня 1723 р. і впродовж усього 1724 р. Коротко Я. Маркевич записує 15 березня 1724 р., що «пан Андрей швакгер освобожден zostал з под арешта»¹⁴. Є й деякі відомості про старшину, викликану до Петербурга у справі Полуботка. Так, існує запис від 1 червня 1724 р., що «дом полковника миргородського арештован»¹⁵, а далі 6 червня згадується про інших арештантів, зокрема, П. Валькевича, яких Маркевич бачив у Глухові. Не без гіркоти занотував, що «арештанти вмѣсто процесѣи стрѣтоша мя»¹⁶. У травні 1724 р., як йдеться у щоденнику, Малоросійська колегія видала указ «о написаніи тайних дѣл у письмах»¹⁷. Можливо, під цим малися на увазі різного роду чолобитні до царя чи урядових інституцій або ж згадки якихось подій громадського чи політичного характеру у приватному листуванні. Повідомлення про смерть свого тестя Я. Маркович

¹¹ Там же. С. 52.

¹² Там же. С. 57.

¹³ Там же. С. 58.

¹⁴ Там же. С. 73.

¹⁵ Там же. С. 99.

¹⁶ Там же. С. 101.

¹⁷ Там же. С. 94.

коротко й без емоцій записав 10 лютого 1725 р.: «Полковника Чернѣговскаго Павла Полуботка люде минушого дня приехавшие в Глухов». Далі він зазначив, що затримав у себе свого слугу, який прибув із Петербурга «от пана Чернѣговскаго по его преставлении»¹⁸. І лише раз пише 20 лютого, що був «в судейской церквѣ, где панахѣду по небожичку тестеви моем правили»¹⁹.

Я. Маркович через свою дружину був споріднений і з родиною Мировичів. Генеральний бунчужний Ф. Мирович, сподвижник І. Мазепи, який пішов із ним у вигнання, був одружений із сестрою П. Полуботка, тіткою дружини Якова. Його брати та сини зазнали репресій, були заслані до Москви та Сибіру. Сини Мировича Яків і Петро жили в П. Полуботка до 1723 р., разом із ним виїхали до Петербурга, перебували пізніше на поселенні в Москві та у сибірському засланні²⁰. Про Якова Мировича Маркович згадував без будь-яких коментарів під час перебування в Москві в березні 1729 р.: «начал писать разсуждение богословское на безбожие, на чисто, я диктовал, а Мирович (Я. Мирович. — *О. Д.*) писал»²¹. Закінчив працю у квітні, «в 20 листах, in 4-to».

Особливо обережними були автори щоденників, коли йшлося про арешти й заслання. Так, тітка Марковича Марина, одружена з протопопом лохвицьким Павлом Імшенецьким, перебувала з 4 липня по 2 вересня 1736 р. під вартою у Глухові за звинуваченням у тому, що вона нібито є сестрою П. Орлика. Він записав про це «ложное обвинение». Його брат Марко був арештований і відправлений до Петербурга. Маркович про це писав 4 листопада 1748 р., але навіть не згадував причину²². Як зазначав О. Лазаревський, Марко був заарештований за якусь образу О. Розумовського, перебував під арештом у Москві, де й помер 1754 р. Можливою причиною було те, що відібрані Мініхом у Марковичів села Андріївка та Андріяшівка були передані О. Розумовському. Марковичі прагнули компенсації за ці маєтності. І на цьому ґрунті могла з'явитися «образ»

¹⁸ Там же. С. 202.

¹⁹ Там же. С. 203.

²⁰ Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи... С.105–106.

²¹ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.). Ч. 2: 1726–1729 гг. Киев, 1895. С. 290–291.

²² Дневные записки малороссийского подскарбья генерального Якова Марковича: [В 2 ч.] / Изд. А. Марковича. Москва, 1859. С. 270.

О. Розумовського. Дружина Марка, імовірно, звернулася із проханням допомогти у цій справі й надіслала Якову листа брата. Але він не розкриває змісту прохання, лише записує: «Отправлен человекъ братовой, к которой отписал, отказываясь. И письмо брата возвратил»²³. Та все ж матеріально він його підтримував. У щоденнику є запис, що Я. Маркович передав братові через М. Скоропадського 20 руб. Намагався разом із братовою просити допомоги в К. Розумовського, коли той 1751 р. прибув до Глухова. Про арешт колишнього полковника переяславського В. Танського Я. Маркович записав у січні 1735 р., не розкриваючи причини, що він «за подозрѣніе и вини наказан публѣчно и сослан в Сѣбирскіе города»²⁴, повернувся із заслання лише з приходом до влади Єлизавети в 1742 р.

Поодинокі згадки про арешти козацької старшини є у щоденнику М. Ханенка, який був послідовним прихильником гетьманської форми правління, незважаючи навіть на арешт та примусове сидіння в Петербурзі у справі П. Полуботка після смерті Петра І. Цікаво, що про арешт П. Мировича 8 червня 1732 р. він записав латиною²⁵. Не розкрив він і причин арешту П. Скоропи, пишучи 9 грудня 1746 р. про несподіваний виклик в таємну канцелярію, де його затримали. Зазначив тільки, що «забрани письма его и шкатулка». В цьому відчувається побоювання, що листи можуть стати компроматом на певну особу, можливо, тому у приватній епістолярній спадщині цього часу відсутні будь-які згадки про політичні події. Вже значно пізніше, у 1770-х роках, Г. Полетика радив дружині з Петербурга писати йому частіше, «по крайнѣй мѣрѣ раза два в мѣсяцъ», застерігаючи мало не в кожному листі: «Только знайте, что писать ко мне чрез почту и чего писать. Пишите больше о хозяйстве».

Про боязнь арешту може свідчити запис Я. Марковича від 25 жовтня 1727 р., коли його викликали до російського резидента Ф. Наумова при гетьмані Д. Апостолові у справі батька, усунутого з уряду лубенського полковника. Його дружина, «устрахнувшис з той причини, что мене до минѣистра позвано, заболѣла и всю ночь не спала»²⁶. Як російська влада могла взяти під варту навіть за те, що «не донесли», свідчить запис Я. Марковича

²³ Там же. С. 275.

²⁴ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. Київ; Львів, 1913. С. 3.

²⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753 гг.) / Подг. А. Лазаревский. Киев, 1894. С. 52.

²⁶ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). Ч. 2. С. 187.

про арешт за наказом правителя І. Борятинського чернігівського архієпископа Іларіона (Рогалевського) за якісь слова, сказані російському обер-офіцерові з приводу набору людей із Чернігівського полку. Заарештували всіх, хто був при цьому присутній, саме за те, що «не донесли». Тому, на думку О. Лазаревського та В. Модзалевського, у щоденнику Я. Марковича самим автором чи, можливо, спадкоємцями вирізалися деякі аркуші, особливо у тривожний період безгетьманства, коли козацька старшина плекала плани обрання гетьмана. Зокрема, О. Лазаревський пише про вирваний аркуш за останні сім днів березня 1723 р.²⁷ Іноді записи закреслювалися – вони, як уважав В. Модзалевський, могли бути політичного характеру. Про опасіння залишати не лише свої коментарі, але навіть згадувати події з життя царського двору свідчить те, що після нотатки про смерть імператриці Анни Іоаннівни Я. Маркович, за словами В. Модзалевського, старанно закреслив два рядки, де, можливо, згадувалося про Івана Антоновича²⁸. Та й за листопад 1740 р., як зазначив В. Модзалевський, вирвано в оригіналі один аркуш, відсутні записи за 15–20 листопада. За грудень того року також відірвано частину тексту.

Унікав коментарів у своєму щоденнику й П. Апостол²⁹. Він прибув у Петербург з метою домогтися дозволу повернути додому батька – миргородського полковника Д. Апостола. Описував петербурзьке життя та зустрічі у справі відновлення гетьманства з «опальною козацькою старшиною», яку утримували в російській столиці, – П. Валькевичем, Г. Грабянкою, П. Корецьким, Я. Жураковським, Я. Лизогубом, М. Ханенком, Кочубеєм, В. Танським. 6 квітня 1726 р. записав про повернення із заслання І. Мировича. Записи його досить короткі й не завжди щоденні, попри прихильність Меншикова³⁰. Як й інші мемуаристи, П. Апостол обережний у своїх словах. Про життя старшини в Петербурзі лише констатує: «наші зобов'язались будувати будинки у Петербурзі» і що «мій батько для спокійного життя купив будинок духівника»; «дружини

²⁷ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Марковичи // Киевская старина. 1884. № 1. С. 69.

²⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 375.

²⁹ П. Апостол вів щоденник французькою мовою від травня 1725 р. по серпень 1727 р. Його переклав і видав О. Лазаревський: Дневник Петра Даниловича Апостола // Киевская старина. 1895. № 7–8. С. 100–155.

³⁰ Там же. С. 155.

тих, хто опинився в опалі, послали провізію до Петербургу своїм чоловікам»³¹.

У щоденнику М. Ханенка, можливо, з огляду на його уряди генерального старшини, можна віднайти більше згадок подій політичного життя імперії та Гетьманщини. Так, він фіксував без коментарів піднесення й опалу О. Меншикова; 8 вересня 1727 р. записав про публікацію розпоряджень, «аби указів і приватних листів князя Меншикова ніде не слухали і аби самому князю Меншикову повідомили про домашній арешт»³². Проте був особливо обережний у своїх записах під час тривалого перебування в Петербурзі та Москві у 1745–1749 рр., де старшинська депутація домогалася відновлення гетьманства. Йдеться про зустрічі з О. й К. Розумовськими, їхньою матір'ю Наталією, російським канцлером О. Бестужевим-Рюїніним і віце-канцлером М. Воронцовим, високопосадовцями, церковними ієрархами, зокрема, Симоном (Тодорським), який був духівником спадкоємця престолу Петра Федоровича (в липні 1742 р. проїздом із Києва до Москви він зупинявся у Ханенка у Глухові), П. Малиновським, що став московським митрополитом та багатьма іншими. Зміст розмов чи про що саме йшлося під час зустрічей у щоденнику відображено лише у загальних рисах. М. Ханенко записав 18 вересня 1745 р., що подав О. Розумовському «краткій меморіал о нуждах нѣкоторых малороссійских»³³, цей же меморіал передав і сенаторові П. Шувалову. Уже у жовтні занотував, що з О. Розумовським «деякіє держали разговоры, в том числѣ и о гетманѣ»³⁴. При підтримці фаворита імператриці та придворних земляків і духовенства вони одержали в 1747 р. грамоту на обрання гетьмана, яким під час елекції 1750 р. став К. Розумовський.

У щоденниках, зокрема, Я. Марковича, котрий був лояльним до російських правителів, запобігав перед ними і шукав їхньої підтримки, все ж можна зустріти й вияви невдоволення приниженням, поборами, наїздами в маєтки воєначальників. Ось один із таких записів від 3 грудня 1738 р.: «Заехал ко мнѣ помѣщик Арзамаский Федор Яковлевич княз Кропоткин и при нем около 300 коней, которіе к армѣи провадит, и гостив у мене з

³¹ Там же. С. 109.

³² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 3.

³³ Там же. С. 256.

³⁴ Там же. С. 258.

великим моим неудовольством»³⁵. Я. Маркович описував тяжбу з Мініхом, який претендував на землі села Марковичів Андріяшівку, вимагав розглянути позов у Генеральному суді за один день, а суддів називав «канальями», що, мовляв, заслуговують заслання до Сибіру. Але найбільочішою для Марковичів була вимога Мініха заарештувати братів Якова, Марка та Івана, нібито за погрозу побиттям кірасира й відправити в Києво-Печерський монастир. Це змусило батька А. Марковича виїхати до Києва, де він «со слезами просил генерала фелтмаршала о милости, однак оной не получил»³⁶.

1731 р. Я. Маркович мав сварку з підполковником Н. Львовим у гетьманському дворі, про яку він записав у щоденнику. Львов подав скаргу в Колегію іноземних справ з приводу арешту за борги маестностей удови генерального військового судді І. Чарниша, двоюрідної сестри Якова, на які претендував князь Кропоткін. Львов наполягає, що Маркович не має права захищати вдову Чарниша, називав його «бездельником, дураком и тунеядцем», на що той відповів йому тими самими словами³⁷. Тут він уже уточнив, що вдова – його сестра, тож він має право захищати її інтереси. У щоденнику М. Ханенка подібних записів не зустрічаємо, можливо, з огляду на уряд генеральної старшини, або ж через пам'ять про утримання в Петербурзі.

Отже, стиль записів у щоденниках дає підстави стверджувати про атмосферу побоювання репресій, втрати майна, а то й життя, яка культивувалася політикою Росії в умовах поступового обмеження та остаточної ліквідації гетьманської форми правління. Певна річ, неможливо поширити сприйняття реальності авторами щоденників на весь старшинський соціум. Адже йдеться лише про окремі постаті, й може здатися, що це коло не таке вже велике. Та все ж тексти відображають загальну картину становища козацької старшини, її життєві і громадські цінності в умовах наступу імперії.

³⁵ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. С. 225.

³⁶ Там само. С. 239.

³⁷ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). Ч. 3: 1730–1734 гг. Киев, 1897. С. 177.

ІДЕЙНІ «МЕТАМОРФОЗИ» МИКОЛИ КОСТОМАРОВА У ПРАЦЯХ «МАЗЕПА» І «МАЗЕПИНЦІ»

Україна є полем битви за перемогу загальнолюдських цінностей над деспотизмом, тиранією і бажанням Кремля посилити свої позиції там, де його не визнають. Історичні знання нині відіграють величезну роль у подоланні тих міфів, що їх Москва використовує як інструмент «гібридної війни». Україна протистоїть не тільки російській армії, але й потужному інформаційному фронту, спрямованому на підпорядкування свідомості суспільства інтересам загарбника. Тому сьогодні значно посилюється увага до осмислення українсько-московських стосунків.

Перші спроби у цій царині було зроблено ще в ХІХ ст., коли вітчизняна історіографія збагатилася працями цілого покоління талановитих учених. Належне місце серед них посідає Микола Костомаров (1817–1885 рр.)¹. Його перша історична монографія «Богдан Хмельницький» свого часу набула такої популярності, що її знала практично вся зацікавлена читацька аудиторія Російської імперії. Шквал критики в 1859 р. лише надихнув автора продовжувати дослідження козаччини. Цю працю історик удосконалював понад два десятиліття, вона тричі перевидавалася. Крім «Богдана Хмельницького», М. Костомаров створив ряд студій, присвячених українським гетьманам.

У 1881 р. побачила світ праця «Мазепа». Перші джерела стосовно цього гетьмана та його наступника П. Орлика історик зібрав ще 1857 р. під час поїздки до Швеції. У 1860-х роках М. Костомаров плідно працював в Археографічній комісії, архівах Москви, Петербурга, приватних зібраннях, постійно листувався з колегами О. Лазаревським, О. Бодянським, О. Ханенком, братами Білозерськими та ін. Про намір підготувати монографію, присвячену І. Мазепі, знаходимо відомості в кореспонденції з різними адресатами за 1876–1878 рр. І тільки в 1879 р. М. Костомаров повідомив, що така праця готується. В 1880 р. історик опублікував «Руїну» й почав вести перемовини щодо публікації «Мазепи». Одночасно він апробував рукопис перед освіченою публікою, читаючи уривки з нього на

¹ Пінчук Ю.А. Костомаров Микола Іванович // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В.А. Смолій (гол.) та ін. Київ, 2008. С. 226–228.

знаменитих «вівторках» у Петербурзі. Праця стала популярною ще до офіційного видання. За право першодруку боролися «Вестник Европы», «Киевская старина» та «Русская мысль». Автор обрав останній часопис, оскільки його редактор С. Юр'єв заздалегідь вів із ним активне листування й запропонував найвигідніший гонорар².

Ми знаємо, в яких барвах вимальовується перед читачем костомаровський головний герой. Багато висновків дослідника дискусійні, а деякі не витримали випробування часом. І це цілком логічно, адже наука не стоїть на місці. Однак не все так просто з «Мазепою». Монографія вийшла у час крайньої реакції, спричиненої Емським указом 1876 р. Текст писався в умовах, коли цензура знущала над будь-яким друкованим продуктом, особливо якщо він стосувався України. М. Костомаров, переживши довгі зволікання під час публікації «Богдана Хмельницького», не мав здоров'я знову пройти через те саме (1875 р. він тяжко перехворів на тиф і ледве не помер). Ураховуючи популярність його праць серед читацької аудиторії Російської імперії, цензурний комітет розглядав їх дуже ретельно. Тому, очевидно, автор змушений був вставляти деякі фрази на догоду цензорам. Однак образ гетьмана при цьому не видається схематичним. Зі сторінок праці постає багатогранна історична постать в усьому різнобарв'ї притаманних їй якостей. Наприклад: «Видно, що хоч він був ще в молодих літах, але вже користувався довірою короля як людина розумна та кмітлива» (тут і далі всі цитати подаються в нашому перекладі. – *О. Г.*)³. Також історик із пієтетом наголошував, що Іван Мазепа легко міг сподобатись, оскільки володів мистецтвом риторики, знав багато мов і мав привабливу зовнішність. І відразу за цим він із гумором подав історію про походеньки майбутнього гетьмана до дружини пана Фальбовського. Особливо автор потішався з опису покарання за цей зв'язок, коли оголеного «дон-жуана» задом наперед усадили на коня, пустивши того чвалом у хащі.

За негативні випадки в бік славетного гетьмана сучасна українська історіографія критикує М. Костомарова. Так, їх немало. Наприклад, вчений наче засуджував козацького провідника за таємні зносини з Польщею, але

² Гончар О. Процес створення історичного портрету Івана Мазепи // Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ, 2017. С. 227–244.

³ Костомаров Н.И. «Руина». «Мазепа». «Мазепинцы»: Исторические монографии и исследования. Москва, 1995. С. 410.

наводив цей факт явно для того, аби показати, що І. Мазепа на чолі Гетьманщини поведився незалежно, при цьому вміло вдаючи відданість цареві. Акцентуючи увагу на його здатності до маніпуляцій, зловживань, зради, М. Костомаров між тим показував, що І. Мазепа був дуже розважливим, досвідченим політиком і дипломатом, шанувальником культури, освіти, науки та церкви.

При уважному розгляді помітно, що деякі з костомаровських пасажів вибиваються із загального контексту й виглядають як вставки. Наприклад, описуючи реакцію на царський указ про необхідність обрання нового гетьмана замість І. Самойловича, автор, без жодного натяку на джерело, приписав козакам вислів: «Раді за великих государів умирати і свою кров проливати й у підданстві в них бажаємо бути вічно»⁴. І подібні випадки непоодинокі. Неоднозначні й висновки до монографії, де І. Мазепа подавався як егоїст, інтриган, «вітчим» для народу. А поряд із цим наголошувалося, що через низку причин в українському суспільстві не було єдності, та хоч воно не любило гетьмана, але й «москалів ненавиділо»⁵. Особливо історика зачіпала вікова розправа з народом за помилки останнього, образливе звертання «хохол-Мазепа» до всякого, хто не підкорявся царській волі. Він не схвалював трансформацію особистої образи Петра І в переслідування мазепинців і приниження всієї людності Гетьманщини. Зазначав, що пам'ять про «зраду Мазепа» виявилася досить міцною та дожила до його часу, і саме через це переслідується українофільство: «Гоніння на українофілів, підозра, що в намірах дати малоросійському народу виховання зі збереженням своєї мови та своєї індивідуальності, в намаганні підняти шляхом літературної обробки рідне наріччя малоросійського краю ховається якийсь політичний задум, шкідливий для державної цілісності Російської імперії? Все це – прямий наслідок не зовсім зрозумілого адміністрацією й літературою відношення малоросійського народу до самого себе та до своїх сусідів в епоху Мазепа»⁶.

Висновки М. Костомарова про І. Мазепу гострі. Вони, звісно, викликають заперечення у сучасній історіографії й дають підстави

⁴ Там же. С. 413.

⁵ Там же. С. 733.

⁶ Там же. С. 733–734.

російським історикам (та деяким вітчизняним!) стверджувати, що наприкінці життя вчений відійшов від українофільства. Однак не слід бачити лише те, що лежить на поверхні. Проміж звинувачень Мазепи у смертних гріхах звучать дуже гострі, навіть зухвалі, як на наш погляд, репліки в бік Московщини. Історик акцентує на тому, що тоді українство усвідомлювало свою самотність, прагнуло національної незалежності й мало низку причин для гострої неприязні до москалів. Більше того, автор вважає, що українці не перейшли на бік Речі Посполитої через сумну пам'ять про шляхетські утиски: «Народ залишився вірним цареві навіть не через будь-яку прихильність, не через благоговійне почуття до монарха, а просто від того, що з двох зол потрібно було обирати менше. Як би важко не було йому під гнітом московської влади, але він за досвідом знав, що гніт польських панів став би для нього важчим. Під російською владою, зокрема, залишалася для нього завжди духовна втіха – віра його пращурів, котру ніяк уже не могли б зневажати “москалі”, як би не ставилися вони до всіх інших народних прав. Цього одного вже було достатньо». Усвідомлюючи важливість спільної віри з Московщиною, українці зробили їй честь і залишилися в лоні імперії, але та не оцінила такого жесту. М. Костомаров наче наставляє самодержавство поважати український народ, союз з яким матиме велику користь для майбутнього Росії⁷. Враховуючи суспільно-політичну кон'юнктуру 1880-х років, можна стверджувати, що зауваження вченого дуже нагадують політичний памфлет.

У значно скромнішій за обсягом праці «Мазепинцы», котру М. Костомаров опублікував за рік до своєї смерті, у 1884 р., ми спостерігаємо дуже цікаві ідейні «метаморфози». Автор, відверто говорить про проблеми українсько-московських стосунків, явно симпатизуючи українцям. Історик більш виважено, спокійно і впевнено пояснює причини пошуків українськими гетьманами союзу поза Москвою: «Якби Московська держава співчутливо і притому щиро поставилася б до федеративного начала малоросіян, то, без сумніву, воно в розумінні українців не знайшло б собі небезпечного суперництва ані в Польщі, ані в Туреччині, і, вірогідно, в жодній іншій державі». Блискучими, на нашу думку, є пасажі про різні ідеали українців та росіян, що склалися внаслідок різних історичних

⁷ Там же. С. 732.

шляхів і небажання Москви знати про потреби України, яку вона прийняла у своє лоно. Гетьманщина мала право шукати собі союзника, котрий поважав би її прагнення, «але такого союзника не було; доводилося терпіти московську владу, особливо, коли вона була сильною»⁸.

У праці «Мазепинці» історик згадує Пилипа Орлика під час опису близького оточення І. Мазепи в момент, коли гетьман знаходився над прірвою. Очевидно, що хвилювання далося взнаки, тому він тяжко захворів і перебував під наглядом шведських лікарів. П. Орлик називається першим серед найбільш довірених осіб недужого провідника⁹. Автор уважав, що Орликові особисто довіряв шведський король, частина козацтва й запорожці, які опинилися у вигнанні. Високої оцінки, на його думку, заслуговували договірні статті, підписані тоді між гетьманом, старшиною та запорожцями, оскільки вони не тільки відображали політичні наміри старшини, але й були спрямовані на відновлення козацьких звичаїв і порядків, що існували до «Руїни». М. Костомаров наголошував, що причиною всіх нещасть стала ненаситність старшини та намагання узурпувати владу над усією Україною. Тому він схвально ставився до демократичних засад договірного документа. Докладно аналізуючи зміст «Пактів...», історик виокремлював бажання П. Орлика врахувати інтереси запорожців, які були його основною соціальною базою.

П. Орлик постає як людина, наділена незаперечними чеснотами, а саме щирістю й відвертістю у стосунках із козаками, рішучістю та наполегливістю в досягненні заявленої в «Пактах...» мети, вмінням надихнути народ і повести його за собою, дипломатичністю, освіченістю, численними спробами консолідувати ворогів Москви й перетворити їх на своїх союзників, бажанням об'єднати козацтво в боротьбі за незалежність тощо. Як один з аргументів для такої оцінки М. Костомаров наводить лист гетьмана у вигнанні до новообраного в Україні на булаву І. Скоропадського. В 1711 р. з початком походу П. Орлика на Правобережну Україну він намагався схилити того на свій бік задля загального блага – інакше «Вітчизна впаде в таку “руїну”, що наступні покоління з жахом будуть згадувати долю своїх предків». Як свідчить історія України, думки П. Орлика виявилися аж надто далекоглядними. Очевидно, що

⁸ Там же. С. 739.

⁹ Там же. С. 747.

М. Костомаров їх теж поділяв. Цікаво, що для характеристики високих моральних якостей гетьмана автор наводив цитату зі згаданого листа: «Якщо вас зупиняє сан, що я ношу на теперішній час, то будьте певні, що для загального блага я поступаюся ним на вашу користь, як старшому, сподіваючись, що й ви не захочете губити мене в нагороду власних турбот і трудів. Не вірте тим, котрі стануть говорити, що Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні. Блискуча Порта, його величність король шведський і хан кримський уже поставили між собою таку умову, щоб Україна не перебувала ні від кого у васальній залежності, але була б назавжди незалежною державою»¹⁰.

Описуючи закордонну діяльність невтомного гетьмана, М. Костомаров аналізує один із його листів до запорожців, де П. Орлик згадував, як постраждала Україна через недовіру до «доброзичливих і правдивих застережень покійного гетьмана Мазепи, а повірила більше московським запевненням у грамотах, підписаних царською рукою і читаних у церквах, де, закликаючи у свідки Бога, запевняли Військо Запорозьке й увесь народ малоросійський, що всі люди військові та посполиті будуть користуватися такою свободою, в якій перебували їхні предки у часи славного гетьмана Богдана Хмельницького. Але по закінченню шведської війни московський уряд так дотримався своїх клятв й обіцянок, що ліквідував в Україні гетьманську владу та замість неї заснував колегію»¹¹. П. Орлик наводив факти, почуті з вуст очевидців, про те, як московська влада заморила десятки тисяч козаків, примушуючи працювати в нелюдських умовах. М. Костомаров не випадково докладно передав зміст кількох листів гетьмана до запорожців. Зокрема, в посланні від 1730 р. П. Орлик попереджав козаків, що вони «пригріли на грудях змію, яка здатна **знищити всю Україну**» (виділення наше. – *О. Г.*). Він закликав згадати про сльози дітей, жінок і матерів, пролитих у період боротьби з «мазепинством». Складається враження, що історик проживає емоції гетьмана й повністю солідарний із його палкими словами. Видно, що вчений і на схилі літ залишався романтиком із бурхливою уявою та образним мисленням, однак змальовані ним картини видаються

¹⁰ Там же. С. 758.

¹¹ Там же. С. 794.

пророчими, оскільки через півтора століття ми стали очевидцями їх утілення.

М. Костомаров вражений відданістю П. Орлика присязі, адже той упродовж тривалого періоду еміграції не полишав мрії про відновлення незалежності України. Він налагоджував зв'язки з європейськими монархами, турецьким султаном і кримським ханом з метою створення нової антимосковської коаліції. На жаль, запорожці не готові були довіряти ані султанові, ані ханові, та й іншим не йняли віри. Однак сепаратистські настрої в Україні та здатність до бунту продовжували панувати у свідомості українського народу. Саме це, на думку автора, лякало повільних і консервативних європейців, позаяк вони не розуміли козаків і знали про їх непередбачуваність.

Праця М. Костомарова «Мазепинцы» стає дуже цікавою не лише через насиченість фактажем післямазепинського періоду, але й промовистими та сміливими висновками про роль Москви у знищенні Гетьманщини. Справа І. Мазепи і його послідовників («мазепинська справа») набуває далеко не зрадницького характеру, а жорстокої боротьби за визволення України від московського гніту, хоча, на перший погляд, це важко вловити, адже автор вправно маскував цю характеристику «листком» опису ролі кримського хана у визвольному поході П. Орлика 1711 р.

Найцінніше, що уважний читач може винести з цього твору, – це чітке розмежування між Україною й Московщиною як окремими державами та народами, що внаслідок політичної кон'юнктури були насильно з'єднані. Український народ у висвітленні Миколи Костомарова подається як життєздатна суспільна структура з самобутніми характером, історією, волевиявленням, проблемами, незаперечними перевагами не тільки перед московським самодержавством, але й Європою.

ПРО АВТОРІВ

Багро Сергій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська», старший викладач Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Гончар Ольга – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Горобець Віктор – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАН України

Гурбик Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Гуржій Олександр – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Дзюба Олена – кандидат історичних наук, незалежна дослідниця

Ковалевська Ольга – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Кононенко Василь – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Кресін Олексій Веніамінович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, завідувач Центру порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Пономарьов Олександр – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Кульчинський Олесь – доктор філософії в тюркології та кандидат філологічних наук, викладач Стамбульського університету (Туреччина)

Соболь Валентина – доктор філологічних наук, професор кафедри україністики Варшавського університету (Польща)

Станіславський В'ячеслав – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Трофимук Мирослав – доктор філологічних наук, ех-директор і співзасновник Інституту неолатиністики ЛБА/УКУ, незалежний дослідник

Трофимук Олександра – кандидат філологічних наук, співзасновниця і ех-наукова співробітниця Інституту неолатиністики ЛБА/УКУ, незалежна дослідниця

Наукове видання

**ПИЛИП ОРЛИК І СПРАВА МАЗЕПИНЦІВ:
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ, ПОЛІТИЧНІ
ТА ВІЙСЬКОВІ КОНТЕКСТИ**

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції
до 350-ліття народження Пилипа Орлика

Відповідальний редактор: Валерій СМОЛІЙ

Редактори-упорядники: Ярослав ЗАТИЛЮК, Валентина МАТЯХ

Тексти до друку підготувала Ганна БЕРЕЗАНСЬКА

Комп'ютерна верстка Олександр КЛИМЕНКО

Підписано до друку 27.06.2024 р. Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 14,04.
Обл. вид. арк. 13,52. Наклад 300 прим. Зам. 15-2024.

Редакційно-видавничий відділ Інституту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.